

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

**MUHAMMED ZÂHİD EL- KEVSERÎ'NİN HAYATI,
ESERLERİ VE KELAMÎ GÖRÜŞLERİ**

Osman VERİM

DANIŞMAN

Prof. Dr. Mehmet BULUT

2006

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

**MUHAMMED ZÂHİD EL- KEVSERÎ (1879-1951)'NİN
HAYATI, ESERLERİ VE KELAMÎ GÖRÜŞLERİ**

Osman VERİM

DANIŞMAN

Prof. Dr. Mehmet BULUT

2006

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “**Muhammed Zâhid el-Kevseri’nin Hayatı, Eserleri ve Kelâmî Görüşleri**” adlı çalışmanın, tarafımdan, bilimsel ahlâk ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin bibliyografyada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

Tarih

.../.../.....

Osman Verim

İmza

YÜKSEK LİSANS TEZ SINAV TUTANAĞI

Öğrencinin

Adı ve Soyadı : Osman VERİM
Anabilim Dalı : Temel İslâm Bilimleri
Programı : Kelâm
Tez Konusu : Muhammed Zâhid el-Kevseri'nin Hayatı, Eserleri ve Kelâmî Görüşleri

Sınav Tarihi ve Saati:

Yukarıda kimlik bilgileri belirtilen öğrenci Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün tarih ve Sayılı toplantısında oluşturulan jürimiz tarafından Lisansüstü Yönetmeliğinin 18.maddesi gereğince yüksek lisans tez sınavına alınmıştır.

Adayın kişisel çalışmaya dayanan tezini dakikalık süre içinde savunmasından sonra jüri üyelerince gerek tez konusu gerekse tezin dayanağı olan Anabilim dallarından sorulan sorulara verdiği cevaplar değerlendirilerek tezin,

BAŞARILI OY BİRLİĞİ ile O
DÜZELTME O* OY ÇOKLUĞU O
RED edilmesine O** ile karar verilmiştir.

Jüri teşkil edilmediği için sınav yapılamamıştır. O***
Öğrenci sınava gelmemiştir. O**

* Bu halde adaya 3 ay süre verilir.
** Bu halde adayın kaydı silinir.
*** Bu halde sınav için yeni bir tarih belirlenir.

Tez burs, ödül veya teşvik programlarına (Tüba, Fullbright vb.) aday olabilir. Evet
Tez mevcut hali ile basılabilir. O
Tez gözden geçirildikten sonra basılabilir. O
Tezin basımı gerekliliği yoktur. O

JÜRİ ÜYELERİ

İMZA

..... Başarılı Düzeltme Red

..... Başarılı Düzeltme Red

..... Başarılı Düzeltme Red

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

Muhammed Zâhid el-Kevserî'nin Hayatı, Eserleri ve Kelâmî Görüşleri

Osman VERİM

Dokuz Eylül Üniversitesi

Sosyal Bilimleri Enstitüsü

Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı

Muhammed Zâhid el-Kevserî, Kafkasya'dan göç edip gelen bir ailedendir. 1879'da Düzce'nin Hasan Efendi Köyü'nde doğduğunda kendisini ilmî ve dinî ağırlığı olan bir ortamda buldu. İptidaiye ve Rüştüeyi Düzce'de okuduktan sonra yüksek öğrenimini İstanbul'da tamamladı. Dönemin ünlü âlimlerinden de özel dersler ve icazetler aldı. Fatih Camii'nde müderrislik yaptı, Daru's-Şafaka'da Arapça dersleri verdi. Pek çok talebe yetiştirdi. Resmi görev aldığı günden itibaren hep İttihat ve Terakki ile karşı karşıya geldi ve 1922'de Mısır'a göç etmek zorunda kaldı. İlmî çalışmalarının çoğunu Mısır'da yaptı. 1951'de vefat etti.

Kevserî, Allah'ın sıfatları, özellikle haberî sıfatlar üzerinde önemle durur. Ona göre, Yed (el), vech (yüz), istivâ gibi sıfatların kelime anlamlarının Allah Teâlâ için kullanılması doğru değildir. Bunların te'vil edilmesi gereklidir.

Diğer konularda olduğu gibi, Allah'ın kelâm sıfatı ve Kur'an'ın yaratılmış olup olmadığı konusunda da Ehl-i Sünnet'in görüşünü savunur.

Kevserî'ye göre, insanların bir takım ihtiyarî (kendi tercih ve seçimlerine dayalı) fiilleri vardır ve bunlarla sevap kazanırlar veya ceza görürler. Allah'ın ezeli bilgisinin veya iradesinin, insanın gelecekte yapacağı fiillerini kapsamaması, insanın bir fiili yapmak istemesine, seçimde bulunmasına aykırı ve engel değildir.

Fiil her ne kadar Allah'ın kudretiyle yaratılsa da insan, kendi iradesine tabi olan gücünü o fiile sarf etmedikçe Allah o fiili yaratmaz.

Anahtar Kelimeler: 1) Muhammed Zâhid el-Kevserî 2) Allah 3) Sıfatlar 4) İnsanın fiilleri 5) İrade hürriyeti

ABSTRACT

The Thesis of Master

Muhammed Zâhid el-Kevseri's Life, His Books and Teological Ideas

Osman VERİM

Dokuz Eylul University

Institute Of Social Sciences

Department Of Fundamental Islamic Sciences

Muhammed Zâhid el-Kevseri is from a family that had immigrated from Kafkasya. He was born in Düzce's village called Hasan Efendi and while growing up found himself in a scientific and religious environment. After finishing his elementary and junior high school in Düzce, he completed his higher education in İstanbul. He got private lessons and authorization from known scholars of that period. He worked as an aducator in Fatih masque, gave Arabic lessons in Darü's-Şafak. He educated a great number of students. Ever since the day he was given formal duty he often encountered Union and Committee then he had to immigrate to Egypt in 1922. He had done most of his scientific studies in Egypt. He died in 1951.

Kevseri emphasizes the attributes of God especially on the message. It is not right to use such words as yed (hand), vech (face), being equal when refering to God. These have to be explained.

Like in other subjects, he defends the point of view of Ehl-i Sünnet in the matter of God's message and the creation of Kur-an.

According to Kevseri, people have chosen certain acts and with these behaviours either they gain good deeds org et punishment. God's eternal knowledge and will is not against to what a human being's actions would be or what the person choses to do.

However much the action of individuals are created by God's power, as long as a human being choses not to make efforts to participate in those actions God would not create them.

Key Worlds: 1) Muhammed Zâhid el-Kevserî 2) God 3) Attributes 4)Actions of human being 5) Freedom of will

ÖNSÖZ

Hız. Muhammed (s.a.v.)'in getirdiği, en son ve en mükemmel din olan İslâmiyet'in kapsadığı hükümler genel olarak üç ana başlıkta incelenir: İnançla ilgili hükümler, ibadet ve muamelelerle ilgili hükümler ve ahlâkî hükümler. İnançla ilgili hükümler Akaid ve Kelâm ilminin, ibadet ve muamelelerle ilgili olanlar Fıkıh ve İslâm Hukuku'nun, ahlâkî hükümler de Tasavvuf ve Ahlâk ilminin konularıdır.

Dinî düşüncenin, pozitivism, materyalizm ve komünizm gibi dini ve dinî olanı reddeden akımlar karşısında zorluklarla karşı karşıya kaldığı bir dönemde yetişmiş, önemli bir düşünce adamı olan Muhammed Zâhid el-Kevserî, İslâm ilimlerinin hemen her dalında söz sahibi bir âlim olarak, özellikle Hadis, Fıkıh, Kelâm ve Tasavvuf alanlarında, eserler telif etmiş, pek çok konuda makaleler yazmıştır. Birçok klasik ilmî eserin neşrini sağlayıp bunlara takdim ve ta'likler yazmak suretiyle hem o eserleri tekrar gündeme taşımış, hem de kendi görüşlerini ortaya koymuştur. Ancak şunu hemen belirtmek gerekir ki, Kevserî ülkemizde hak ettiği ölçüde tanınmamıştır.

Amacımız, tüm İslâm ilim dünyasında eserleriyle tanınmasına rağmen ülkemizde hak ettiği ilmi konuma henüz getiremediğimiz Muhammed Zâhid el-Kevserî'yi tanıtmaya ve kelâmî görüşlerini ortaya koymaya adına bir katkı sağlamaktır. Eksik ve hatalarımızın mutlaka var olduğunu içtenlikle belirtmek kaydıyla, eğer bu hedefe yaklaşabilmiş isek bu bizim için büyük mutluluk kaynağı olacaktır.

Çalışmamız bir giriş ve iki ana bölümden meydana gelmiştir. “Çalışma Yöntemimiz ve Kevserî Dönemi” adını verdiğimiz giriş bölümünde, Kevserî'yi ele alıp incelerken takip ettiğimiz metot ve Kevserî hakkında yapılan çalışmalar üzerinde durduk.

Daha sonra, bir ilmî disiplin olarak Kelâm'ın ne zaman ve nasıl ortaya çıktığını, tarihi süreç içerisinde nasıl bir gelişme ivmesi kazandığını (Mutezile Kelâmı-Ehl-i Sünnet Kelâmı-Felsefeyle iç içe Kelâm) kısaca özetledikten sonra Kevserî'nin dönemine tekabül eden Yeni İlm-i Kelâm dönemi hakkında derli toplu bir bilgi sunmaya gayret ettik.

Birinci bölümde, “*Hayatı ve Eserleri*” ana başlığı altında Kevserî hakkında doyurucu bilgi vermeye çalıştık.

“*Kelâmî Görüşleri*” başlığını taşıyan **ikinci bölümde**, klasik kelâm konu sıralamasına uymak suretiyle öncelikle İlahiyat alt başlığı altında Allah'ın varlığı ve birliği, Allah'ın sıfatları ve Kevserî'nin bu konulardaki görüşlerini ele aldık.

Daha sonra insanın fiilleri, iradesi ve irade hürriyeti, insan davranışlarının yaratılması ve kesb ilişkisi, istitâat, teklif ve hidayet / dalâlet konuları da bir başka alt başlık olarak işlendi.

İslâm'da peygamberlere inanmanın önemi, Hz. İsa (a.s)'nın tekrar yeryüzüne inmesi meselesi ve İsrâ-Mi'râc mucizesi gibi bazı konular da bu ana bölümde ele alındı.

Nihayet ahiret ve kabir hayatı, cennet ve cehennem, bir kimseye küfür isnat etme, mezheplerin doğuşu, mezheplerin birleştirilmesi, mezhep-din ilişkisi, Kevserî'nin Şiilik konusundaki teklifleri ve tevessül konuları da aynı ana bölümün üçüncü alt başlığını oluşturdu.

Sonuç kısmında, Kevserî'nin kelâmî görüşlerini özet olarak sunup genel bir değerlendirmesini yapmaya çalıştık.

“*Muhammed Zâhid el-Kevserî'nin Hayatı Eserleri ve Kelâmî Görüşleri*” konulu araştırmamızda, Kevserî'nin eserlerinden, makalelerinden, mukaddimelerinden, Kevserî hakkında yapılmış çalışmalardan, akaid ve kelâm konularını işleyen klâsik ve günümüz eserlerinden yararlanmaya özen gösterdik. Bu arada, ilerde hakkında bilgi verileceği üzere matbu olamadığı için, çalışmamızı bitirmeye yakın muttali olduğumuz, Hâmid b. İbrahim Muhammed'in Ezher Üniversitesi'nde, bir doktora tezi olarak hazırlamış olduğu, “*eş-Şeyh Muhammed Zâhid b. el-Hasan b. Ali el-Kevserî ve Cühûdühü'l-Kelâmiyye*” adlı eserinden de yararlandığımızı ayrıca belirtmeliyiz.

Bu çalışmanın oluşması esnasında geniş bilgi birikimiyle rehberliğini esirgemeyen pek kıymetli danışman hocam sayın Prof.Dr. Mehmet BULUT Bey'e minnet ve şükran borçluyum. Ayrıca görüş, tavsiye ve teşvikleriyle çalışmamda bana destek veren sayın Prof. Dr. Osman KARADENİZ hocama ve sayın Prof. Dr. İbrahim EMİROĞLU hocama teşekkürlerimi arz ediyorum.

Öte yandan, bize yardımcı olmak üzere özel vakit ayırarak bilgi ve gayretleriyle katkıda bulunan sayın Dr. Rifat USLU Beyefendi'ye, tezin yazılmasında destek ve yardımlarıyla bana güç veren sevgili eşime teşekkür ediyorum.

Çaba bizden, başarı Allah'tandır.

Osman VERİM

İzmir 2006

İÇİNDEKİLER

YEMİN METNİ	II
YÜKSEK LİSANS TEZ SINAV TUTANAĞI	III
ÖZET.....	IV
ABSTRACT	V
ÖNSÖZ.....	VI
İÇİNDEKİLER	IX
KISALTMALAR.....	XIII

GİRİŞ

ÇALIŞMA YÖNTEMİMİZ VE KEVSERÎ DÖNEMİ

I. ARAŞTIRMA YÖNTEMİMİZ	1
II. KELÂM'IN DOĞUŞU VE TARİHİ SEYRİ	4
III. KEVSERÎ VE YENİ İLM-İ KELÂM DÖNEMİ.....	6

BİRİNCİ BÖLÜM
HAYATI VE ESERLERİ

I. HAYATI VE YETİŞTİĞİ ÇEVRE.....	9
A. AİLESİ VE ÇOCUKLUĞU	9
B. MISIR HAYATI	11
1. Mısır'a Varışı.....	11
2. Kahire Yılları.....	12
C. ALDIĞI GÖREVLER	13
II. İLMÎ KİŞİLİĞİ VE ESERLERİ.....	15
A. EĞİTİMİ VE ÇALIŞMA ALANLARI	15
1. Eğitimi ve Ders Aldığı Hocaları.....	15
2. Çalışma Alanları.....	18
a. Hadis ve Fıkıh	19
b. Kelâm ve Tasavvuf	20
c. Mantık ve Münazara.....	22
d. Arap Dili ve Edebiyatı	23
e. Tenkitçiliği	24
f. Hakkında Söylenenler.....	26
B. ESERLERİ VE TALEBELERİ	29
1. Eserleri	29
a. Türkiye'de Yazdığı Kitaplar	29
b. Mısır'da Yazdığı Kitaplar	31
c. Makaleleri.....	35
d. Bazı Eserlere Yazdığı Mukaddimeler	35
2. Talebeleri	39

İKİNCİ BÖLÜM
KELÂMÎ GÖRÜŞLERİ

I. İLÂHİYATLA İLGİLİ MESELELER	43
A. ALLAH'IN VARLIĞI	43
B. ALLAH'IN SIFATLARI	45
1. Selbî Sıfatlar	49
2. Sübûtî Sıfatlar	51
a. İlim	51
b. İrade.....	53
c. Kudret.....	54
d. Kelâm Sıfatı ve Halku'l-Kur'an Meselesi.....	55
3. Fiilî Sıfatlar	58
4. Haberî Sıfatlar	58
a. Tenzîh / Teşbîh ve Tecsîm	60
b. İstivâ.....	64
C. İNSAN VE FİİLLERİ	66
1. İrade ve İrade Hürriyeti	67
2. İnsanın, Fiillerinde Mecbur Olup Olmaması	69
3. İnsanın Fiillerinde Cebr ve Tefviz	70
4. Allah'ın, İnsanın Fiillerini Bilmesi	74
D. İSTİTÂAT	74
E. FİİLLERİN YARATILMASI VE KESB	76
F. TEKLÎF	78
G. HİDAYET VE DALÂLET	79
II. PEYGAMBERLİKLE İLGİLİ MESELELER	82
A. Hz. İSA (A.S.)'NİN NÜZÛLÜ	84
B. İSRA VE MİRAC	87

III. SEM'İYYÂT VE DEĞİŞİK KONULAR.....	89
A. CENNET VE CEHENNEM	90
B. TEKFİR.....	91
C. MEZHEPLERİN DOĞUŞU.....	92
D. MEZHEPLERİN BİRLEŞTİRİLMESİ.....	96
E. MEZHEP-DİN İLİŞKİSİ.....	98
F. ŞİİLİK KONUSUNDAKİ TEKLİFLERİ	100
G. TEVESSÜL.....	101
SONUÇ.....	106
BİBLİYOGRAFYA.....	111

KISALTMALAR

a.e.	: Aynı eser
a.g.e.	: Adı Geçen Eser
a.s.	: Aleyhisselam
b.	: Bin
bkz.	: Bakınız
bty.	: Basım tarihi yok
by.	: Basım yeri yok
c.	: Cilt numarası
çev.	: Çeviren
h.	: Hicrî
haz.	: Hazırlayan
H.z.	: Hazreti
m.	: Miladi
nşr.	: Neşreden
(r.a)	: Radıyallahu anh
s.	: Sayfa numarası
(s.a.v)	: Sallallâhü aleyhi ve sellem
T.D.V.	: Türkiye Diyanet Vakfı
vb.	: ve benzeri
vs.	: vesaire

GİRİŞ

ÇALIŞMA YÖNTEMİMİZ VE KEVSERÎ DÖNEMİ

Muhammed Zâhid el-Kevserî'nin hayatı ve bazı kelâmî konulardaki görüşlerine geçmeden önce, niçin Kevserî'yi ve kelâmî görüşlerini tez konusu olarak tercih ettiğimizi ve Kevserî hakkında yapılan çalışmaların ne durumda olduğunu ortaya koymaya gayret edeceğiz. Ancak bundan önce tezi hazırlarken izlediğimiz metod hakkında biraz bilgi vermekte fayda görüyoruz.

I. ARAŞTIRMA YÖNTEMİMİZ

İslâm düşüncesinin hemen hemen her alanında fikir üretme kudretine sahip, ansiklopedik bir kişilik olan Kevserî'nin Kelâmî birikim ve çalışmalarının geçmişe ışık tutacak, geleceğe yol gösterecek önemli bir miras olduğunu söylemenin gerekliliğine inanıyoruz. Çünkü bugüne kadar Kevserî hakkında yapılan çalışmalar oldukça sınırlı sayıdadır. Düzce'de yapılan bir sempozyumla Kevserî'nin bir nebze olsun tanıtılmasına gayret edilmiş, bu toplantıda sunulan tebliğler “*Muhammed Zâhid el-Kevserî: Hayatı, Eserleri, Tesirleri*” adıyla kitaplaştırılmıştır. Değerli araştırmacı Ebubekir Sifil'in “*Muhammed Zâhid b. Hasan el-Kevserî*” ile “*Kevserî'nin Tenkitçiliği*” adlı makalelerinin kısa da olsa bu alanda yapılan yararlı birer çalışma olduğunu kaydetmenin gerekli olduğuna inanıyorum.

Sayın Mehmet Emin Özaşar'ın meydana getirdiği “*Muhammed Zâhid el-Kevserî: Hayatı, Eserleri, Fikirleri ve Hadisçiliği*” adlı yüksek lisans çalışması ise, Kevserî'yi bize tanıtmakta, ancak onun Hadis ilmi alanındaki görüşlerini ortaya

koymaktadır. Ayrıca Kevserî'nin mezhepleri kabul etmeyenleri eleştirdiği bir makalesini Sayın Süleyman Çelik'in, "*Mezhepsizlik Dinsizliğe Köprüdür*" başlığıyla Türkçe'ye çevirdiğini; Sayın Seyit Bahçıvan'ın da Kevserî'ye ait, mezheplerin doğuşuyla ilgili bir makaleyi "*Mezheplerin Doğuşuna Bir Bakış*" adıyla tercüme ettiğini belirtmeliyiz. Burada ayrıca Said Aykut'un "*M. Zâhid el-Kevserî*" adlı makalesini de zikretmemiz gerekir.

Muhammed Zâhid el-Kevserî, değişik zamanlarda farklı dergilerde, gerekli gördüğü konularda pek çok makaleler yazmıştır. Büyük bir ilmî önem taşıyan bu makaleler, "*Makâlâtü'l-Kevserî*"¹ adıyla basılmıştır. Yüzden fazla makaleyi içeren kitap 640 sayfadır. Bu makalelerin yirmiyeye yakını da kelâmî konularla ilgilidir.

Zâhid el-Kevserî, bir taraftan değişik konularda müstakil eserler yazarken, diğer taraftan İslâm âlimleri tarafından yazılan birçok esere mukaddime ve tanıtım yazıları yazmıştır. Kevserî'nin yazdığı bu mukaddimeler derlenerek "*Mukaddimâtü'l-İmami'l-Kevserî*" adıyla Beyrut'ta Daru's-Süreyya matbaasında 1997'de basılıp yayınlanmıştır. *Mukaddimât*'ta toplam elli yedi mukaddime vardır. Bu mukaddimeler konularına göre şöyle tasnif edilmiştir: Kelâm, Mezhepler Tarihi ve Felsefe'ye dair yazılmış yirmi bir esere; Hadis ve Hadis ilimleriyle ilgili on üç esere; Fıkıh ve Fıkıh Usûlü hakkında yazılmış on bir esere; Tarih, Siyer ve Bibliyografik türdeki dokuz esere; Tasavvuf, Ahlâk ve Mevzaya dair üç esere yazılmış mukaddimelerden oluşmaktadır.

Kevserî hakkında yapılan bir diğer önemli çalışma Hâmid b. İbrahim Muhammed'in kaleme aldığı, *eş-Şeyh Muhammed Zâhid b. El-Hasan el-Kevserî ve Cühûdühü'l-Kelâmiyye* adlı eserdir. Mısır el-Ezher Üniversitesi Usûlü'd-Dîn Fakültesinde doktora tezi olarak hazırlanan, ancak matbu olmayan bu eserde Hâmid İbrahim, önce Kevserî'nin hayatından, onun dönemindeki siyasi, sosyal ve kültürel durumlardan bahsetmektedir. Kevserî'nin kelâmî çalışmalarından söz ederken

¹ Çeşitli tarihlerde basılan bu eserin kendisinden istifade ettiğimiz nüshası 1994 yılında Mısır'da el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs yayınevi tarafından basılmıştır. Baş tarafında Muhammed Ebu Zehre, Muhammed Yusuf el-Benuri ve Şeyh Muhammed İsmail'in Kevserî hakkında yazdığı övgülere yer verilmiştir. Kitabın 25-98. sayfaları arasında, Kevserî'nin hayatı hakkında kitap yazan, talebesi Ahmed Hayrî'nin "*el-İmam el-Kevserî*" isimli eseri yer almaktadır.

Allah'ın sıfatları, insanın fiilleri hakkındaki görüşlerini ele almaktadır. Son olarak da Kevserî'yi eleştirenler ve onu övüp destekleyenlerden bahsetmektedir. Bu eser, görebildiğimiz kadarıyla, Allah'ın sıfatları konusunda, özellikle teşbîh ve tescîmi gündeme getiren haberî sıfatların tevil edilmesi gerektiği üzerinde durmaktadır. Biz bu eseri çalışmamızın tamamlanmak üzere olduğu çok dar bir zamanda temin edebildik. Elbette bu tezden de faydalandık. Böyle bir çalışmanın mevcudiyeti, gerek bu araştırmayı geç elde ettiğimiz, gerekse onun Türkçe'ye çevrilmemiş olması göz önünde tutularak, bizim benzer bir konuyu tez olarak seçmemize engel olmadı. Ayrıca eserde Kevserî'nin, hakkında müstakil kitap yazdığı İsâ (a.s.)'ın nüzûlü ve iki ayrı makale yazdığı İsrâ ve Mi'râc konularına değinilmediğini, yine Kevserî'nin, hakkında müstakil eser kaleme aldığı tevessül konusunun da tezde ele alınmadığını gördük. Öte yandan Kevserî'nin, mezheplerle ilgili görüşlerini belirttiği makaleler kaleme aldığını, diğer telif eserlerinde ve yaptığı takdim ve taliklerde de yeri geldikçe bu konuyu işlediğini biliyoruz. Biz çalışmamızda Kevserî'nin mezheplerle ilgili görüşlerine de yer verdik.

Öyle görünüyor ki, bu çalışmalar Kevserî hakkında genel bir bilgi verirken, onun kelâmî görüşlerinin bütünüyle ele alınması ihtiyacını gidermemektedir. Biz Kevserî'yi ve onun kelâmî görüşlerini ortaya koyarken sözünü ettiğimiz eserlerden oldukça faydalandık. Bununla beraber Kevserî'nin kelâmî görüşlerini bir bütün olarak vermeye çalıştık. Diğer çalışmaların değinmediği veya çok kısa atıflarda bulunduğu konuları kaynaklara ulaşabildiğimiz ölçüde işlemeye gayret ettik.

Yeni ilm-i kelâm döneminde yaşayan Kevserî, bir Hanefî-Maturîdî savunucusu olarak kelâm ilminin gelenek birikiminin kendi döneminde de gündemde tutulması gereğine inanmış bir ilim adamıdır. Onun fikrî alt yapısının oluşmasında Ehl-i Sünnet kelâmını inşa eden temel ilmî referanslar etkili olmuştur. Kevserî, sadece bir kelâm âlimi veya sadece bir hadisçi, sadece bir fıkıh âlimi olarak değil, meselelere bütüncül bir yaklaşım sergileyen kompleks bir İslâm düşünce adamıdır. Ayrıca görüşlerini temellendirirken bir Maturîdî olmasına rağmen pek çok konuda Eş'arî, Mutezilî ve Hanbelî kaynakları referans edinmiştir. Dolayısıyla Kevserî, kendi görüşlerini savunurken eğer naklin güvenilirliğine muttali olmuşsa, akılcılığını en iyi şekilde kullanarak görüşlerini sağlam delillere dayandırmıştır. Kevserî'nin eleştirel bir üslûba sahip olduğunu biliyoruz. Ancak o, muhatabını tenkit ederken

ilmî olma, delilli olma ölçülerine titizlikle riayet eden bir tartışmacıdır Onun en çok mezhep mutaasıbı olmakla eleştirildiğini görüyoruz. Oysa Kevserî'nin, bir Mustafa Sabri ile tartışırken bile en fazla Eş'arî kaynaklarını kullandığını görüyoruz. Ayrıca onun neşrini sağladığı, takdim, takriz ve talikler yazdığı eserlerin pek çoğu da Eş'arî mezhebine mensup âlimlere aittir. Dolayısıyla Kevserî için önemli olan, güvenilir nakil, tutarlılık ve aklîliktir.

II. KELÂM'IN DOĞUŞU VE TARİHİ SEYRİ

Bu başlık altında, Kevserî'nin dönemine kadar Kelâm ilminin hangi aşamaları geçirdiğini görmek açısından, Kelâm ilminin oluşumunu ve Kevserî dönemine kadar ne gibi gelişmeler kaydettiğini kısaca sunmak istiyoruz.

İlmü't-Tevhîd ve's-Sıfât, Usulü'd-Dîn, el-Fıkhu'l-Ekber gibi isimler alan Kelâm ilminin doğuşu ve gelişmesi Tefsir, Hadis ve Fıkıh'ın takip ettiği gelişim süreciyle paraleldir. Kelâm dâhil olmak üzere bu ilimler Hz.Peygamber (s.a.v.) döneminde henüz tedvin edilmiş değildi. Dolayısıyla Hz.Peygamber (s.a.v) devrinde Kelâm ilmiyle ilgili bir faaliyete tanıklık etmiyoruz.²

İslâm toplumu her ne kadar Hz. Peygamber (s.a.v.)'in vefatı anında ve vefatından sonra bir takım ihtilaflara şahit olsa da³, genel olarak dört halife döneminde kelâmî meseleler tartışılmamıştır. Ancak Hz.Osman (r.a.) ve Hz.Ali (r.a.) dönemlerinde meydana gelen ve imamet meselesi çevresinde dönen olaylar, Cemal ve Sıffin savaşları daha sonraki kelâmî görüşlerin ortaya çıkmasında, özellikle insanın fiilleri meselesinde, *büyük günah* açısından önemli bir rol oynamıştır. Ancak henüz sahabe hayatta olduğu için, İslâm inancı, Hz.Peygamber (s.a.v.)'in sağlığı dönemindeki gibi olmasa da, kelâmî tartışmalara konu olmamıştır.

Kelâm ilminin temellerinin atıldığı dönem Emeviler devridir. Çünkü insanın fiileriyle doğrudan ilgili olan ve insanın hürriyetinin olup olmaması meselesinin esası olan *kader* ve *istitaa* meselesi bu dönemde ortaya atılmıştır. Bunu ilk ortaya atan Mabed el-Cühenî (v.80/699) olmuş, Gaylan ed-Dimeşkî (v.126/743) Mabed'in

² Geniş bilgi için bk. Gölcük, Şerafeddin, *Bakıllanî ve İnsanın Fiilleri*, T.D.V. Yayınları, Ankara 1997, s. 4-5.

³ Bağdadî, Abdulkâhir b. Tahir b. Muhammed, *el-Fark beyne'l-Fırak* (Muhammed Muhyiddin Abdülhamid tahkiki), Daru'l-Marife, Beyrut bty., s. 14-15.

görüşlerini devam ettirmiştir. Sahabenin son dönemlerinde ortaya çıkan Kaderiye, Abdullah b. Ömer, Cabir b. Abdillâh, Ebu Hureyre, İbn Abbas, Enes b. Mâlik gibi ileri gelen ashab tarafından reddedilmiştir.⁴ Cehm b. Safvân (v.128/745) bu devirde ortaya çıkıp, insanın kudretinin ve hürriyetinin olmadığını iddia etmiş ve böylece Cebriye mezhebi teşekkül etmiştir.

Emeviler devrinde Mutezile'nin doğuşuna da tanıklık ediyoruz. İlmî bir disiplin olarak Kelâm, hicrî ikinci asrın başlarında Mutezile tarafından kurulmuştur. Çünkü Mutezile'nin İslâm akaidini ispat metoduna "Kelâm İlmi" denilmiştir. Dolayısıyla Mutezile'nin kuruluşu, Kelâm ilminin de kuruluşu sayılabilir.⁵ Daha önce sahabe arasında meydana gelen olaylardan kaynaklanan *büyük günah (kebîre)* meselesini akıl süzgecinden geçirme görevini üstlenen Vasıl b. Atâ (80–131/699–748)'nın okulu, temel görüşlerinin merkezine "*el-menzile beyne'l-menziletayn*" ilkesini koyarak, büyük günah işleyenin ne mümin ne de kâfir olduğunu; iki hüküm arasında bir hüküm olan *fisk* konumunda bulunduğunu iddia etti. Buna karşı Mürcie, günahın imana zarar vermeyeceğini ileri sürdü.⁶

Mutezile elinde doğan Kelâm ilmi, Ebu'l-Hasan el-Eş'arî (d.260/874-v.324/936) vasıtasıyla sünüleştirelmıştır. Kelâm, Eş'arî vasıtasıyla sünüleştirelmeden önce yaşayan Ehl-i Sünnet âlimleri (bunlara Selefîyye denir) akaid konusunda aklî düşüncüyü ve mücadeleyi çirkin bulmuşlardır. İmam Ebu Hanife (v.150/767), İmam Mâlik b. Enes (v.179/795), İmam Ebu Yûsuf (v.182/798), İmam Muhammed (v.189/804), İmam Şafî (v.204/819), İmam Ahmed b. Hanbel (v.241/855) gibi müctehid imamlar ve öğrencileri Kelâm ilmine karşı çıkmışlardır. Ancak şurası bilinmelidir ki, bu imamların karşı çıktıkları kelâm, Mutezile kelâmıdır.⁷

Mutezile kelâmının ortaya çıkışından bir buçuk asır sonra Ehl-i Sünnet (Selefîyye) âlimlerinden bazıları iman konularını aklî yöntemlerle destekleme ihtiyacını hissetmişlerdir. Böylece İbn Küllâb el-Basrî (v.240/854) ve Hâris el-Muhâsibî (v.243/857) gibi zâtlar Ehl-i Sünnet kelâmının doğuşuna zemin hazırlamışlardır. Bunlar selefin yolunu takip etmişlerdir. Selef metoduyla ders

⁴ Bağdadî, *a. g. e.*, s. 18-19.

⁵ Bulut, Mehmet, *Kelâm Tarihi ve İtikadî Mezhepler*, Anadolu Dağıtım, İzmir 2001, s. 102.

⁶ Gölcük, *a. g. e.*, s. 8.

⁷ Bulut, *a. g. e.*, s. 103-104.

okutup eserler yazmışlardır. Ancak Kelâm'la da ilgilenmişler, dinin doğruluğunu ispat için aklî delillere dayanmışlar, Mantık'tan yararlanmışlardır. İmam Eş'arî, hocası Cübbâî'yle ters düşüp ondan ayrılınca, bunların metodunu benimsemiştir.⁸

Maveraünnehir'de Eş'arîlik'e paralel bir akım yayılmaya başlamıştı. Çevresinde büyük bir etki meydana getiren Ebu Mansur Muhammed b. Muhammed el-Maturîdî (v.333/944), Eş'arî gibi Selefiyye ile Mutezile arasında, fakat Eş'arî'ye nisbetle Selefte daha yakın bir yol tutarak Ehl-i Sünnet kelâmının kurulmasına öncülük etmiştir.

Gazzâlî (d.450/1058-v.505/1111) devrine kadar Ehl-i Sünnet âlimleri (mütekaddimûn) bid'at fırkalarıyla mücadele etmişler, Gazzâlî'den itibaren (müteahhirûn) kelâmcılar, artık ilmî mücadelelerini İslâm filozoflarına karşı yürütmüşlerdir.⁹

III. KEVSERÎ VE YENİ İLM-İ KELÂM DÖNEMİ

Kelâm tarihine genel olarak baktığımızda şunu görüyoruz: Akaid ve kelâm konularıyla ilgilenen âlimler, yaşadıkları çağın bilim ve kültürlerinden yararlanmışlar ve bu ilmin metodunda değişiklik yapma gereğini duymuşlardır. Akaid ve kelâm ilminin ana konuları hep aynı kalmış, herhangi bir değişikliğe uğramamıştır. Ancak bu temel konular açıklanıp ispat edilirken ve yöneltelen itirazlara cevaplar verilirken dönemin kültüründen yararlanılmıştır. Önceki (mütekaddimûn) ve sonraki (müteahhirûn) kelâmcılara ait kelâm kitaplarında Allah'ın varlığı (isbât-ı vâcib) konusuna ağırlık verilmiştir. Ancak bu bilgiler, günümüzün inkârcı akımlarına cevap verebilecek nitelikte değildi. Allah'ı ve diğer bütün kutsalları reddetmeye ve bunları hafife almaya yönelik akımlara karşı İslâm inancını savunacak yeni bir kelâm ilmine ihtiyaç vardır. Selef akîdesi, mütekaddimûn ilm-i kelâmı, müteahhirûn ilm-i kelâmı süreçlerini tamamlayan kelâm ilmi artık Yeni ilm-i kelâm dönemine girmiştir. Bu dönemin en ünlü simalarından biri olan İzmirli İsmail Hakkı (1869–1946) yeni bir kelâm ilminin gerekliliği hakkında şunları söyler:

“Bu ilm-i kelâmın (müteahhirûn kelâmının) erbâbı bin tarihlerinden sonra kesb-i nedret etmiş, dâire-i şumûlüne aldığı felsefe-i kadîme de üç asırdan beri

⁸ Bulut, *a. g. e.*, s. 106-107; Özbek, Durmuş, *Saduddin Taftazani ve Nübüvvet Görüşü*, Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya 2002, s. 23-24.

⁹ Topaloğlu, Bekir, *Kelam İlmi Giriş*, Damla Yayınevi, İstanbul 1988, s. 23–24–25; Çağatay, Neşet – Çubukçu, İbrahim Agâh, *İslam Mezhepleri Tarihi*, A. Ü. İ. F. Yayınları, Ankara 1976, s. 134.

münkarız olmuş, yerine garp felsefesi kâim olmuş idi. Garp felsefesi âhiren memleketimize de girmekle, bu ilm-i kelâm bittab' gayr-ı kâfi görülmeye başlamış, ilm-i kelâmın bugünkü zihniyete göre yeni bir şekil iktisâb etmesi zarûreti hâsıl olmuştur. İşte bu zarûret karşısında Tedkîkât ve Te'lifât-ı İslâmiyye Hey'et-i İlmiyesi yeni ilm-i kelâmın tahrîr olunmasını taht-ı vücûbda görmüştür.”¹⁰

Avrupa'da Rönesans'tan sonra fikir, sanat ve bilimde meydana gelen değişikliklerle eski Yunan Felsefesi itibarını kaybetmiştir. Gazzâlî'den itibaren sekiz asır boyunca Kelâm kitaplarımızda bazen kabul gören, bazen reddedilen Felsefe, İslâm filozoflarının tesis ettiği felsefe idi ve bu felsefe büyük oranda eski Yunan düşüncesine dayanıyordu. Rönesansla birlikte felsefi düşünce yeni bir çığır açmış ve kendini yenilemiştir. Böylece bütün dünyaya yeni akımlar yayılmıştır. Karl Marks ve Engels'in öncülük ettikleri Materyalizm, Auguste Comte'un ortaya attığı Pozitivizm, Freudizm, dünyevîleşmeyi ön plana çıkartıp, bu hayatın metafizik âlemlerle, dinle dolayısıyla peygamberlik ve vahiy ilişkisini kesmeyi hedefleyen sekülerizm, vahyi ve peygamberliği reddeden deizm, ateist varoluşçuluk, vb.¹¹ İşte tüm bu akımlar karşısında metodunu değiştirmek durumunda kalan kelâm ilmi tarihi değişim sürecinin son ayağında artık Yeni ilm-i kelâm dönemine girmiştir.¹² Kelâm ilmindeki metod değişikliğinin, yani Yeni ilm-i kelâm akımının önemi hakkında Muhammed Zâhid el-Kevserî şunları söyler:

“Geçmiş kelâm âlimlerinin ifade ve açıklamaları içerisinde, dini savunmakla görevli kimselerin yararlanacağı şeyler vardır. Hiç şüphesiz İslâm inanç ilkelerini savunma yolları, ahlâkî hayatın ve dinî hükümlerin bozulmasını önleme metotları, düşmanın kullanacağı taktiklere paralel olarak değişir, yeni şekiller alır. Fakat dini akîde ve hükümlerin kendileri, dinin tayin ettiği şekliyle sabit kalır, bunların mahiyetlerinde asla bir değişiklik meydana gelmez. O halde, hayatta oldukları sürece Müslümanlara düşen görevlerden biri de içlerinden bir âlimler grubu çıksın, toplum içinde yaygın hale gelen çeşitli fikirleri, onların elde ettikleri değişik ilimleri araştırsın; bu fikir ve bilgilerden Müslümanlara zararlı olabileceklerini tesbit etsin. Bu titizliği özellikle inanç alanında göstermek gereklidir. Çünkü akîde sağlam ve

¹⁰ İzmirli, İsmail Hakkı, *Yeni İlm-i Kelâm*, Umran Yayınları, Ankara 1981, s. 56.

¹¹ Bu akımlar için bk. Bolay, Süleyman Hayri, *Felsefî Doktrinler ve Terimler Sözlüğü*, Akçağ Yayınları, Ankara 1998, ilgili maddeler.

¹² Topaloğlu, *a. g. e.*, s. 36.

kuvvetli olduğu takdirde her iyiliğin kaynağını teşkil eder, zayıflayıp bozulduğu takdirde de her türlü kötülüğün kaynağı haline gelir. Söz konusu âlimler kendi dönemlerinde gündemde olan görüş ve bilgileri, onları benimseyenler kadar, hatta daha fazla araştırmalıdır ki, din düşmanlarının ortaya atacakları şüpheleri yıkacak önemli noktaları tesbit edebilsinler.”

“Söz konusu din âlimleri, inkârcılara ait bozuk fikirlerin, Müslümanların zihinlerine yer etmelerini önlemeli, bıkip usanmadan çağın gereklerine göre Müslümanları donatmalı, çağdaş bilimsel gerçeklerden çıkaracakları dini savunma metotlarını özel kitaplarda toplamalıdır. Bu kitaplar, kalbe etki edecek ve herkese hitap edecek bir üslûp taşımalıdır. Ancak bu takdirde söz konusu eserler zamanla ortaya çıkacak şüphe ve fesat sellerinin önünde sağlam sedler gibi durabilecektir...”¹³

Kevserî, kendi yaşadığı dönemde Müslümanların inançlarının, dolayısıyla Kelâm ilminin karşı karşıya olduğu yukarıda sözü geçen akımların ve bunların doğuracağı muhtemel tehlikelerin farkındadır. İlim adamlarının ve özellikle kelâm âlimlerinin bu akımları çok iyi takip etmeleri ve bilmelerinin gerekli olduğunu söyleyen Kevserî, inkârcı akımlara cevap verecek olan ilim adamlarının çağdaş bilimsel gerçeklerden hareketle yeni metotlar geliştirmelerini ve bu metotları kullanarak herkesin anlayabileceği, yani Kelâm’ın Müslümanların gönüllerindeki ve zihinlerindeki problemleri daha işlevsel bir üslûp ile çözerek halka sunmalarını beklemektedir.

¹³ Kevserî, Muhammed Zâhid, *Mukaddimâtü'l-İmami'l-Kevserî* (İbn Asakir’e ait Tebyînü Kezi’l-Müfterî mukaddimesi), Daru’s-Süreyya, Beyrut 1997, s. 52–53.

BİRİNCİ BÖLÜM

HAYATI VE ESERLERİ

I. HAYATI VE YETİŞTİĞİ ÇEVRE

Muhammed Zâhid el-Kevserî'nin hayatıyla ilgili olarak kaynaklardan bulabildiğimiz bilgileri hayatının aşamalarına göre sıralayarak Kevserî'yi tanıtmaya ve hayatıyla ilgili toplu bir bilgi sunmaya çalışacağız.

A. AİLESİ VE ÇOCUKLUĞU

Muhammed Zâhid ed-Düzcevî el-Kevserî, Rus zulmünden dolayı Kafkasya'dan göç edip Düzce'ye gelen bir aileye mensuptur. Babası Hasan Hilmi el-Kevserî (v.1345\1929)'dir. Zâhid el-Kevserî'nin dedeleri sırasıyla, Kafkas muhacirlerinden ve Hacı Hasan Köyü'nde vefat eden Ali Rıza Efendi (v.1280\1863), Kafkasya'da vefat eden Necmeddin Efendi (v.1245\1829), yine Kafkasya'da vefat eden Bay Efendi (v.1220\1805), Kuneyyit Efendi (v.1180\1766) ve Kanıs Efendi (v.1140\1727)'dir.

Muhammed Zâhid, Çerkez asıllıdır. Dedeleri “Kevser” ismiyle bilinir. Bundan dolayı da “*Kevseri*” nisbesini almıştır.¹⁴

¹⁴ Hayrî, Ahmed, *el-İmam el-Kevserî* (Makalâtü'l-Kevserî'nin mukaddimesi), el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türas, Kahire 1994, s. 28.

Babası Hasan Efendi, Düzce ili yakınındaki bugünkü adı Çalıcuma olan, o zamanki adıyla Hasan Efendi Köyü'ne yerleşti. Bu köy, adını Kevserî'nin babası Hasan Efendi'den almıştır. Şimdiki adı ise Çalıcuma'dır. Bölge halkının rivayetine göre bu isim oraya, Selçuklular zamanında askerler çalılar arasında Cuma namazı kıldıkları için verilmiştir.¹⁵

Zâhid el-Kevserî, Düzce'nin bir köyünde dünyaya gelmesi itibarıyla da “*Düzcevi*” nisbesini almıştır. Hayatının büyük bölümünü geçirdiği Mısır'da ikamet etmesinden dolayı da Pakistan'da “*el-Mısri*” nisbesiyle anılmaktadır.¹⁶

Muhammed Zâhid el-Kevserî, h.28 Şevval1296/m.16 Eylül 1879 yılında Salı günü sabah ezanıyla beraber Düzce'ye üç mil uzaklıktaki babasının adıyla anılan Hasan Efendi köyünde dünyaya geldi.¹⁷ Doğduğunda kendisini ilmî ve dinî ağırlığı olan bir ortamda buldu. Bu ilmî ortamdan ebedî âleme irtihal edinceye kadar ayrılmadı.¹⁸ İlk tahsilini babasından gördü ve diğer Düzce âlimlerinden de ilim öğrendi. İptidaiye ve Rüştüeyi Düzce'de okudu.¹⁹ Rüştüye mektebinde iken, Düzce'li Şeyh Muhammed Nazım Efendi'den sarf, nahiv, tarih, Farsça, coğrafya, matematik ilimlerini okudu. Yine aynı yıllarda baba dostu, Düzce müftüsü Hüseyin Vecih Efendi'den (v.312\1834) gramer ilimlerini okudu. Ayrıca bölgenin önde gelen ilim adamlarından Şaban Fevzi Efendi'nin ders halkasına da iştirak etmiştir.²⁰

Kevserî rüştüeyi bitirdikten sonra on beş yaşlarında Düzce'den ayrıldı ve İstanbul'a geldi. Hemen Kazasker Hasan Efendi'nin kurduğu Daru'l-Hadis'te ilim tahsiline başladı.²¹

Fatih Camii'nde müderrisliği esnasında I. Dünya Savaşı'nın öncesinde evlendi. Eşi, onun acı ve tatlı günlerinde kendisine ortaklık etti. Karşılaştığı bütün sıkıntılara sabretti. Bir erkek ve üç kız olmak üzere dört çocukları oldu. Kızlarından

¹⁵ Kevserî, Muhammed Zâhid, *Haneî Fıkhu'nun Esasları* (çev: Abdulkadir Şener-Cemal Sofuoğlu), T.D.V. Yayınları, Ankara 1991, s. VII.

¹⁶ Özaşar, Mehmet Emin, *Muhammed Zâhid el-Kevserî: Hayatı, Eserleri, Tesirleri*, (Sempozyum Tebliğleri) Seha Neşriyat, İstanbul 1996, s. 35.

¹⁷ Hayrî, a. g. e., 28; Ğavcî, Vehbî Süleyman, Kevserî'ye ait *Mahku't-Tekavvül fi Mes'ele't-Tevessül'e yaptığı mukaddime ve ta'lik*, by 1997, s. 27.

¹⁸ Ğavcî, a. g. e., s. 27.

¹⁹ Sifil, Ebubekir, “Muhammed Zahid b. Hasan b. el-Kevserî” (*Ehl-i Sünneti Müdafaa ve Bid'atları Tenkid- Makaleler, İncelemeler*), Bedir Yayınevi, İstanbul 2005, s. 117.

²⁰ Kevserî, Muhammed Zâhid, *İrğamü'l-Merîd fi Şerhi'n-Nazmi'l-Atîd li Tevessülü'l-Mürîd bi Rıcâli't-Tarîkati'n-Nakşibendiyyeti'l-Hâlidîyyeti'd-Dıyâiyye*, Hakikat Kitabevi, İstanbul 1989, s. 110.

²¹ Hayrî, a. g. e., s. 28.

biri Mısır'a hicretlerinden önce İstanbul'da öldü. Diğer iki kızı da Mısır'da vefat etti. İleride görüleceği gibi Mısır'a hicret eden Kevserî daha sonra ailesini de Mısır'a getirtti. Kızlarından Seniha babasının yanına geldikten birkaç sene sonra, oturmakta oldukları Hilvan'da 20 şevval 1353 yılında yakalandığı tifo hastalığından vefat etti. Diğer kızı Meliha ise evlendikten sonra sağlık sorunları nedeniyle eşinden boşandı ve 7 Receb 1367 yılı Pazartesi günü vefat etti ve kardeşinin yanına defnedildi.²² Kevserî'nin oğlu da daha önce İstanbul'da diğer kız kardeşi gibi vefat etmişti.²³ Kevserî'nin 1951 yılında Kahire'de vefatından sonra ayağına sıcak su dökülüp rahatsızlanan hanımı Türkiye'ye dönmüş ve 1957 senesinde Düzce'de vefat etmiştir.²⁴

B. MISIR HAYATI

1. Mısır'a Varışı

Muhammed Zâhid el-Kevserî, 4 Aralık 1922 tarihinde Posta el-Hıdvıyye şirketine ait Abbasiye buharlı gemisiyle İskenderiye'ye ulaşmıştır. Birkaç gün Kubra'da kaldıktan sonra, Kahire'ye hareket etmiştir. Kahire'ye ilk geldiğinde Hüseyin Mahallesi'ndeki Daru's-Selam Oteline yerleşmiştir. Daha sonra Şobra'da bir eve geçmiş, birkaç ay orada kaldıktan sonra Mısır el-Cedide'ye intikal etmiştir. Bir müddet sonra tekrar İskenderiye'ye dönmüştür. İstanbul'dan ayrılalı daha henüz bir yıl tamamlanmışken, 1923'te Şam'a ilk yolculuğunu gerçekleştirmiştir. İskenderiye'den deniz yoluyla Beyrut'a, oradan da trenle Şam'a gitmiştir. Şam'da bir yıldan biraz fazla kalmıştır.²⁵

Kevserî, en zor günlerinde bile ilimle meşgul olmaktan geri kalmamıştır. Şam'da kaldığı süre zarfında Daru'l-Kütübi'z-Zahiriyye'ye giderek oradaki yazma eserler üzerinde çalışmıştır. h.1345\m.1926 yılında Şam'dan Filistin ve Kantara yolu üzerinden trenle Mısır'a dönen Kevserî Hulvan'a gelmiş, daha sonra Revâku'l-Etrâk Ebu'z-Zeheb (ö.h.1189\ m.1775) tekkesine yerleşmiştir. Kevserî, h.1346\ m.1928 yılında Şam'a ikinci ilmî seyahati gerçekleştirmiştir. Bu seferinde de yaklaşık bir sene orada kalmıştır. Bir yıl sonra Kevserî, yine tren yoluyla Filistin üzerinden Kahire'ye

²² Hayrî, *a. g. e.*, s. 33.

²³ Kevserî, *Hanefî Fikhının Esasları*, s. IX.

²⁴ Kevserî, *Hanefî Fikhının Esasları*, s. IX.

²⁵ Özafşar, *a. g. e.*, s. 46-47-48.

dönmüştür. Hüseyin Mahallesi'nde Kulübü'l-Mısırî Oteline yerleşmiştir. Bu arada çok kimsenin katıldığı, Türkçe vesikaları Arapça'ya terceme işi için Daru'l-Mahfûzati'l-Mısriyye'nin açmış olduğu mütercimlik imtihanına katılmış ve birinci olarak imtihanı kazanmıştır.

İstanbul'dan ayrıldığı zamandan beri hiç görmediği ailesini burada çalışırken yanına getirtmiştir. Yaklaşık sekiz seneden sonra çoluk çocuğuna kavuşma imkânı bulmuştur. Kevserî, ailesini getirttikten sonra, Mısır Devlet Arşivi'nden aldığı mütevazi bir ücretle geçimini temine çalışmıştır.

2. Kahire Yılları

Muhammed Zâhid el-Kevserî, İkinci Dünya Savaşı yıllarında Abbasiye'de oturmaktadır. Bu mıntıka hava akınlarına hedef olduğu için Şeyh Yusuf ed-Dicvî el-Malikî (h.1287–1365\m.1870–1945) evinin yarısını Kevserî ve ailesine tahsis etmiş, ona unutamayacağı iyilikler yapmıştır.

Kahire'de bulunduğu süre içerisinde Kevserî'nin evi adeta bir medrese haline gelmiş ve burada özel dersler vermek suretiyle çok sayıda talebe yetiştirmiştir. Bazı yayınevi sahipleri aracılığıyla çok sayıda nadide eserin basımına öncülük etmiştir. Bu sırada Mısır basınında çıkan her türlü reformist görüşe ve kendi anlayışına ters düşen fikir ve düşüncelere cevap vermiştir. Bu yazıları sebebiyle, bazı çevrelerin tepkisini çekmiş ve bu çevreler kendisinin sınır dışı edilmesi için yüksek düzeyde girişimlerde bulunmuşlardır. Aleyhine cereyan eden teşebbüslere karşı, ona en fazla yardım edenlerden birisi Şeyh Abdulmecid es-Sindunî eş-Şafî (ö.h.1361\ m.1942) olmuştur.

Bu tür girişimler karşısında ona arka çıkanlardan birisi de, o zamanlar Ezher şeyhi olan Şeyh Mustafa Abdürrazık (ö.h.1366\m.1946)'tır. Sık sık Kevserî'nin ziyaretine gelen Abdürrazık, aleyhindeki teşebbüsleri, hem vakıflar bakanı olduğu sırada ve hem de Ezher Şeyhliği esnasında hep engellemiştir.

Kahire'de ilimle meşgul olan herkes, Kevserî'den yararlanmaya çalışırdı. İdaretü's-Sakafeti'l-Camiati'd-Düveli'l-Arabiyye, İstanbul'daki kütüphanelerde bulunan yazma eserler konusunda kendisine danışır, teklif ve tavsiyelerine itibar

ederdi. Diğer yandan zamanın ileri gelen âlimleri çalışmalarında, bilgisine müracaat eder ve çalışmaları konusunda kendisinden azami derecede yararlanırlardı.²⁶

C. ALDIĞI GÖREVLER

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi Kevserî, ders vekili Ahmed Asım başkanlığında Ahıskalı Ahmed Es'ad (v.1334/1918) Dağıstanlı Mustafa b. Azm (v.1336/1917) ve Tosyalı İsmail Zühdü'den (v.1337/1918) oluşan bir komisyon huzurunda ruus imtihanına katıldı. İmtihani kazanan Kevserî'ye dirayet sahibi olduğu bütün alanlarda ders okutabileceğine dair icazet verilmişti. İcazetini aldıktan sonra İstanbul Fatih Camii'nde müderrislik yapmıştır. Ürgüplü Mehmet Hayri Efendi'nin Şeyhülislamlığı sırasında ıslah edilen medreselerde belağat, aruz ve ilm-i vazı' derslerini okuttu. Kevserî, Cuma günü dışında haftanın bütün günlerinde ders vermiştir.²⁷ Kevserî bu arada Kastamonu'da açılan yeni bir medreseyi faaliyete geçirmekle vazifelendirildi. Burada 3 yıl görev yaptıktan sonra 1909 senesinde istifa ederek İstanbul'a döndü.²⁸

İstanbul'a dönüşü kış mevsimine rastlıyordu. Her taraf karla kaplı olduğu için karayolundan gitmeyip, deniz yolunu tercih etti. İnebolu Limanı'ndan bindiği bir eski gemi uzun bir yolculuktan sonra Ereğli'ye yaklaştı. Zâhid el-Kevserî yola eski bir gemiyle devam etmektense inmeye ve Akçakoca'ya geçmeye karar verdi. Burası Düzce'ye yakındı. Yolculuğa ara verip Düzce'ye gitmeyi ve şartlar yolculuğa müsait oluncaya kadar orada kalmayı planladı. Gemiden inip kayıkla Akçakoca'ya gitmek üzere yola koyuldu. İkinci vaktine doğru deniz hırçınlaştı, dalgalar Kevserî ve diğer Akçakoca yolcularının bulunduğu kayığı devirdi. Yolcular devrilen kayıktan ayrılmayıp kayığın kenarlarına tutundular. Dalgalarla uğraşırken diğer yolcular gibi Kevserî de kendini kaybetti. Denizden çıkarıldığında tek hissettiği şey, kulağındaki çınlamalardı. Sahilde bulunan iki kardeş, kayığın battığını görünce suya girip boğulmakta olanları kurtardılar. Kazadan sağ salim kurtulan Kevserî, birkaç gün kalmak üzere Düzce'ye gitti.²⁹

²⁶ Özafşar, *a. g. e.*, s. 50-51.

²⁷ Hayrî, *a. g. e.*, s. 30.

²⁸ Aykut, Said, *Sahabeden Günümüze Allah Dostları*, Şule Yayınları, İstanbul 2002, c. I, s. 470; Hayrî, *a. g. e.*, s. 30; Kevserî, *Hanefî Fıkhının Esasları*, s. VIII.

²⁹ Aykut, *a. g. e.*, s. 470-471; Hayrî, *a. g. e.*, s. 37.

Ahmed Hayrî'nin de ifade ettiği gibi, bu olay Kevserî'nin hayatındaki önemli olaylardan birisidir. Kevserî'nin Kastamonu'ya götürüp de, orada bırakmayıp İstanbul'a geri getirmek için yanına aldığı çok sayıda eşyası ve çok kıymetli yazma kitapları da sulara gömüldü. Aralarında asırlarca önce yazılmış, ünlü âlimlere ait fıkıh, hadis ve akaid ilimlerine dair kitaplar da bulunuyordu.

Kevserî'nin talebesi Ahmed Hayrî, (hocası anlatmış olmalı ki) batan kitapları arasında İmam Ebu Yusuf'a ait el yazma el-Emalî kitabı, el yazma Dürerü'l-Hukkâm haşiyesi, İmam-ı Azam'ın hayat hikâyesini anlatan el-Hayrâtü'l-Hisân gibi eserlerin olduğunu söyler.³⁰

Zâhid el-Kevserî Düzce'ye vardığı ilk günlerde İstanbul'dan Darü'ş-Şafaka Medresesi'ne tayin edildiğini bildiren bir telgraf aldı. Bu emir üzerine İstanbul'a gelip göreve başladı. Bir ay sonra da Medresetü'l-Mütehassisîn'e müderris tayin edildi. Ders vekâleti meclisine seçildi. Bir müddet sonra 75 Osmanlı lirası aylıkla ders vekilliğine tayin edildi.³¹

Sultan II. Bayezid bir medrese yaptırmış ve bu medresede bizzat şeyhüislâmın ders vermesini emretmişti. Fakat zamanla Şeyhüislâmlar, işlerinin çoğalması üzerine kendilerinin yerine ders vermek üzere bir vekil görevlendirmeye başladılar. Şeyhüislâmın yerine ders veren bu müderrislere ders vekili denirdi. Ders vekilinin yetkisi el-Ezher Üniversitesi rektörünün yetkisine eşitti. Sultan Vahdeddin zamanında Şeyhüislâm Mustafa Sabri Efendi'nin ders vekili olan Muhammed Zâhid el-Kevserî bu görevi, azledilinceye kadar liyakatla yürüttü.³² Sonra, İstanbul Yangınında Zarar Görenlere Yardım Cemiyeti, Lâleli ismiyle meşhur olan Sultan II. Mustafa'nın yaptırdığı medreseyi yıkıp yerine cankurtarma ekiplerine garaj olmak üzere bir bina yapmak ister. Medresenin yıkımına karşı çıkınca O'nu ders vekâletinden azlederler.³³ Ancak ders vekâleti meclis üyeliği ile müderrislik görevini, 3 Kasım 1922 tarihinde Türkiye'den ayrılıncaya kadar sürdürmüştür.³⁴

³⁰ Hayrî, *a. g. e.*, s. 39.

³¹ Hayrî, *a. g. e.*, s. 31.

³² Hayrî, *a. g. e.*, s. 31.

³³ Hayrî, *a. g. e.*, s. 39; Kevserî, *Hanefî Fıkının Esasları*, s. VIII.

³⁴ Kevserî, *Hanefî Fıkının Esasları*, s. VIII.

Ahmed Hayrî, Kevserî'nin bu görevden azlını hayatındaki önemli hadiselerin ikincisi olduğunu söyler.³⁵

Zâhid el-Kevserî, resmi görev aldığı günden itibaren devamlı İttihat ve Terakki taraftarlarıyla karşı karşıya gelmiştir. Kendi bildiği doğruları savunmaktan hiçbir zaman çekinmemiştir. 1922 senesinin sonlarına doğru karşılaştığı bir ahabının, kendisine İttihat ve Terakkiciler tarafından tutuklanmasının söz konusu olduğunu haber vermesi üzerine evine bile haber verme imkânı bulamadan hemen limana gidip, oradan da bir gemiyle memleketi terk edip Mısır'a hicret etmiştir. Hayatının üçüncü önemli hadisesi de, memleketinden ayrılmak zorunda kalmasıdır.³⁶

II. İLMÎ KİŞİLİĞİ VE ESERLERİ

A. EĞİTİMİ VE ÇALIŞMA ALANLARI

1. Eğitimi ve Ders Aldığı Hocaları

Kevserî ilk tahsilini babası Hasan b. Ali el-Kevserî (h.1245–1345)'den gördü. Kafkasya'da hicri 1245 yılında doğan baba Hasan Kevserî, aynı yerde Şeyh Süleyman eş-Şirî el-Ezherî (h.1277'de şehid edildi), Şeyh Musa es-Sobûsî* (v.h.1276) ve Şeyh Musa el-Hannâsî (v.h.1300) ve Şeyh Şamil'in talebesi Şeyh Hasan es-Suhhî (v.h.1295) gibi hocalardan ders almıştır. Hicri 1280 yılında talebeleriyle birlikte Osmanlı ülkesine hicret etmiş, Düzce'ye üç mil uzaklıkta olan bir yere yerleşmiş ve orada bir köy oluşturmuştur. Yine aynı köyde talebe yetiştirmek üzere pek çok odaları olan bir medrese inşa etmiştir (h.1284). Burada öğrencileri toplamış ve ilim öğretmeye devam etmiştir. Yine Şeyh Devlet (v.h.1284), Şeyh Musa el-İsterhanî el-Mekkî (v.h.1302), Şeyh Ahmed Ziyaüddin Gümüşhanevî (h.1227–1311)'den de çeşitli dersler almıştır.³⁷

Diğer Düzce âlimlerinden de ilim öğrenen Kevserî, iptidaiye ve rüştiyeyi Düzce'de okudu.³⁸ Rüştiye mektebinde iken, Düzce'li Şeyh Muhammed Nazım Efendi'den sarf, nahiv, tarih, Farsça, coğrafya, matematik ilimlerini okudu. Yine aynı yıllarda baba dostu, Düzce müftüsü Hüseyin Vecih Efendi'den (v.312\1834) gramer

³⁵ Hayrî, *a. g. e.*, s. 38.

³⁶ Hayrî, *a. g. e.*, s. 41; Ğavcî, *a. g. e.*, s. 28.

* Bazı eserlerde bu kelime, *es-Sushî* şeklinde de geçmektedir.

³⁷ Hayrî, *a. g. e.*, s. 81.

³⁸ Sifil, *a. g. e.*, s. 117.

ilimlerini okudu. Ayrıca bölgenin önde gelen ilim adamlarından Şaban Fevzi Efendi'nin ders halkasına da iştirak etmiştir.³⁹

Kevserî rüştüyeyi bitirdikten sonra on beş yaşlarında Düzce'den ayrıldı ve İstanbul'a geldi. Hemen Kazasker Hasan Efendi'nin kurduğu Daru'l-Hadis'te ilim tahsiline başladı.⁴⁰ Yaklaşık on yıl sürecek olan yüksek tahsili sırasında bir yandan da devrin meşhur âlimlerinin özel derslerine katılıp kendilerinden icazet aldı.

İstanbul'daki talebeliği döneminde kendisinden istifade ettiği ve ilmî kişiliğinin oluşmasında büyük rolü bulunan Eğinli İbrahim Hakkı (h.1261–1318)'dan vefatına kadar ilim öğrendi. Kıraat, Edeb ve Arapça ilimlerinde derinleşmiş olan Eğinli Hacı Hafız, aynı zamanda Kur'an ve Sünnet, Mantık, Felsefe ve Fıkıh'ta her bakımdan emsallerini geçmiş, öğrenimini hocası Büyük Ahmed Şakir (v.h.1315)'in yanında tamamlamıştır. Alaüddin b. Seyyid Muhammed Emin b. Ömer Abidin (v.h.1306)'den icazet almıştır. Eğinli İbrahim Hakkı'dan birinci dönemde iki yüz âlim mezun olmuştur. Zâhid el-Kevserî, onun ikinci dönem talebelerindedir. Vefatına kadar onun derslerine devam etmiş, vefatından önce İbrahim Efendi talebelerine kendisinden sonra Üstad Alasoni'ye gitmelerini tavsiye etmiştir. el-Kevserî bu tavsiye ile ilgili şöyle bir olayı nakleder:

“Üstadımız el-Eğini'nin vasiyetini kendisine ulaştırmak için gittiğimizde hocamız Alasoni'nin şöyle dediğine tanık oldum: “Eğer rahmetli kardeşimin yerine getirdiğini benim de hakkıyla yapabileceğimi sanıyorsanız cidden yanılıyorsunuz. Çünkü o bir ilim güneşi, bir zekâ şulesi idi. Benzerinin bir daha ne zaman doğacağını Allah bilir.” Zâhid el-Kevserî hocası el-Eğini hakkında: “İlimde umdem ve dayanağımdır” der.⁴¹

Kevserî, Eğinli İbrahim Hakkı'dan *el-Camî*, *eş-Şafiye*, *Fenarî*, Muhammed Emin'e ait *Cihetü'l-Vahde* risalesini ve *Takrîru'l-Kavanîn*'i, İbn Abidin'in takririyle beraber *ed-Dürrü'l-Muhtâr*'ını, şerhleriyle birlikte *el-Kutb*'u, müsnedün ileyh

³⁹ Kevserî, Muhammed Zâhid, *İrğamü'l-Merîd fi Şerhi'n-Nazmi'l-Atîd li Tevessülü'l-Mürîd bi Ricâli't-Tarikati'n-Nakşibendiyyeti'l-Hâlidîyyeti'd-Diyâiyye*, Hakikat Kitabevi, İstanbul 1989, s. 110; Hamid İbn İbrahim Muhammed, *eş-Şeyh Muhammed Zâhid b. el-Hasen b. Ali el-Kevserî ve Cühûdühü'l-Kelâmîyye (basılmamış doktora tezi)*, Câmîatü'l-Ezher Külliyyetü Usûlü'd-Dîn, Kahire 1988, s. 48 v d.

⁴⁰ Hayrî, a. g. e, s. 28.

⁴¹ Özağşar, *Muhammed Zâhid el-Kevserî: Hayatı, Eserleri, Fikirleri ve Hadisçiliği* (basılmamış yüksek lisans tezi), Ankara 1989, s. 49.

konusunun sonuna kadar *Muhtasaru'l-Meâni*'yi, *Şifa-i Şerif*'in bir bölümünü ve Kadı Beydavî tefsirinin bir cüzünü okudu.⁴²

Alasonyalı Ali Zeynel Âbidin (h.1268–1336)'den de mezun oluncaya kadar ilim tahsil etti.⁴³ Alasonya'da doğan Ali Zeynel Abidin ilk tahsilini memleketinde yaptı. Sonra İstanbul'a gitti ve Allame Arnavut Receb Efendi (h.v.1289)'den ders almaya başladı. Ardından Şeyh Ahmed Şakir'den ders aldı ve aynı hocadan mezun oldu. Kastamonu'lu Hasan Efendi'den hadis dersi okumuş, Abdulkerim Nadir el-Elbesanî (h.v.1300)'den *Burhâni'l-Gelenbevi* ve başka bir takım meşhur kitapları okumuştur. Daha sonra Fatih Camii'nde ders okutmuş ve iki dönem mezun vermiştir. Birinci dönem yaklaşık yüz âlim, ikinci dönem yaklaşık yüz kırk âlim mezun etmiştir. Öyle ki, ikinci dönem talebelerini mezun ettikten sonra ders okutmaya güç yetiremeyeceği gerekçesiyle hocalığı bırakıp, Müslümanların beytülmalinden kendisine ödenen maaşı almaktan kaçınmış ve beytülmal ile ilgisini kesmiştir.⁴⁴

Kevserî, Alasonyalı Ali Zeynel Abidin'den *İsâmu't-Tasdikât*'la beraber *el-Kutb*'un geri kalanını, *Muhtasaru'l-Meâni*'nin kalanını, *el-Hayalî* ve *es-Seyelkutî* ile beraber *Şerhu Akaid*'i, *Haşiye-i Tarsusî* ile birlikte *Mir'âtü'l-Usûl*'ü aynı şekilde Alasonyalı Ali Zeynel Abidin'den tamamladı.⁴⁵

Bu esnada Kevserî amcası Musa Kazım el-Kevserî'den de ders aldı.⁴⁶ Amcasından *el-Kâfiye*, *Kavaidü'l-İrab*, *Aruzü'l-Endülüsi* ve *Şerhu'l-Ebyati's-Seb'iyye* kitaplarını okudu.⁴⁷ Kevserî, bir başka hocası olan Halil Efendi el-Karınabadi'den de *Şerhu'l-Vad'iyye*'yi okudu.⁴⁸ Çekmeceli İsmail Zühdü Efendi'den *en-Netâic* ve *Münye Şerhi*'ni okudu.⁴⁹ Üstad Ali Rıza el-Fakrî'den *Lüccetü'l-Esrâr*'ı, Şeyh Muhammed Es'ad Efendi'den *Şerhu'r-Rubaiyyât*'ı ve Şirazî'nin *Divan*'ından bir bölümünü okudu. Silistreli Selim Efendi'den *Siraciye*'yi okudu.⁵⁰

⁴² Kevserî, *İrğamü'l-Merîd*, s. 110.

⁴³ Hâmid İbn İbrahim Muhammed, a. .g. e., 48 vd.; Sifil, a. g. e, s. 117; Hayrî, a. g. e., s. 28.

⁴⁴ Hayrî, a. g. e., s. 81-82.

⁴⁵ Kevserî, *İrğamü'l-Merîd*, s. 111–112.

⁴⁶ Hayrî, a. g. e, s. 28.

⁴⁷ Kevserî, *İrğamü'l-Merîd*, s. 110.

⁴⁸ Kevserî, *İrğamü'l-Merîd*, s. 110.

⁴⁹ Kevserî, *İrğamü'l-Merîd*, s. 110.

⁵⁰ Kevserî, *İrğamü'l-Merîd*, s. 110–111.

Kastamonu'lu Hasan Hilmi'(h.1240–1329)'den *Râmûzü'l-Ehâdis*'i okuyarak icazetini aldı.⁵¹ Kastamonu'ya bağlı Daday beldesinde doğan Hasan Hilmi Efendi, ilk ilimleri Nevşehir'li Allame Küçük Ahmed Hazim (h.v. 1281)'den okumuştur. En eski ve önde gelen müridlerinden olduğu Gümüşhanevî'den hadis ve tasavvuf ilimlerini tahsil etmiştir. Aynı zamanda Gümüşhanevî ile Seyyid Ahmed b. Süleyman el-Ervadî (h.v.1275)'den ilim alma konusunda ortaklıklar. el-Ervadî 1266'da Âsitâne'ye gelmiş, Ayasofya'da iki sene hadis dersi okutmuştur.⁵²

Yirmi altı yaşına geldiğinde medrese eğitimini tamamlayan Kevserî, icazetini aldı ve ruus imtihanına (âlimlik imtihanı) girme hakkını elde etti. O günkü şartlarda beş yılda bir yapılan imtihana üç yıl vardı. Bu zamanı imtihana hazırlanarak geçiren Kevserî, ders vekili* Ahmed Asım başkanlığında Ahıskalı Ahmed Es'ad (v. 1334\1918), Dağıstanlı Mustafa b. Azm (v. 1336\ 1917) ve Tosyalı İsmail Zühdü'den (v. 1337\1918) oluşan bir komisyon huzurunda ruus imtihanına katıldı. İmtihani kazanan Kevserî'ye dirayet sahibi olduğu bütün alanlarda ders okutabileceğine dair icazet verildi.⁵³ Bu icazet bir nevi profesörlük demektir. İcazeti alınca I.Dünya Savaşı'nın başlarına kadar Fatih Camii'nde müderrislik yaptı ve bu arada Daru's-Şafaka'da Arapça dersleri verdi.⁵⁴

Kevserî, Daru'l-Fünûn (İstanbul Üniversitesi)'de Fıkıh ve Fıkıh Tarihi derslerini okutmak için açılan sınavı birincilikle kazanmış olmasına rağmen bu göreve mevcut öğretim üyelerinden birisi vekâleten getirildiğinden tayini gerçekleşmemiştir.⁵⁵

2. Çalışma Alanları

İmam Kevserî'nin tahsil hayatı, hocaları ve Mısır'da geçirdiği dönem anlatılırken gördük ki, Kevserî İslâmî ilimlerin her sahasında zamanının ilim adamları arasında layık olduğu yeri almıştır.

Bu başlık altında Kevserî'nin değişik alanlardaki ilmî durumuna kısaca değineceğiz:

⁵¹ Kevserî, *İrğamü'l-Merîd*, s. 110.

⁵² Hayrî, *a. g. e.*, s. 82.

* Bu unvan ilmiye ve medrese işleriyle uğraşan şeyhulislam yardımcısına verilirdi.

⁵³ Hayrî, *a. g. e.*, s. 29; Ğavcî, *a. g. e.*, s. 28; Aykut, *a. g. e.*, s. 470.

⁵⁴ Hamid İbn İbrahim Muhammed, *a. g. e.*, s. 41.

⁵⁵ Kevserî, *Hanefî Fikhının Esasları*, s. VIII.

a. Hadis ve Fıkıh

Muhammed Zâhid el-Kevserî, hadis ilimleri ile ilgili doğrudan ve müstakil eser yazmamıştır. Fakat değişik vesilelerle yaptığı çalışmalarında Hadis ilminin en ince konularına girmiş ve bu alanda da, diğer ilim dallarında olduğu gibi, ne kadar yetkin olduğunu göstermiştir. Öyle ki, kendisine “*el-Muhaddis*”, “*el-Huccet*” gibi unvanlar verilmiştir. İslâm âleminin her tarafından, özellikle İslâm kültür mirasını günümüze aktarma yolunda çaba gösteren cemiyetler tarafından kendisine müracaat edilmiş, özellikle yazma eserler alanında parmakla gösterilen biri olmuştur. Bazen bir ravinin isim ve künyesinin, kim olduğunun tayini için ta Hindistan’dan görüşü sorulmuştur.

Kevserî, İmam Şafî’nin “en zor” diye nitelendirdiği şeyi başarmış, yani muhaddis ve fakihliği kendinde mezcetmiştir. Sadece nakilcilikle yetinmemiş, eldeki hadisin ruhuna ve fıkına nüfuz etmesini bilmiştir. Rivayetleri tahlil ederken senedlerindeki ravilerin durumu, dönemin sosyal ve siyasi olayları, ravilerin şahsî ve mezhebî durumları ve hatta bazı psikolojik ihtimalleri de göz önünde bulundurmıştır.

İçinden çıkılması en güç kelâmî problemlerden bahsederken, Hadis ilminin en kritik konularına değinmiş, ravilerin cerh ve ta’dil açısından durumlarına işaret etmiş, her hangi bir hadisin değerlendirmesini yaparken, sadece hadis kıstasları açısından değil, ilgili hadisin kapsamına giren itikadî ve fikhî yönlerine de değinmiştir.⁵⁶ Kevserî’nin doğrudan hadis konusunu ilgilendiren on sekiz kadar makalesi vardır. Bunlardan bazılarının başlıklarını vermekle yetineceğiz:

- 1-Ka’bü’l-Ahbar ve İsrailiyyat
- 2-Havle Hadiseyn fi Hadisin min Ehadisi Ramazan
- 3-Kelimetün Havle’l-Ehadisi’d-Daife
- 4-Havle Hadisi’l-Cemel
- 5-Leyletü’n-Nısfı min Şa’ban
- 6-Hadisü Muaz b. Cebel fi İctihadi’r-Re’y
- 7-Hadisü “Men Teşebbehe bi Kavmin Fehüve Minhum”

⁵⁶ Özafşar, *a. g. e.*, s. 117.

8-el-Muvatta' ve Ruvatühü⁵⁷

Hadis ilminde olduğu kadar, fıkıh ilminde de derin bilgi sahibi olan el-Kevserî, fıkıh ilminin usul ve fûrûna dair birçok konuda görüş beyan etmiştir. Yazdığı eser, makale ve mukaddimelerde Hanefî mezhebi imamlarını ve onların görüşlerini savunmada büyük çaba sarf etmiştir. Eserlerini incelerken göreceğimiz gibi, fıkhı dair bir takım kitap ve makale yazmıştır. Bu alanda yazmış olduğu makalelerinden bir kaçının ismini verelim:

1-el-Iydü ve'l-Cumua

2-Binau Mesacid ala'l-Kubûr ve's-Salatü ileyha

3-Teaddüdü'z-Zevcât ve't-Talak

4-el-Hikmetü fi Teaddüdi'z-Zevcât

5-Havle't-Tezhiye ani'l-Evlat

Yine talik yazdığı eserlerden bir kısmının Fıkıh ve Usul-i Fıkıhla ilgili olması onun fıkıhta dirayet sahibi olduğunu göstermektedir.

b. Kelâm ve Tasavvuf

Ehl-i Sünnet'in Matürîdî okuluna mensup olan Kevserî, kendi zamanında gerekli gördüğü kelâmî konularda te'lif eserler yazdığı gibi, farklı kelâmî konularda değişik zamanlarda makaleler de kaleme almıştır. Ayrıca çok değerli klasik kelâmî eserlerin neşredilmesini sağlamış, bu eserlere mukaddimeler yazmış, ta'likler yapmış ve takrîzlerde bulunmuştur.

Kelâm ilmi ile ilgili olarak yazdığı eserler şunlardır:

1. Raf'u'r-Raybe an Tahabbutâti İbn-i Kuteybe

2. Faslu'l-Makâl fi Bahsi'l-Ev'âl

3. Nazratün Âbirah fi Mezâimi Men Yünkiru Nüzûle İsâ Kable'l-Ahîrah

4. Mahku't-Tekavvül fi Mes'eleti't-Tevevül

5. el-İstibsâr fi't-Tehaddüsi ani'l-Cebri ve'l-İhtiyâr

6. Tarîhu'l-Fırah ve Te'sîruha ale'l-Mücteme'

Ta'lik ve Tashihini Yaptığı Kelâmî Eserler Şunlardır:

⁵⁷ Mukaddimâtü'l-İmami'l-Kevserî (259–404 arası hadis alanında yazılan eserlere yazılan mukaddimelerdir), daha fazla bilgi için bk. Makalatü'l-Kevserî'de ilgili makaleler.

1. Tebyînü Kezibi'l-Müfterî (İbn Asâkîr)
2. et-Tabsîr fi'd-Dîn (el-İsferayânî)
3. el-Fark beyne'l-Fırak (el-Bağdâdî)
4. el-Âlim ve'l-Müteallim (Ebu Hanîfe)
5. Risâletü Ebî Hanîfe ilâ Osman el-Bettî (Ebu Hasnîfe)
6. el-Fıkhu'l-Ebsat (Ebu Hanîfe)
7. et-Tenbîh ve'r-Redd alâ Ehli'l-Ehvâ ve'l-Bida' (el-Malatî)
8. el-İnsâf (el-Bâkılânî)
9. Kitâbü'l-Esmâ ve's-Sıfât (el-Beyhakî)
10. el-Lum'a (el-Muzârî)
11. el-Akîdetü'n-Nizâmiyye (el-Cüveynî)
12. Keşfü Esrâri'l-Bâtıniyye (Hammâdî)
13. el-Hadâik fi'l-Felsefeti'l-Âliyye (el-Batalyevsî)

Zâhid el-Kevserî, Arapça olarak kaleme aldığı *İrğamü'l-Merid fi Şerhi'n-Nazmi'l-Atîd li Tevessüli'l-Mürîd* adlı eserinde tasavvuf ve tasavvufun çeşitli konuları hakkındaki görüşlerini açıklamıştır. Ele aldığı temel tasavvufî konular; tasavvuf, seyr ü sülûk, mücahede, velî, mürşid, vuslat yolları, müceddid, vesîle, tevessül, zikir, kutub, ibadet, adab, rabîta, mûkaşefe, intisab konularıdır.

Kevserî, tasavvufu şöyle tarif eder: “Seyr ü sülûkun hallerinden bahseden ilme tasavvuf ilmi denilir. Şu durumda Tasavvuf ilminin temin ettiği fayda, sonuçta yine ona varması yönünden sülûkun temin ettiği faydanın aynısıdır.”⁵⁸

Tasavvufun mahiyetine gelince, güzel veya çirkin, iradeye dayalı fiillerin kendisinden meydana gelmesi yönüyle insanın kendi hallerini bilmesidir.

İnsan kendi varlığına dikkatlice baktığında, kendisini eksik ve olgunlaşmak için bir kılavuza ihtiyaç duyduğunu hisseder ve olgunlaşmaya çalışır. Bu olgunlaşmayı sağlamanın sebeplerini bulmaya koyulur. İşte kişinin bu gayretine seyr ü sülûk denilir. Buradaki olgunlaşma, hem ilimde hem de kemâlde olur. Nitekim en kıymetli ilim rehberi, marifetlerle takvaya yönelik olan ilimdir. Buna “velayet ilmi” denir.

⁵⁸ Kevserî, Muhammed Zahid, *Altun Silsile* (çev: M. Vehbi Şahinalp-M. Zahid Kalfagil), Divan Yayınları, İzmir 1983, s. 15.

Hadis-i Şerifte, peygamberlere verilen hariç bu ilmin, ilimlerin sonu olduğu ifade edilmektedir. Buna tefekkürle değil, ancak seyr ü süluk ve gerçek bir mücadele ile ulaşılabilir. Çünkü aslında kötülüklerden temizlenmeye layık insan nefsinin, iyi ve hayırlı amelleri artırmasının hedefi ahlâkını güzelleştirmektir. Seyr ü süluk ile elde edilen sonuç da budur. Çünkü seyr ü sülukun gayesi, insana, kendisinden sadece güzel fiiller sadır olacak bir meleke kazandırmaktır.⁵⁹

Nefsinin hevasının istila ettiği nakıs insanların ilahî şefkatten nasip alabilmeleri, ancak nefsin bağlarından ve afetlerinden soyutlanmış, manevi âlemle bağ kurmuş olan kâmil insanlar vasıtasıyla mümkündür. Bu kâmil mürşidler, o insanlara alçak gönüllülük kanatlarını açarak onları tedavi ederler. Böylece önceden habersiz oldukları manevi kokuları almaya başlarlar.

İnsanları irşad etmekle görevli olan evliya, peygamberlerden bir peygamberin yolu üzerinedir. Sadece kendilerine uyanların çokluğu ve azlığı, onların üstünlüğünü veya başkalarının onlara üstünlüğünü göstermez.

Kim süluk sayesinde Allah'ü Teala'nın zatını idrak ettiğini iddia ederse, şüphe içerisindedir ve kaybetmiş demektir. Çünkü mevkuף bir hadiste: “Allah'ın zatı hakkında düşünmeyin”⁶⁰ denmektedir.

“Her biriniz için bir yol ve şeriat kıldık”⁶¹ ayetinde, her asrın müceddidinin kendisine has özel bir yolunun olacağına dair bir işaret vardır. Tasavvuf büyükleri arasındaki zikir ve virdlerin farklı olması da bundandır. Onlar, asıl konularda ittifak içinde olup, meşreplerine göre Kitap ve Sünnet'ten çıkardıkları vuslat yolları farklı farklıdır.⁶²

c. Mantık ve Münazara

Hadis, fıkıh, tasavvuf, kelâm gibi alanlarda söz sahibi olan Kevserî'nin Mantık ve Münazara ilimlerine de vakıf olduğu, bu alanlarda yazdığı ve tercüme ettiği eserlerden anlaşılmaktadır. Mustafa Sabri Efendi'nin irade ve ihtiyar konularındaki görüşlerini eleştirmek üzere kaleme aldığı *el-İstibsâr fi't-Tehaddüsi*

⁵⁹ Çiçek, Yakup, *Muhammed Zâhid Kevserî'nin Tasavvufî Görüşleri*, (Sempozyum Bildirileri) Seha Yayınları, İstanbul 1996, s. 130–131.

⁶⁰ Askalânî, İbn Hacer Ahmed b. Ali b. Hacer Ebu'l-Fadl, *Fethu'l-Barî Şerhu Sahihi'l-Buhari*, by. ve bty., c. XIII, s. 38.

⁶¹ Maide, 5/48.

⁶² Çiçek, a. g. e., s. 132-133.

ani'l-Cebri ve'l-İhtiyâr adlı risalesi, onun münazara ilminde ne kadar maharetli olduğunu gösteren güzel bir örnektir.

Eserlerini ele alırken de görüleceği gibi, bu alanlarda telif eser yazdığı gibi, tercüme de yapmıştır. Cevdet Paşa'nın Mantık hakkında yazdığı *Mi'yâru's-Sedât* adlı Türkçe eserini "*Tervidu'l-Karîha bi Mevazini'l-Fikri's- Sahiha fi'l-Mantık*" adıyla Arapça'ya çevirmiştir. Ayrıca münazara metodunu ve adabını anlatan "*Kurratü'n-Nevâzir fi Adâbi'l-Münâzir*" isimli eser telif etmiştir.

d. Arap Dili ve Edebiyatı

Doğar doğmaz kendini bir ilim çevresinde bulan Kevserî, küçük yaştan itibaren Arap dili ile meşgul olmaya başlamıştır. Bu ilmin sarf, nahiv ve edebiyatı ile kendisini en mükemmel şekilde yetiştirmiştir. Hatta Arap dilinin kaidelerine dair Arapça eserler yazmıştır. Eserlerini ele alırken gördüğümüz gibi Arapça'ya dair yazdığı eserlerin bile Arapça yazılmış olması onun bu dile vukufiyetinin çok erken yaşlarda olduğunu göstermektedir.

Çerkezce, Türkçe, Farsça ve Arapça'yı en iyi şekilde konuşan Kevserî'nin İslâmî ilimler sahasında yazdığı eserler hep Arapça olarak yazılmıştır. Talebesi Ahmed Hayrî, onun Arapçaya hâkimiyetini şöyle ifade eder:

"Arapça'nın fasihini de, amicesini de çok açık bir şekilde konuşurdu. Fasih Arapça konuştuğu zaman i'rabına, kuralına çok dikkat ederdi. Zaman zaman konuşmalarında geçen tabir ve cümleleri tenkit edecek olurdum, bana: "Biz yabancıyız bırak tenkidi" derdi. Hatalı kullandığını zannettiğimiz bazı cümlelerinin kullanımının doğru olduğunu destekleyici Arapça deliller getirirdi. Bundan dolayı, biz talebeleri olarak, ona olan itimadımızdan dolayı hiçbir tabirine itiraz etmezdik."⁶³

Yine Ahmed Hayrî, İmam'ın Arapça şiirler yazacak kadar dirayetli olduğunu, ancak şiirle fazla meşgul olmadığını belirterek onun hakkında şu kanaatte bulunur: "İmam kendisi Hanefî olmakla beraber şiir yazmamakta adeta İmam Şafî'ye uymuştur ve eserinde İmam Şafî'nin: "Eğer şiir âlimlere leke düşürmüş olmasaydı, bugün Lebid'den daha ileri bir şair olurum"⁶⁴ mealindeki şiirine yer verir.

⁶³ Hayrî, *a. g. e.*, s. 43.

⁶⁴ Hayrî, *a. g. e.*, s. 43.

e. Tenkitçiliği

Muhammed Zâhid el-Kevserî'nin dünya çapında bir ilim adamı olarak anılmasında ve eserlerinin ilim âlemi üzerinde kalıcı ve derin tesirler bırakmasında aslan payı, onun tenkitçi kişiliğindedir. Onun biyografisine dair elimizdeki en geniş çalışma, öğrencisi Ahmed Hayrî'nin kaleme aldığı *el-Îmâmu'l-Kevserî* isimli risaledir. Bu risalede zikredilen 53 telif eserinden 18 kadarının "reddiye" tarzında kaleme alınmış olması, onun tenkitçiliğinin tek göstergesi değildir. Haklı şöhretini borçlu olduğu ve adeta adıyla özdeşleşen en hacimli eserleri de yine bu reddiyeler arasındadır.

Elbette Zâhid el-Kevserî'nin "münekkit" olarak anılmasının tek sebebi bu 18 eser değildir. O, kaleme aldığı diğer kitap, risale veya makalelerde, başka âlimlere ait pek çok kitaba yazdığı takdim yazısı ve ta'liklerini de çoğunlukla tenkitçi üslubuyla yazmıştır. Mısır'daki ilmî dergilere yazdığı makalelerin vefatından sonra bir araya getirilmesiyle oluşan "*Makâlâtu'l-Kevserî*" (elimizde bulunan en hacimli eseridir), onun tenkitçi kişiliğiyle ön planda olduğu en önemli eserlerinden birisidir.

Şüphesiz el-Kevserî denince akla ilk olarak onun tenkitçiliğinin gelmesinde gayret-i dîniyyesinin büyük bir yeri var. Ayrıca buna, tenkitçiliğe "fitraten" yatkınlık olgusunu eklememiz gerekecek. Ahmed Hayrî'nin yukarıda zikri geçen biyografi çalışmasından anlaşıldığına göre Zâhid el-Kevserî'nin ilk teliflerinden birisi, Of'lu bir vâize yazdığı reddiyedir. Bir vaaz esnasında Tasavvuf aleyhine bazı sözler söyleyen bu zata cevap olarak 24 saatten daha kısa bir zamanda yazdığı *el-Cevâbu'l-Vefî fi'r-Redd 'ale'l-Vâ'izi'l-Ofî* adını taşıyan bu 20 sayfalık risale, Of'lu vaizi tasavvuf aleyhtarlığından vaz geçirmeye yetmiştir.

O'nun tenkit ettiği kimseler, itikadî sahadaki kimi görüşleriyle Ehl-i Sünnet kelâm âlimlerinin genel çizgisinin şu veya bu şekilde dışına çıkanlar ile Hanefî mezhebi imamları hakkında olumsuz kanaat sahibi olanlardır.

Hanefî mezhebi imamlarından el-Hasan b. Ziyâd ve Muhammed b. Şucâ' es-Selcî'nin biyografilerine tahsis ettiği eserinde, bu konudaki tavrını açıklama sadedinde şöyle der: "el-Hasan b. Ziyâd hakkında kötileyici her türlü ifadeyi ihtiva

eden el-Hatîbu'l-Bağdâdî'nin *Târîh'i* ve İbn Hacer'in *Lisânu'l-Mîzân*'ı basıldıktan sonra, onun hakkında zikrettikleri şeyleri görmezden gelmek caiz değildir."⁶⁵

Zâhid el-Kevserî'nin tenkit ettiği kimselerden bazılarının ismini vermek gerekirse şunlar sayılabilir: Hatîb Bağdadî, İbn Teymiye, İbn Kayyım ve kendi çağdaşı ve arkadaşı olan Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi. Kevserî ile Mustafa Sabri arasında cebr ve ihtiyar konusunda karşılıklı fikir tartışmaları geçtiği için burada Mustafa Sabri hakkında ayrıca bilgi vermek yerinde olacaktır:

Son Osmanlı Şeyhülislâmlarından Mustafa Sabri Efendi*, bu görevi üstlendiği dönemde Zâhid el-Kevserî'yi "ders vekili" olarak seçmiş ve bununla da övündüğünü dile getirmiştir. Daha sonra kader bu iki büyük âlimi Mısır'da gurbet hayatı yaşarken de bir araya getirecektir. Bu dönemde de ilişkileri yakın bir dostluk, muhabbet ve saygı çerçevesinde devam etmiştir.

Ancak, belki de Osmanlı'nın son ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında yaşadığı sürgün hayatı ve çektiği sıkıntılar, ömrünün bu çileli son döneminde Mustafa Sabri Efendi'yi Cebriye mezhebinin görüşlerine yaklaşmaya itmişti. el-Kevserî, onu bu anlayışından vaz geçirmek için gayret sarf etmişse de, netice alamamıştır. Mustafa Sabri, *Mevkîfu'l-Beşer* adlı eseriyle itikâdî tavrını ortaya koyunca el-Kevserî, Kemâluddîn el-Beyâdî'nin *İşârâtu'l-Merâm*'ını, Râgıb Paşa'nın *el-Luma*'ını ve el-Cuveynî'nin *el-Akîdetu'n-Nizâmiyye*'sini kıymetli ta'liklerle neşrederek büyük Şeyhülislâm'ı bu görüşünden vaz geçirmeye çalışır. Ancak o bu görüşünden vaz geçmek şöyle dursun, bu sefer de *Mevkîfu'l-Akl* isimli eserinde el-Kevserî'ye cevap

⁶⁵ Kevserî, Muhammed Zahid, *el-İmta' bi Sîrati'l-İmameyn el-Hasen b. Ziyad ve Sahibihi Muhammed b. Şuca'*, Matbaatü'l-Envar, Kahire 1368, s. 43.

* Mustafa Sabri 1869'da Tokatta doğdu. Kayseri'de Hoca Emin Efendi'den Arapça, mantık, fıkıh usulü, tefsir, hadis gibi dersler okudu. İstanbul'a gelerek, "Huzur Dersleri" mukarrirlerinden Ahmed Asım Efendiden de dersler ve icazet aldı. 1890'da açılan "ruus" sınavını başararak müderris olmaya hak kazandı ve Fatih Medresesinde hoca oldu. Bu sırada yirmi iki yaşındaydı. 1890 yılında İkinci Meşrutiyetin ilanından hemen sonra Tokat'tan mebus seçilen Mustafa Sabri hep siyasetin içinde oldu. İttihat ve Terakki ile hep karşı karşıya geldi. İttihat ve terakki iktidara gelince Mustafa Sabri'yi sıkı takibe aldı. İttihat ve Terakki iktidardan uzaklaşınca kadar Romanya'da kalan M.Sabri Hürriyet ve İtilaf Partisinin iktidara gelmesi üzerine 1919'da bu partiden tekrar Tokat mebusu seçildi. Damat Ferid kabinesine 1919'da "Şeyhülislam" olarak girdi. Kuva-i Milliye'ye karşı olan M.Sabri, Milli Mücadelenin başarılı olması üzerine Yunanistan'a gitmiş, daha sonra Mekke'ye gitmiş, burada Sultan Vahdeddin adına okunmak üzere bir hutbe hazırlamış, ancak okumasına fırsat verilmemiş ve kovulmuştur. Buradan Mısır'a geçen M.Sabri'ye Ezher'de müderrislik görevi verilmiştir. Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti'nin kararıyla "Yüzellilikler" arasına dâhil edilmiş ve ülkeye girişi yasaklanmıştır. Affa rağmen artık Türkiye'ye dönmeyen M.Sabri 1954'te Kahire'de ölmüştür. (Bulut, Ahmet, "Şeyhülislam Mustafa Sabri ve Görüşleri", *İslami Araştırmalar Dergisi*, c. VI, sayı: 1, 1991, s. 32-43).

verir ve Mâturîdiyye'ye yüklenir. Bunun üzerine el-Kevserî “*el-Istibsâr*”ını yazmak zorunda kalır.

Kevserî, bu hacmi küçük, fakat son derece önemli risalede kader, cebr, ihtiyar, kulun kudret ve istitaatı... gibi çetin itikadî meseleleri ele almış ve Mâturîdiyye mezhebinin görüşlerini savunmuştur.

Kevserî, bu isimlerin dışında İmâmu'l-Harameyn el-Cüveynî, İbn Ebi Şeybe, İbn Adiy ve el-Ukaylî, İbn Kuteybe, Ahmed Muhammed Şâkir, Muhibbuddîn el-Hatîb ve daha burada isimlerini vermediğimiz âlimleri tenkit etmiştir.⁶⁶

f. Hakkında Söylenenler

Bir kişiyi sevenlerin bulunması normal olduğu gibi, aleyhinde konuşanların olması da normal bir durumdur. Sevenler onu övücü mahiyette söz söylerken, sevmeyenler de yericî sözler söyleyecektir. Kevserî hakkında bazılarının iddia ettiği mezhep taassubçuluğu dışında aleyhinde konuşan biri olmayıp, genelde lehinde söz söylenmiştir.

Biz bu başlık altında, dikkatimizi çeken bazı sözleri nakledeceğiz. *Makalatü'l-Kevserî* isimli eserin baş tarafında yer alan Pakistan'daki Daru'l-Umumi'l-İslâmiyye'de hadis hocalığı yapan Şeyh Muhammed Yusuf el-Benurî'nin şu tespiti, hakkında söylenenlerin bize göre en dikkat çekicisidir:

“İbn Sa'd'ın et-Tabakat'ında tabiinin büyüklerinden Mesruk kanalıyla gelen sahih senedli bir haber okumuştum. Küfe ve Kadisiye'nin âlimi ve onların Allah'a en yakın olanı İbn Mes'ud için şöyle diyordu: “Rasulullah (s.a.v.)'ın ashabı ile çok beraber oldum. Onların adeta birer su kabı gibi olduklarını gördüm. Kap vardır, bir kişiye yeter. Öylesi vardır ki, iki kişiye yeter. Öylesi de vardır ki, on kişinin susuzluğunu giderir. Fakat öyleleri vardır ki, herkes ondan içecek olsa, hepsine kifayet eder. İşte, İbn Mes'ud böyle birisi idi”⁶⁷ Okumuş olduğum bu rivayet, tamı tamına asrın muhakkiki, araştırmacı, âlim ve eleştirmen Muhammed Zâhid el-

⁶⁶ Sifil, Ebubekir, “M.Zâhid el-Kevserî'nin Tenkitçiliği”, *ebubekirsifil.com*.

⁶⁷ Özafşar, *a. g. e.*, s. 29.

Kevserî için geçerlidir. O, yaşamış olduğu asırda, bu meziyeti kendisinde tebarüz ettiren müstesna bir şahsiyeti.”⁶⁸

Kendisine vekillik yaptığı ve daha sonra da bazı ilmi konularda karşı karşıya geldiği Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi de Zâhid el-Kevserî hakkında şu sözleri sarfediyor:

“Şeyhülislam olduğum dönemde, Zâhid Efendi’yi ders vekili olarak tercih ettim. Onu ders vekâletine getirdiğimi söylerken ona minnet olsun diye bu göreve getirdiğimi ifade etmek istemiyorum. Bilakis çağdaş İslâm âlimlerine karşı, kendisi ile övünmek için bunu yaptım... Dostum Zâhid Efendi’nin sahili olmayan iki deryada, yani Hadis ve Fıkıh ilminde emsalsiz olduğunu itiraf ediyorum. Ve bu itirafı, fazilet ve kemâl ehlini takdir etme konusunda, üzerime düşen vecibelerin en ağırı olarak telakki ediyorum.”⁶⁹

Bir başka ilim adamı Muhammed Ebu Zehre ise, Kevserî ile tanışmasını şöyle anlatır:

“Ben Suriye’deyken Türk âlimleri kıyafetiyle bir zâtı gördüm. Etrafında talebeler vardı. Kendi kendime: “Acaba bu şeyh kimdir?” dedim ve talebelerden birini aralayarak sordum: “Bu şeyh kimdir?” Dediler ki: “Muhammed Zâhid el-Kevserî.” Ona kavuşup tanışmak, yerini öğrenmek ve kendimi takdim etmek istedim. Gittiğimde benim gibi onu görmeye gelen birçok zatın bulunduğunu gördüm. Kendisini ziyaret edince yazdığı kitapların ve bahsettiği şeylerin çok üzerinde olduğunu gördüm. O, Mısır’da bir hazine idi”⁷⁰ Yine Muhammed Ebu Zehre, “âlimler peygamberlerin varisleridir”⁷¹ sözünün, Kevserî hakkında tahakkuk eden bir söz olduğunu söyler ve son yıllarda Kevserî’nin de diğer âlimler gibi öldüğünde yeri doldurulamayacak bir âlim olarak bildiğini söyler. Ebu Zehre’nin ifadesiyle Kevserî, “ilmi rızık vesilesi ve bir takım dünyalık hedeflere ulaşmakta merdiven yapmayan, selef âlimlerinin son temsilcilerindedir.”⁷²

⁶⁸ Benûrî, eş-Şeyh Muhammed Yusuf, *Makâlâtü'l-Kevserî'ye yaptığı mukaddime*, Mektebetü'l-Ezheriye li't-Türas, Kahire 1994, s. 3.

⁶⁹ Benûrî, *a. g. e.*, s. 3.

⁷⁰ Ebu Zehre, Muhammed, *el-İmami'l-Kevserî* (Makâlâtü'l-Kevserî'ye ve Mukaddematü'l-İmam el-Kevserî'ye yaptığı mukaddime), s.19–20.

⁷¹ Buharî, *İlm* 10; Ebu Davud, *İlm* 1; Tirmizî, *İlm* 19; İbn Mâce, *Mukaddime* 17; Dârimî, *Mukaddime* 32.

⁷² Ebu Zehre, *a. g. e.*, s. 14.

Yukarıda ifade ettiğimiz gibi Kevserî'yi tenkid edenlerin onun hakkında en çok iddia ettikleri husus, mezhep taassubu olmuştur. Ona yazılan reddiyelerde sürekli, onu gerçekleri gizleyecek derecede mutaassıp olup, sahabe dâhil büyük imamlar hakkında ileri geri konuştuğu ispat edilmeye çalışılmaktadır. Öyle ki, bazıları pek çok hakaretlerin yanında “mecnunu Ebi Hanife” diyecek kadar ileri gitmişlerdir. Oysaki Kevserî'yi yakından tanıyanlar ve eserlerini inceleyenler bu olumsuz kanaatlerin kabul edilemez olduğunu ifade ediyorlar. Elbette ki, Kevserî kendi dinine bir müsteşrik gözüyle bakmıyor, dinini bir lüks görmüyor, her Müslüman âlim gibi o da inanç esaslarını kendisine dava edinmiş, dolayısıyla dininin prensiplerine yöneltilen her türlü olumsuz tutuma en sert şekilde karşılık vermiştir.

Muhammed Zâhid el-Kevserî, mezhep imamlarının büyüklüğünü takdir etmenin, onlardan gelen her şeyi kabul etmek manasına gelmeyeceğini, böyle bir davranışın körü körüne taklitten başka bir şey olmayacağını belirtir. Aksine, konuların delillerine müracaat etmenin temel prensip olduğunu söyler: “Mezhep imamlarını yüceltip, onlara saygıda bulunmanın anlamı, ihtilafı olan konularda, gerek asla yönelik ve gerekse tali meselelerde, delili terk etmek değildir. Aynı şekilde bu mutlak olarak onlara teslim olmak anlamına da gelmez. Âlimin görevi, ihtilafı konularda, elindeki delilleri ortaya koymaktır. Zaten İslâm fıkhi da bu yolla ilerlemiştir.”⁷³

Doğrusu Muhammed Zâhid el-Kevserî, başta İmam-ı Azam Ebu Hanife olmak üzere Ehl-i Sünnet âlimlerini müdafaa ederken, onlara yapılan haksız ve seviyesiz ithamlara cevap vermiş olma adına hareket etmektedir. Nitekim *Fıkhu Ehli'l-Irak ve Hadisuhum* adlı eserinde şunları söyler:

“Bazı gelişmiş güzel tenkitler vardır ki, ilk bakışta sahibinin değerini düşürür. Mesela, “İslâm'da filandan uğursuz kimse doğmamıştır” diye rivayette bulunan kimse ile karşılaşınca, İslâm'da uğursuzluk bulunmadığını düşünürüz. Hadiste geçen üç şeyin dışında uğursuzluk bulunduğu kabul edilecek olursa uğursuzluğun dereceleri durmadan yükselir ve bir şahıs hakkında herhangi bir nassa dayanmadan uğursuzların en uğursuzudur diye hükmetmek ahmakça bir hüküm olur. Dindar insanlar böyle bir şeyden uzaktırlar. Böyle bir söz, hakkında söylenen kişinin değil,

⁷³ Özafşar, *Muhammed Zâhid el-Kevserî, Hayatı, Eserleri, Fikirleri ve Hadisçiliği*, s. 95 vd.

onu söyleyenin deęerini dūřur. Būyūk imamlar hakkında bōyle basit Őeyleri yazmak bayaęılıktır”^{74*}

B. ESERLERİ VE TALEBELERİ

1. Eserleri

Zāhid el-Kevserī gerek Tūrkiye’de gerekse hicret ettiği Mısır’da birēok ilmī ēalıřmalarda bulunmuştur. Bu ēalıřmaların bir kısmı mūstakil kitap halinde yazılmışken, diğer bir kısmı da makale, mukaddime, takriz ve kitap tanıtımı Őeklinde kaleme alınmıştır. Biz bu başlık altında Kevserī’nin ēalıřmalarını ele alacağız.

İmam Kevserī talebe yetiştirmenin yanında kıymetli eserler de meydana getirmiştir. Eserleriyle alakalı bilgilere değişik kaynaklarda rastlamak mūmkündür. Bu kaynaklar da, genellikle Kevserī hakkında en geniş bilgileri veren talebesi Ahmed Hayrī’nin “*el-İmam el-Kevseri*” adlı ēalıřmasını referans almıştır. Biz de eserleri konusunda, Kevserī hakkında ēalıřma yapan diğer araştırmacılar gibi Ahmed Hayrī’nin eserini kaynak olarak alıyoruz.

Ahmed Hayrī, Kevserī’nin eserlerini Mısır’a hicretinden evvel Tūrkiye’de yazdığı eserler ve Mısır’da yazmış olduğu eserler diye iki ana kısma ayırmaktadır. Tūrkiye’de yazdığı eserler genelde matbu değildir ve haklarında bir bilgi de bulunmamaktadır. El yazma olan bu eserlerin bugūn nerede olduğunu da bilmiyoruz. Mısır’da yazdığı eserler ise, genellikle basılmıştır. Bu nedenle bōyle bir tasnife gidilmiştir:

a. Tūrkiye’de Yazdıęı Kitaplar

1-Nazmu Avamili’l-İ’rab: Farsēa yazılan bu eser Kevserī’nin ilk yazdığı eseridir. Adından anlaşılacağı gibi Arapēa gramerine ait bir risaledir ve el yazmasıdır.

2-İzahatū Őūbhete’l-Muammem an İbareti’l-Muharrem: El yazmasıdır. 10 sayfa civarındadır.

⁷⁴ Kevserī, *Hanefi Fikhının Esasları*, s. 79.

* Kevseri bu sōzleriyle řu rivayete iřaret etmektedir: Buhari’nin *et-Tarihu’s-Saęir*’inde (s. 174) naklettięine gōre, Nuaym b. Hammad yoluyla el-Fezari Őōyle demiřtir: “Sūfyān-ı Sevri’nin yanında otuyordum. Ebu Hanife’nin Őlūm haberi geldi. Bunun ūzerine Sūfyān: “Elhamdūlillah, O İslam’ı bozup duruyordu, İslam’da ondan daha uęursuz kimse doęmamıřtır” dedi (Muhammed Zahid el-Kevserī, *Hanefi Fikhi’nin Esasları*, mūtercimlerin dipnotundan naklen, s. 92–93).

3-*el-Cevâbü'l-Vefî fi'r-Redd ale'l-Vaizi'l-Ofî*: Trabzon'un Of ilçesindeki bir vaizin tasavvuf karşıtı görüşlerini reddetmek için ele aldığı küçük bir risaledir. Bir günde yazmıştır. İkinci gün öğleden önce risaleyi, zikri geçen vaize takdim etmiş, vaiz de tasavvuf hakkında ileri geri konuşmaktan vazgeçmiştir. El yazmadır, basılmamıştır.

4-*Tefrihu'l-Bal bi Hall-i Tarih-i İbn-i Kemal*: El yazmasıdır.

5-*es-Suhufü'l-Müneşşera fi Şerhi'l-Usuli'l-Aşera*: El yazmasıdır.

6-*Tervidu'l-Karîha bi Mevazini'l-Fikri's-Sahîha fi'l-Mantık*: El yazmasıdır. Cevdet Paşanın Mantık hakkında yazdığı "Mi'yarü's-Sedat" isimli Türkçe eserinin Arapçaya tercümesidir.

7-*Kurratü'n-Nevazır fi Adabi'l-Münâzır*: El yazmasıdır. Münazara usul ve adabını anlatan bir eserdir.

8-*en-Nazmü'l-Atid li Tevessüli'l-Mürid*: Matbudur. Tasavvufa dair küçük bir risaledir.

9-*İrğamü'l-Merid fi Şerhi Nazmi'l-Atid li Tevessüli'l-Mürid*: Fihris ve düzeltmeler dışında 114 sayfa olan bu eser İstanbul'da 1328'de basılmıştır. Bundan önce ismini verdiğimiz en-Nazmu'l-Atid adlı eserinin şerhidir. Matbudur. "Altun Silsile" adıyla M. Vehbi Şahinalp ve M. Zahit Kalfagil tarafından Türkçe'ye tercüme edilip basılmıştır.

10-*İs'adu'r-Râki ale'l-Merâki*: El yazmadır. Meraku'l-Felâh isimli fıkıh kitabındaki hadislerin tahrici hakkındadır. Bu fıkıh kitabı da "Nuru'l-İzah ve Necatü'l-Ervah" adlı metne yapılan bir şerhtir.

11-*en-Nakdü't-Tâmî ale'l-Akdi'n-Nami ala Şerhi'l-Cami*: El yazmasıdır. İbn Hacib'in el-Kafiye isimli Nahiv kitabına yapılan "el-Fevaidü'z-Ziyaiyye" üzerine yazılan "el-Akdü'n-Nami" adlı eserin tenkidinden ibarettir.

12-*el-Fevaidü'l-Kafiye fi'l-Aruzi ve'l-Kafiye*: Adından da anlaşılacağı üzere şiir konusunda yazılmış bir eserdir. Matbudur, üzerinde müellif ismi bulunmamaktadır.

13-*Tedribü'l-Vasif ale Kavaidi't-Tasrif*: El yazmasıdır. Sarf ilmine dairdir.

14-*Tedribü't-Tullab ala Kavaidi'l-İ'rab*: El yazma olup nahve dair yazılmıştır.

15-*Haninü'l-Mütefecci' ve Eninü'l-Mütevecci'*: Birinci dünya savaşı yıllarında yazdığı bir şiir kitabıdır. Matbudur.

16-*İbdau Vücühi't-Teaddi fi Kamil-i İbn-i Adiy*: El yazmasıdır.

17-*Nakdu Kitabi'd-Duafa li'l-Ukayli*: El yazmasıdır. Ukayli'nin "Kitabü'd-Duafa"sına yazdığı bir tenkidir.

18-*et-Taakkübü'l-Hasis lima Yenfihi İbnü Teymiyye mine'l-Hadis*: El yazmasıdır.

19-*el-Buhusü'l-Vefiyye fi Müfredat-ı İbn-i Teymiyye*: El yazmasıdır.

20-*er-Ravzu'n-Nadiru'l-Verdi fi Tercemeti'l-İmami'r-Rabbaniyyi's-Serhendi*: Kevserî'nin İmam Rabbanî (v.1034/1625)'nin hayatı hakkında yazdığı bir eserdir. Kastamonu'da yazmıştır. Türkçe yazdığı tek kitaptır ve el yazmasıdır.

21-*el-Medhalü'l-Amm li-Ulumi'l-Kur'an*: Ahmed Hayri'nin ifadesine göre İstanbul'da yazdığı Kur'an ilimlerine dair el yazma iki ciltlik bir eserdir. Rivayeti esas alan ve dirayeti esas alan müfessirler arasındaki ölçünün nasıl olması gerektiği ve bunların metotları gibi konularda bilgiler verilmiştir. Ayrıca Hz. Peygamber (s.a.v.) dönemi, Hz. Ebubekir (r.a) ve Hz. Osman (r.a.) dönemleri ve Kur'an'ın cem'i ile ilgili konuları ele almıştır. Kitap hakkında başka bir bilgi yoktur. Ahmed Hayri "Şeyh bu kitabın kaybolmasına üzüldüğü kadar hiçbir şeye üzülmemiştir" demektedir.⁷⁶

b. Mısır'da Yazdığı Kitaplar

1-*Raf'u'r-Raybe an Tahabbutâti İbn-i Kuteybe*: El yazmasıdır. Mısır'a ilk geldiği zamanlarda yazmıştır. İbn Kuteybe'nin İmam Ebu Hanife hakkındaki bazı görüşlerinin tenkidini içermektedir. Matbu değildir.

2-*Safaatü'l-Bürhan ala Safahati'l-Udvan*: Şam'da Matbaatü't-Terakki'de 1348'de, 54 sayfa halinde basılmıştır.

⁷⁶ Hayrî, *el-İmam el-Kevserî*, s. 58; Hamid İbn İbrahim Muhammed, *a. g. e.*, s. 58 vd.

3-*el-İşfak ala Ahkami't-Talak*: Matbaatü'l-Mecelletü'l-İslam'da 104 sayfa halinde basılmıştır.

4-*Büluğü'l-Emani fi-Sîrati'l-İmam Muhammed b. El-Hasen eş-Şeybani*: Hanefî müctehidlerinden İmam Muhammed'in (v.189/805) hayatını anlatan bir risaledir. Ahmed Hayri'nin belirttiğine göre, Muhammed Sami el-Hancî'nin yayınladığı *er-Resailü'n-Nadira* adlı çalışmanın içinde Kevseri'nin bu eseri de mevcuttur.⁷⁷

5-*Husnü't-Tekadı fi-Sîrati'l-İmam Ebu Yusuf el-Kadi*: Ebu Yusuf (v.182/798) 'un hayatı ve içtihatındaki yerini ele alan bir risale olup Matbaatü'l-Envar'da 1368'de 103 sayfa halinde basılmıştır.

6-*Lemehatü'n-Nazar fi-Sîrati'l-İmam Züfer*: Ebu Hanife'nin önde gelen talebelerinden İmam Züfer'in hayatı ve içtihatındaki yerini ele alan küçük bir risaledir ve 1368'de Matbaatü'l-Envar'da 30 sayfa olarak basılmıştır.

7-*el-İmta' bi-Sîrati'l-İmameyn el-Hasan b. Ziyad ve Sahibihi Muhammed b. Şüca'*: Hanefî müctehidlerinden Hasan b. Ziyad (v.204/819) ve Muhammed b. Şüca' (v.266) hakkında yazılmıştır. Matbaatü'l-Envar'da, 1368'de 70 sayfa halinde matbudur.

Bu eserlerden anlaşıldığına göre Kevserî, Ebu Hanife'nin belli başlı talebelerinin hayatı hakkında risaleler yazmıştır. Ebu Hanife hakkında ise müstakil eser yazmasa da O'nun hakkında yazılan eserlerin neşri konusunda hayli çaba sarf etmiştir.⁷⁸

8-*et-Tahriru'l-Veciz fima Yebteğîhi'l-Müsteciz*: Kevseri'nin icazetnamesidir. Bu eserde hocalarının terceme-i hallerine dair bilgiler vardır. Matbaatü'l-Envar'da 1360'ta 47 sayfa olarak basılmıştır.

9-*Te'nibü'l-Hatib ala ma Sâkahü fi Tercemeti Ebi Hanife mine'l-Ekazib*: Hatib Bağdadi'nin "Tarihu Bağdad"da İmam Ebu Hanife'nin biyografisinde zikrettiği, imamı karalamaya yönelik yakışsız sözlerinin tenkidini içermektedir. 1321'de 200 sayfa halinde basılmıştır.

⁷⁷ Hayrî, a. g. e., s. 59.

⁷⁸ Özel, Ahmet, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, T.D.V. Yayınları, Ankara 1990, s. 13.

10-*İhkaku'l-Hakk bi İbtali'l-Batıl fi Muğisi'l-Halk*: el-Cüveyni'nin bazı görüşlerine reddiyedir, Matbaatü'l-Envar'da 1360'ta 66 sayfa olarak basılmıştır.

11-*Akvemü'l-Mesalik fi-Bahsi Rivayeti'l-Malik an Ebi Hanife ve'r-Rivayeti Ebi Hanife an Malik*: İhkâku'l-Hakk'ın sonuna ilave olarak 67–72. sayfalar arasında basılmıştır.

12-*Tezhibü't-Tac el-Lüceyni fi Tercemeti'l-Bedri'l-Ayni*: Matbudur.

13-*el-İhtimam bi Tercemeti İbni'l-Hümmam*: Matbu değildir.

14-*Atbü'l-Mu'terrin bi Decacileti'l-Muammerin*: El yazmasıdır.

15-*Tahziru'l-Halef min Mehaziyyi Ed'iyai's-Selef*: El yazmasıdır.

16-*Kataratü'l-Ğays min Hayati'l-Leys*: El yazmasıdır.

17-*el-Havi fi Sîrati'l-İmam Ebi Ca'fer et-Tahavi*: Tahavi'nin hayatını anlatır. Matbaatü'l-Envar'da 1368'de 43 sayfa halinde basılmıştır.

18-*Faslu'l-Mekal fi Bahsi'l-Eval*: El yazmasıdır.

19-*el-Buhusü's-Seniyye an Ba'zı Ricali Esânîdi't-Tarikati'l-Halvetiyye*: Bu eserde 13 halvetî şeyhinin hayat hikâyesi ele alınmıştır, 10 sayfadır. Ahmed Hayrî, Kevserî'nin el yazısı ile olan aslının kendisinde mevcut olduğunu söylemektedir.

20-*Nazratün Abira fi Mezaimi Men Yünkiru Nüzüle İsa (a.s)*: İsa (a.s)'nın göğe kaldırıldığını ve kıyamete yakın yeryüzüne ineceğini ortaya koyan bu eser Matbaatü Emin Abdurrahman'da 1362'de 67 sayfa olarak basılmıştır.

21-*Nibrasü'l-Mühtedi fi'Ctilai Enbai'l-Arif Dimirtaş el-Muhammedi*: 31 sayfa olarak Matbaatü'l-Envar, 1364 baskılıdır.

22-*en-Nüketü't-Tarife fi't-Tehaddüsi an Rududi İbni Ebi Şeybe ala Ebi Hanife*: İbn-i Ebi Şeybe'nin, İmam Ebu Hanife'nin hadislere muhalefet ettiğini söylediği hususların cevabını içermektedir. Matbaatü'l-Envar'da 1365'te 273 sayfa olarak basılmıştır.

23-*Raf'u'l-İştibah an Mes'eletey Keşfi'r-Ruusi ve Lübsi'n-Niali fi's-Salah*: Adından da anlaşıldığı üzere namaz ile ilgili iki meseleden bahseden eser 1366 yılında 24 sayfa halinde basılmıştır.

24-*Tercemetü'l-Allame Muhammed Münib el-Antabi*: El yazmasıdır.

25-*Min 'Iberi't-Tarih*: 32 sayfa halinde 1367 tarihli matbudur. İçerisinde tarihi 8 meselenin araştırılması yapılmıştır.

26-*et-Terhib bi Nakdi't-Te'nib*: Mektebetü'l-Hanci'de 1369'da 52 sayfa olarak basılmıştır.

27-*Mahku't-Tekavvül fi Mes'eleti'Tevessül*: Tevessülü şirk kabul edenlere karşı yazılmış ve tevessülün cevazına dair birçok delilin olduğunu bildiren bir risaledir. Matbaatü'l-Envar'da 1369'da 18 sayfa halinde basılmıştır. Vehbi Süleyman Ğavcî tarafından ta'liki yapılmıştır.

28-*Te'tîru'l-Enfas bi Zikri Senedi İbni Erkümas*: Matbaatü'l-Envar'da 1369'da bir derginin 9–11. sayfalarında basılmıştır.

29-*el-İfsah an Hukmi'l-İkrah fi't-Talaki ve'n-Nikâh*: Bir önceki eserin yayımlandığı derginin 12–16. sayfalarında yer alır.

30-*El-İstibsar fi Tehaddüsi ani'l-Cebri ve'l-İhtiyar*: Şeyhulislam Mustafa Sabri Efendi'nin cebr, irade, ihtiyar, kader konularındaki fikirlerinin tenkidini içermektedir. Matbaatü'l-Envar, 1370 baskılı ve 40 sayfadır.

Ayrıca bazı eserlere mukaddime ve talik olarak yazdıklarının müstakil kitap olarak basıldığı üç eseri daha vardır. Burada onlara da yer vereceğiz:

31-*Tebdidü'z-Zalam el-Muhîm min Nuniyyeti İbni Kayyim*: es-Sübki'nin “es-Seyfü's-Sakil”ine yazdığı mukaddimedir, müstakil olarak Matbaatü's-Saade'de 1356'da 192 sayfa olarak basılmıştır.

32-*Leftü'l-Lahz ila ma fi'l-İhtilaf fi'l-Lafz*: İbn Kuteybe'nin “*Kitabü'l-İhtilaf*” adlı eserine yazdığı mukaddimedir.⁷⁹Mısır'da Matbaatü's-Saade'de 1349'da 86 sayfa halinde basılmıştır.

33-*Fıkhu Ehli'l-Irak ve Hadisühüm*: İleride görüleceği üzere, Zeylai'nin “*Nasbu'r-Raye*”sine yapılan mukaddimedir, müstakil olarak basılmış ve Türkçe'ye tercüme edilmiştir.

⁷⁹ Hayrî, *a. g. e.*, s. 56-63; Ğavcî, *a. g. e.*, s. 36-44; Arslan, Ahmet Turan, *Muhammed Zahid el-Kevseri'nin Eserleri ve İlim Dünyasına Tesirleri (Sempozyum bildirimleri)*, Seha Neşriyat, İstanbul 1996, s. 179 vd.; Ebu Gudde, Abdülfettah Muhammed, *Mukaddematü'l-İmam el-Kevseri*, Darü's-Süreyya, Beyrut 1997, s. 697 vd.

c. Makaleleri

Muhammed Zâhid el-Kevserî Mısır'da “Mecelletü'l-İslâm” ve “Mecelletü's-Şarkıyyi'l-Arab” gibi dinî ve ilmî dergilerde çeşitli konularda yüzden fazla makale yazmıştır. Son derece ilmî değere sahip olan bu makaleler daha sonra talebeleri tarafından derlenerek “*Makâlâtü'l-Kevserî*” adıyla yayınlanmıştır.*

Makaleleri içerisinde Kelâmî konularla ilgili olanları şunlardır:

1. Bid'atü's-Savtiyye Havle'l-Kur'an
2. el-Akîdetü'l-Mütevârese ve'l-Fıkhu'l-Mütevâres
3. İnkârü Nüzûli İsâ ve İkrâru Akîdeti't-Tecâm
4. Nemâzic mimmâ fî Nakzi'd-Dârimî ellezî Übîha Neşruhû
5. Huturâtü'l-Kavl bi'l-Cihe Fadlen ani'l-Kavl bi't-Tecâmî's-Sarîh
6. Havle Tehammüsi'l-Kasimî el-Yevm
7. Tahzîru'l-Ümme min Duâti'l-Veseniyye
8. Ustûratü'l-Av'âl
9. Fitnetü'l-Mücessime ve Sunûfü Mehâzîhim
10. Kitabün Yüsemâmâ Kitabe's-Sünne ve hüve Kitabü'z-Zeyğ
11. Akîdetü't-Tenzîh
12. Kelimetün fî Tenzîhi'llâhi Teâlâ li Ali b. Ebî Talib
13. Mes'eletü'l-Hulûd
14. el-Kuvvetü'l-Hafıyye fi'l-Kevn
15. Kelimetün ani'l-İsrâ ve'l-Mi'râc
16. Leyletü'n-Nısfî min Şa'bân

d. Bazı Eserlere Yazdığı Mukaddimeler

Zâhid el-Kevserî yukarıda görüldüğü üzere, bir taraftan değişik konularda müstakil eserler yazarken, diğer taraftan İslâm âlimleri tarafından yazılan birçok esere mukaddime, takriz ve tanıtım yazıları yazmıştır.

* Çeşitli tarihlerde basılan bu eserin kendisinden istifade ettiğimiz nüshası 1994 yılında Mısır'da El-Mektebetü'l-Ezheriyye tarafından basılmıştır. Kitap 640 sayfadır. Baş tarafında Muhammed Ebu Zehre, Muhammed Yusuf el-Benuri ve Şeyh Muhammed İsmail'in Kevserî hakkında yazdığı övgülere yer verilmiş, ayrıca kitabın 25-98. sayfaları arasında, Kevserî'nin talebesi ve Kevserî'nin hayatı hakkında kitap yazar Ahmed Hayri'nin “el-İmam el-Kevserî” isimli eseri yer almaktadır. Ahmed Hayri'nin kitabını kaynak gösterirken verdiğimiz sayfa numaraları Makalatü'l-Kevserî'nin sayfalarına göredir. Yoksa Ahmed Hayri'nin eserinin müstakil baskısına göre değildir. Karışıklığa meydan verilmemesi için bu kısa açıklamayı yapma gereğini hissettik.

Kevserî'nin yazdığı bu mukaddimeler derlenerek “*Mukaddemâtü'l-İmâmi'l-Kevserî*” adı altında Beyrut'ta Daru's-Süreyya matbaasında 1997 (h.1415)'de basılıp yayınlanmıştır.⁸⁰ Kevserî'nin mukaddime yazdığı eserleri konularına göre beş ana başlık altında toplamak mümkündür:

Kelâm, Mezhepler Tarihi ve Felsefe'ye Dair Yazılmış Eserler:

1-*Tebyinü Kezibi'l-Müfteri fima Nüsibe ile'l-İmam Ebi'l-Haseni'l-Eşari* (ed-Dımeşkî, Ebu'l-Kasım Ali b. El-Hasan b. Hibetullah b. Asakir)

2-*el-İhtilaf fi'l-Lafız ve'r-Reddu ale'l-Cehmiyye ve'l-Müşebbihe* (ed-Dineveri, Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe)

3-*es-Seyfü's-Sakil fi'r-Reddi ale İbni Zefil* (es-Sübki Ebu'l-Hasen Takıyyuddin Ali b. Abdulkafi)

4-*Keşfü Esrari'l-Batıniyye ve Ahbari'l-Karamita* (el-Yemani, Muhammed b. Malik b. Ebu'l-Fedail el-Hammadi)

5-*Kitabu'l-Esma ve's-Sıfât* (el-Beyhaki Ebu Bekir Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali)

6-*el-Lum'a fi Tahkik-i Mebahisi'l-Vücut ve'l-Hudüs ve'l-Kader ve Efali'l-Ibad* (el-Mezari, Şeyh İbrahim b. Mustafa el-Halebî)

7-*et-Tebşir fi'd-Din ve Temyizi Fırakı'n-Naciyeti ani'l-Fırakı'l-Helikin* (el-İsferyani, Ebu'l-Muzaffer)

8-*Kanunu't-Te'vil* (Hucetü'l-İslam Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed el-Gazzali)

9-*İkametü'l-Burhan ala Nüzuli İsa fi Ahiri'z-Zaman* (el-İdrisi, Ebu'l-Fadl Abdullah b. Muhammed b. Es-Sıddık el-Ğumari el-Haseni)

10-*Kitabu'l-Hadaik fi'l-Metalibi'l-Aliyeti'l-Felsefiyyeti'l-Avisa* (el-Betalyevsi, Ebu Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Es-Sid)

11-*Berahinü'l-Kitab ve's-Sünnetü'n-Natika ala Vukuu't-Talakati'l-Mecmua* (el-Azami, Selame el-Kadai)

⁸⁰ *Mukaddimatü'l-İmam el-Kevserî*, Daru's-Süreyya, Beyrut 1415.

12-*el-Fark beyne'l-Fırak ve Beyani'l-Fırkati'n-Naciyeti minhum* (el-Bağdadi, Ebu Mensur Abdulkahir b. Tahir)

13-*el-Akidetü'n-Nizamiyye*: (İmamü'l-Harameyn Ebu'l-Meali Abdülmelik el-Cüveyni)

14-*el-Âlim ve'l-Müteallim*: (Ebu Hanife Numan b. Sabit b. Faruk)

15-*İşaratü'l-Meram min Ibarati'l-İmam*: (el-Beyadi, Allame Kemalüddin Ahmed)

16-*el-Huru'l-Iyn*: (el-Hımyeri, Ebu Said Neşvan b. Said)

17-*Et-Tenbih ve'r-Redd ale Ehli'l-Ehvai ve'l-Bidai*: (el-Malati, Ebu'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed b. Abdurrahman)

18-*Kavaidü Akaidi Al-i Muhammed (el-Batuniyye)*: (el-Yemani, Muhammed b. El-Hasan ed-Deylemi)

19-*el-Mukaddimatü'l-Hamsü ve'l-Işrun fi İsbati Vücutillehi ve Vahdaniyyetihi*: (el-Kurtubi, Ebu Imran Musa b. Meymun el-Feylesof el-İsraili)

20-*el-İnsaf fima Yecibü İtikadüh ve la Yecüzü'l-Cehlü bih*: (el-Bakıllani, Kadi Ebu Bekr b. Et-Tayyib)

21-*Hakikatü'l-İnsan ve'r-Ruhu'l-Cevval fi'l-Avalim*: (ed-Devvani, Allame Celalüddin Muhammed b. Sadedin E'sad es-Sıddıki)

Hadis ve Hadis İlimlerine Dair Eserler:

1-*İntikadü'l-Muğni ani'l-Hıfzı ve'l-Kitab*: (el-Kudsi, Hüsamuddin)

2-*Şurütü'l-Eimmeti'l-Hamse el-Buhari ve Müslim ve Ebu Davud ve't-Tirmizi ve'n-Nesei*: (el-Hazimi, Ebu Bekir Muhammed b. Musa Osman b. Musa b. Osman b. Hazim el-Hemedani)

3- *Şurütü'l-Eimmeti's-Sitte*: (el-Makdisi, el-Hafız Ebu'l-Fadl Muhammed b. Tahir)

4-*Nasbu'r-Raye li Ehadisi'l-Hidaye*: (ez-Zeylei, Cemaleddin Ebu Muhammed Abdullah b. Yusuf)

Bu mukaddime “*Fıkhü Ehli'l-Irak ve Hadisuhum*” adıyla müstakil bir kitap olarak basılmış ve Prof. Dr. Abdulkadir Şener ve Prof. Dr. M. Cemal Sofuoğlu

tarafından “*Hanefî Fıkhnın Esasları*” ismiyle tercüme edilip Türkiye Diyanet Vakfı tarafından 1981’de basılmıştır.

5-*ed-Dürrü’l-Ferid el-Cami li Müteferrikati’l-Esanid*: (el-Vasi’, Şeyh Abdulvasi’ b. Yahya)

6-*Kitabu’l-Âlim ve’l-Müteallim*: (et-Tirmizi, Ebu Bekir Muhammed b. Ömer)

7-*Ehadisü’l-Muvatta’ ve’t-Tifaku’r-Ruvat an Malik ve’htilafuhum*: (Darekutni, el-Hafız Ebu’l-Hasen Ali b. Ömer)

8-*el-Aklu ve Fadluhu*: (el-Kuraşi, el-Hafız Ebu Bekr Abdullah b. Ebiddünya)

9-*el-Muhtasar fi’ş-Şemali’l-Muhammediyye ve Şerhuha*: (et-Tirmizi, Ebu İsa)

10-*Feharisü’l-Buhari*: (Muhammed Rıdvan)

11-*Risaletü Ebi Davud Es-Sicistani*: (el-Haşimi, Muhammed b. Abdülaziz)

12-*Münyetü’l-Elmai*: (İbn-i Kutluboğa, Allame Kasım)

13-*Tertibü Müsnedi’l-İmami’l-Muazzam ve’l-Müctehidi’l-Mukaddem*: (Ebu Abdullah b. İdris eş-Şafii)

Fıkıh ve Fıkıh Usulü’ne Dair Yazılan Eserler:

1-*er-Ravdu’n-Nadir Şerhu Mecmu’l-Fıkhi’l-Kebir*: (es-Seyyavi, Allame Şerafüddin el-Hüseyn b. Ahmed)

2-*Bu’yetü’l-Erib fi Mesaili’l-Kıbleti ve’l-Meharib*: (el-Benuri, el-Üstaz Muhammed Yusuf)

3-*İ’lamü’l-Erib bi-Hudusi Bidati’l-Meharib*: (es-Suyuti, el-İmam Celalüddin)

4-*el-İntisar ve’t-Tercih li’l-Mezhebi’s-Sahih*: (el-Bağdadi, Ebu’l-Muzaffer Cemaleddin Yusuf b. Ferğal b. Abdullah)

5-*en-Nübez fi Usuli’l-Fıkhi’z-Zahiri*: (İbn-i Hazm Ali b. Ahmed)

6-*el-Ğurratü’l-Münife fi Tahkik-i Ba’zı Mesaili’l-İmam Ebi Hanife*: (el-Gaznevi, Siracüddin Ebu Hafs Ömer)

7-*Keşfü’s-Setr an Farziyyeti’l-Vitr*: (en-Nablusi, Abdullah b. İsmail)

8-*Ahkamü’l-Kur’an*: (eş-Şafii, Ebu Abdullah Muhammed b. İdris)

9-*Nesru'd-Dürri'l Meknun min Fedaili'l-Yümni'l-Meymun*: (el-Ezheri, es-Seyyid Muhammed b. Ali el-Yümni)

10-*Fetava's-Sübki*: (es-Sübki, Ebu'l-Hasen Takıyyüddin Akli b. Abdülkafi)

Tarih, Siyer ve Bibliyografik Eserler:

1-*et-Tabakatü'l-Kübra*: (İbn-i Sa'd Muhammed)

2-*es-Semeratü'l-Behiyye fi's-Sahabeti'l-Bedriyye*: (Şeyh Muhammed b. Salim el-Hıfni)

3-*Osman b. Affan*: (Seyyid Sadık Arcun)

4-*Teracümü Ricali'l-Karneyn es-Sadis ve's-Sabi'*: (el-Makdisi, Şihabüddin Ebi Muhammed Abdurrahman b. İsmail El-Maruf b. Ebi Şame)

5-*el-A'lâmü's-Şarkıyye*: (Zeki Muhammed Mücahid)

6-*Kitabu Bağdad, İbnü Tayfur*: (Ebu'l-Fadl Ahmed b. Tahir el-Katib)

7-*er-Ravdu'z-Zahir fi Sîrati'l-Meliki'z-Zahir*: (el-Ayni, Allame Mahmud b. Ahmed)

8-*Edebü's-Şafii ve Menakibüh*: (er-Razi, Ebu Muhammed Abdurrahman b. Ebi Hatim)

9-*Cezvetü'l-Muktebis fi Zikri Vülati'l-Endülüs*: (el-Humeydi, Ebu Abdullah Muhammed b. Fetuh b. Abdullah)

Tasavvuf, Ahlak ve Mevızaya Dair Eserler:

1-*İzaletü's-Şübühat an Kavli'l-Üstaz*: (Ahmed Hayrî)

2-*Münteha Amali'l-Hutaba ve Menaru'l-Müstersidine'l-Nübelâ*: (Mustafa Ebu Yusuf el-Hammâmî)

3- *en-Nehdatü'l-İslamiyye*: (Mustafa Ebu Yusuf el-Hammâmî)⁸¹

2. Talebeleri

Kevserî, gerek Türkiye'deki müderrisliği döneminde, gerekse Kahire ve Şam'da kaldığı dönemlerde yüzlerce öğrenciye ders vermiştir. Kevserî'nin talebelerinden Ahmed Hayrî, hocasının icazet verdiği talebenin sayısının yüzleri

⁸¹ *Mukaddimatü'l-İmam el-Kevseri*, s. 645 vd.; Hamid İbn İbrahim Muhammed, *a. g. e.*, s. 59 vd.

bulduğunu şu cümlelerle ifade ediyor: “Kevserî, üç yüz nüsha icazet bastırmıştı, bunlardan hiç birisi elinde kalmadı. Ölümünden evvel icazet vereceği birçok talebesi için tekrar icazet bastırmayı düşünüyordu. Bunun yanında, el yazma icazet verdiği de düşünülebilir.”⁸²

Yine Ahmed Hayrî'nin ifadesine göre, hicretinden sonra ders verdiği talebe sayısı fazla değildir. Çünkü Kevserî bu dönemde daha ziyade ilmî çalışmalara ağırlık vermiştir. Bununla beraber, bir kısım talebelerinden ismen bahsetmiştir. Biz de burada onlara yer vereceğiz:

Hacı Cemal el-Alasonî (Hacı Cemal ÖĞÜT)

İmam'ın Mısır'a hicretinden önce ders verdiği talebelerindendir. İstanbul Bayezit Camisinde vaizlik yapmıştır.⁸³

Hacı Cemal, dinleyenlerin anlattığına göre vaazlarında nüktedanlığıyla meşhurdur. Risaleler halinde birçok eser yazmıştır: *Ana ve Baba Hakları Oğullara Armağan, Kadın İmihali, İctimai ve Ahlaki Temizlik, Dini Bayramlar* başlıca matbu eserleridir.⁸⁴

Seyyid Hüsameddin el-Kudsî

Mısır'daki Mektebetü'l-Kudsî'nin sahibidir. İmam el-Kevserî ile Şam'da tanışmıştır. O'nun ilim halkasına katılmıştır. Kevserî'nin isteği üzerine birçok faydalı kitabı neşretmiştir. Hocasının vefatından sonra makalelerinin derlenmesine önem vermiştir.⁸⁵

Hüseyin Atay

Bağdad'da Şeriat Fakültesi'ndeki öğrenciliği yıllarında Zâhid el-Kevserî'ye talebe olmuştur.⁸⁶

Hüseyin Hayreddin

Osmanlı padişahlarından Sultan Abdülaziz'in kızıdan torunudur. Kevserî'nin Mısır'a hicretinden önce ders verdiği talebelerindendir. Mısır'a gittikten sonra da irtibatını devam ettirmiştir. Ahmed Hayrî kendisini Kevserî'den icazet

⁸² Hayrî, *a. g. e.*, s. 89.

⁸³ Hayrî, *a. g. e.*, s. 90.

⁸⁴ Öğüt, Hacı Cemal, *Ana Baba Hakları Oğullara Armağan*, Salah Bilici Yayınevi, İstanbul 1966, s. 61.

⁸⁵ Hayrî, *a. g. e.*, s. 90.

⁸⁶ Hayrî, *a. g. e.*, s. 90.

almak için Mısır'da *Delailü'l-Hayrat* adlı eseri hocasına okurken gördüğünü ifade etmektedir.⁸⁷

Abdulfettah Ebu Gudde

Ebu Gudde Ezher'de okuduğu yıllarda Zâhid el-Kevserî'ye talebe olmuştur. Ebu Gudde'nin Kevserî'ye çok aşırı bir sevgisi vardır. Bu sevgiden dolayı kendisini hocasına nispet ederek kendisinden bahsederken, “Abdulfettah Ebu Gudde el-Kevserî” demektedir. Hocasına olan sevgisinden dolayı çocuklarından birine Zâhid adını koymuştur.⁸⁸ Yazdığı eserlerinden birinde Zâhid el-Kevserî'nin, hicretinden sonra çektiği sıkıntılarından bahseder. Kevserî Şam'da kaldığı günlerde bir otele yerleşir. Harçlığı azalınca bir başka arkadaşıyla beraber kiraladığı mütevazı bir odaya geçer ve gün gelir şiddetli açlıkla karşı karşıya kalır.⁸⁹

Şeyh Abdullah b. Osman

Kevserî'nin Mısır'a hicretinden sonraki talebelerindendir. Çerkez asıllıdır. Kevserî'nin ölümüne kadar beraberliği devam etmiştir. “*Makâlât*” ın derlenmesi ve neşrinde emeği geçenlerdendir.⁹⁰

Ahmed Hayrî

Kevserî'den en çok istifade eden ve Kevserî hakkında en geniş bilgiye sahip olan talebelerindendir. Hocası hakkında yazdığı “*el-İmam el-Kevseri*” adlı eseri bunu bize en iyi şekilde göstermektedir.

Diğerleri

Ahmed Hayrî'nin eserinde adı geçen es-Seyyid İzzet Atar, Muhammed Emin Saraç, İzmir vaizi Ali Aksoy, Muhammed İbrahim Hateni, Muhammed İhsan b. Abdilaziz ve Mustafa Asım da Kevserî'nin belli başlı talebelerindendir.⁹¹

Her fırsatta eser yazarak, nasihat ederek, insanlara İslâmiyet'in emir ve yasaklarını anlatarak, talebelerine faydalı eser yazıp basmalarını ve dağıtmalarını tavsiye ederek 72 yıllık ömrünü geçiren Muhammed Zâhid el-Kevserî, talebesi Ahmed Hayrî'nin belirttiğine göre, ömrünün son senelerinde bazen şeker hastalığından, bazen de tansiyondan ve ihtiyarlığından kaynaklanan hastalıklardan

⁸⁷ Hayrî, *a. g. e.*, s. 90.

⁸⁸ Hayrî, *a. g. e.*, s. 91.

⁸⁹ Ebu Gudde, Muhammed Abdulfettah, *Safahâtün min Sabri'l-Ülemâ alâ Şedâidi'l-İlmi ve't-Tahsil, Mektebetü'l-Matbuati'l-İslamiyye* Beyrut, 1994, s. 252.

⁹⁰ Hayrî, *a. g. e.*, s. 91.

⁹¹ Hâmid İbn İbrahim Muhammed, *a. g. e.*, s. 51 vd.; Hayrî, *a. g. e.*, s. 91–92.

şikâyetçi olurdu. Kendisinde görme noksanlığı meydana gelmiş, gözünün biri de akıntı yapmıştır. Daha sonra, prostat hastalığına yakalanmış ve ücretle el-Cem'iyetü'l-Hayriyye el-İslâmiyye hastanesine yatmış ve bir müddet sonra hastaneden çıkmıştır.

Ahmed Hayrî, bu hastalığından sonra bir Ramazan günü kendisini ziyaret edip iftar yaptığını, kendisinde zayıflık eseri gördüğünü, bununla beraber keskin hafızaya sahip olarak kendisine bazı bilgileri not ettirdiğini söyler. Ramazan sonunda prostat hastalığının sıkıştırması üzerine bu kez İtalyan Hastanesine yatırılıp bir müddet tedavi görür.

Vefatından bir gün önceki Cumartesi günü şiddetli ateşe yakalanır. Pazar günü harareti iyice artar ve ikindiden sonra 19 Zilkade 1371(11 Ağustos 1951) tarihinde vefat eder.⁹² Yine Ahmed Hayrî'nin bildirdiğine göre, ölümü anında yanında sadece hanımı vardı ve hanımına ruhu çıktığı an kendisine Fatıha okumasını vasiyet etti. Hanımı vasiyetini yerine getirdi. Külliyyetü'l-Lüğa el-Arabiyye şeyhi Şeyh Abdülcelil İsa Pazartesi günü öğleden önce Ezher Camii'nde, cenaze namazını kıldırılmıştır. Cenazesi Karafetü'l-İmam eş-Şafî kabristanında, Rıdvan Caddesi üzerinde, arkadaşı Şeyh İbrahim Selim'e ait kısma defnedilmiştir.⁹³

Muhammed Zâhid el-Kevserî'nin kabri üzerinde kendisine ait şu şiir yer alır:

“Ey kabrimin başında durup ibretle düşünen kişi!
Dünün ziyaretçisi bugün kabre konulmuştur.
Ölüm muhakkaktır, sakın gafil olma!
Ansızın gelmesinden sakın,
Göçüp giden kişiye de dua et!
Zâhid el-Kevserî merkadine yaslanmıştı,
Rabbine muntazır, affını umarak...”⁹⁴

Ahmed Hayrî, Kevserî'nin bu şiiri aynı yıl Ramazan ayının 27'sinde kendisine yazdığını ve kabri üzerine yazılmasını arzu ettiğini söyler ve “...âdeta bu fani dünyada son görüşmemiz olduğunu bana bildirmiş oldu” der.⁹⁵

⁹² Hayrî, *a. g. e.*, s. 33-35.

⁹³ Hayrî, *a. g. e.*, s. 35.

⁹⁴ Ğavcî, *a. g. e.*, s. 32-33; Özafşar, *a. g. e.*, s. 42.

⁹⁵ Hamid İbn İbrahim Muhammed, *a. g. e.*, s. 84-85; Hayrî, *a. g. e.*, s. 35.

İKİNCİ BÖLÜM

KELÂMÎ GÖRÜŞLERİ

Fıkıh'ta Hanefî, itikatta Matürîdî mezhebine bağlı olan Kevserî, kelâmî konularda, bağlı olduğu mezhebin görüşlerini benimsemiş ve bu görüşleri savunmaya gayret etmiştir. Yeri geldikçe belirttiğimiz gibi Kevserî, klâsik kelâm konularının her biri hakkında görüş belirtmemiş, kendi yaşadığı dönemde gündemde olan ve hakkında fikir açıklamayı gerekli gördüğü bir takım itikadî konulara değinmiştir.

I. İLÂHİYATLA İLGİLİ MESELELER

A. ALLAH'IN VARLIĞI

Din düşüncesi ve Allah inancı, insanlığa sonradan aşılınmış ve dayatılmış bir şey değildir. Bir yüce varlığa sığınma ve tapınma ihtiyacı, insanın kendisiyle birlikte doğan, insan ruhunun yaratılıştan gelen (fitrî) bir özelliğidir. İnsanlık tarihi bize gösteriyor ki, her çağda yaşayan insanlarda “Allah” fikri ve tapınma düşüncesi vardır. İnsan kendisini anladığı günden beri, üstün, aşkın ve her şeyi kuşatan bir yüce kudrete teslim olmak, ondan yardım beklemek duygusunu kendi içinde hissetmiştir.

Kendi varlığını bilmek, insanda nasıl apaçık bir duygu ve düşünce ise, varlık âleminin bir yaratıcısı olduğunu anlamaya çalışmak ve anlamak da apaçık bir duygu ve düşüncedir. İşte bu sebeple bir olan ve dengi olmayan Allah'a inanmak, bu duygu ve düşüncenin zorunlu bir sonucudur.⁹⁶

⁹⁶ Bu konuda geniş bilgi için bk. Balaban, M. Rahmi (der.), *İlim, Ahlak, İman (Son Asrın İlim ve Fen Adamlarına Göre)*, D.İ.B. Yayınları, (A. Hamdi Akseki'nin bu esere yazdığı giriş), Ankara 1950, s. 3–12.

Allah'ın varlığına ve birliğine inanmak, ergenlik çağına gelmiş ve akıllı olan her insana farzdır. İlahî dinlerin kesintiye uğradığı dönemlerde yaşamış olanlar ile hiçbir dinden haberi olmayan, dağ başlarında ve uzak yerlerde yaşayan insanlar bile akıllarıyla Allah'ın var ve bir olduğunu bilmek zorundadırlar. Bu konu kelâmcılar arasında geniş bir şekilde ele alınmıştır. Ali el-Kârî, akıl sahibi bir kimsenin Allah'ı bilmemesine hiçbir şeyin mazeret olamayacağını ifade eder ve Ebu Hanife'nin: "Allah hiçbir peygamber göndermeseydi insanların Allah'ı tanımaları, bilmeleri yine de vacip olurdu" sözünü nakleder.⁹⁷ Ebu'l-Muîn en-Nesefî de *Bahru'l-Kelâm*'da bu konuya yer vermiştir.⁹⁸

Allah'ın varlığıyla ilgilenen ilâhiyatçı ve düşünürler genellikle konunun özelliği üzerinde durmuşlar ve O'nun varlığını ispat etmenin (isbât-ı vâcib) mümkün olup olmadığını tartışmışlardır. Her dönemde Allah'a inanmayanlar, O'nun varlık ve birliğini inkâr edenler bulunduğu için isbât-ı vâcib konusu inananları ve ilahiyâtçıları meşgul etmiş, bu konuda çeşitli deliller ortaya konmuştur.⁹⁹ Bir kısım İslâm âlimine göre, insandaki Allah inancı zorunlu ve yaratılıştan (fitrî) olduğu için Allah'ın varlığına dair dışarıdan deliller aramaya, mantıksal ve aklî deliller sunmaya gerek yoktur. İmam Gazzâlî (v.505/1111) ve Şehristânî'nin (v.548/1153) görüşleri bu doğrultudadır.¹⁰⁰

Bir kısım İslâm âlimi de, insanın iç ve dış âlemde Allah'ın varlığını gösteren bir takım deliller üzerinde durup, böylece Allah'ın varlığına ve birliğine ulaşabileceği görüşündedirler. Gerçi Allah duyularla doğrudan doğruya kavranamaz.¹⁰¹ Ancak duyularımız Allah'ı tanıyacak olan aklımıza malzeme sağlar. Böylece insan, yaratılmış olan şeyleri duyularıyla algılayıp, evrendeki âhenk ve

⁹⁷ Ali el-Kârî, Ebu'l-Hasan Nureddîn Ali b. Sultan Muhammed, *Dav'u'l-Meâlî Şerhu Bed'i'l-Emâlî*, Eser Kitabevi, İstanbul 1965, s. 30; Rayhâvî, Muhammed b. Süleyman el-Halebî, *Nuhbetü'l-Leâlî li Şerhi Bed'i'l-Emâlî*, Hakikat Kitabevi, İstanbul 1986, s. 91.

⁹⁸ Nesefî, Ebu'l-Muîn Memûn b. Muhammed, *Bahru'l-Kelâm fî Akaid-i Ehli'l-İslâm*, Meşriku'l-İrfân Matbaası, Konya 1329, s. 8.

⁹⁹ Deliller için bk. Topaloğlu, Bekir, *İslam Kelamcıları ve Filozoflarına Göre Allah'ın Varlığı (İsbât-ı Vacib)*, D.İ.B. Yayınları, Ankara 1983, s. 23–24.

¹⁰⁰ Gazzâlî, Ebu Hâmid Muhammed b. Muhammed, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, Müessesetü'l-Halebî, Kahire 1387/1967, c. I, s. 144; Şehristânî, Ebu'l-Feth Tâcüddin Muhammed b. Abdülkerim, *Nihâyetü'l-İkdâm fî İlmi'l-Kelâm* (neşr. Alfred Guillaume), Bağdat bty, s. 4.

¹⁰¹ En'am, 6/103.

düzeni kavrar. Akıyla da bu verilerden hareketle Yaratıcı'nın varlığına ve birliğine ulaşmaya çalışır.¹⁰²

Muhammed Zâhid el-Kevserî, Allah'ın varlığına dair delil getirme konusunda, akli delillere dalmaktansa Kur'an ayetlerinin üzerinde önemle durmayı tercih eder. Bu bağlamda Kevserî "O, ilk ve sondur. Zâhir ve bâtıdır. O, her şeyi hakkıyla bilendir"¹⁰³ ayetini şu şekilde açıklar: "Bütün varlık âlemi var olmadan Allah vardı. O, ilk var olandır, ancak O'nun var olmadığı bir an düşünülemez. Varlık âlemini de O var etmiştir. Varlıkların var olma sebeplerini Allah yoktan var etmiştir. Bir takım sebeplerle meydana gelen varlıklar O'na dönecek ve son bulacaktır."¹⁰⁴

Allah'ın varlığına inanmak, zihinsel faaliyetin yanında gönlün de harekete geçmesi ve iradenin eğitilmesi ile mümkün olmaktadır. Şunu da belirtmek gerekir ki iman ve onun temelini oluşturan Allah'ın varlığı konusu, "iki kere iki dört eder" ölçüsünde kaçınılmaz bir sonuç olsaydı tercihe dayalı bir değer taşımaz, ceza veya mükâfatı gerektirmezdi.¹⁰⁵

Öyle görünüyor ki, Kevserî Allah'ın varlığına inanma konusunda isbât-ı vâcibin gerekli olmadığı, ayetlerin bu konuda yeterli olacağı kanaatindedir. Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz ki, hiç kimse pozitif bilimlerdeki isbat anlamında Allah'ın varlığını ve birliğini isbat edemez. Allah'ın varlığını ve birliğini bildiren bir takım deliller ortaya koyabilir, ancak "bu delilleri duyan herkes kesinlikle Allah'a inanır" diye bir şey söyleyemez. İnanmak isteyenler bu delillerden yararlanır; inanmak istemeyenler yararlanamaz. Bu durumda, Allah'a inanmanın en önemli boyutu hidayettir.

B. ALLAH'IN SIFATLARI

Biz insanlar ilk zamanlardan itibaren Allah'ı bilmek ve tanımak için çaba sarfetmişizdir. Bu çetin konuda, yani Allah'ın zâtı hakkında, bu merakımızı gidermek için zaman zaman aklımızı kullanmış, zaman zaman da aklımızın ulûhiyet meselesini kavramaktan aciz olduğunu ikrar ederek teslimiyetle O'na iman edip

¹⁰² Bulut, Mehmet, *Kur'an'da Allah'ın Varlığı*, Anadolu Dağıtım, İzmir 2001, s. 16.

¹⁰³ Hadîd, 57/3.

¹⁰⁴ Kevserî, *İrğamü'l-Merîd*, s. 4 vd.

¹⁰⁵ Topaloğlu, Bekir, "Allah", *T.D.V. İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1989, c. II, s. 474-475; Bulut, a. g. e., s. 341.

bağlanmışızdır. Şurası da bir gerçektir ki, bizim aklımız hep Allah'ın hakikatine doğru yönelmiş, ancak ne kadar çeşitli ve ileri düzeyde akla sahip olursak olalım, Allah'ın zâtını ve yüce sıfatlarını bütünüyle kavrama düzeyine ulaşabilmiş ve ulaşabilecek değiliz.

Allah'ın zâtı ve sıfatları etrafında ilk defa ortaya çıkan fikrî hareketler iki noktada yoğunlaşıyordu: Zâtın nitelendirilmesi ve tevhîdin korunması. Hiç kuşkusuz bize ve etrafımızı saran evrene hâkim olan ve ibadete layık olan Yaratıcı'nın bilinmesi, bunun için de bazı sıfatlarla nitelendirilmesi gerekir. O, zâtına nisbet edilecek bu sıfatları sonradan kazanmış olamaz; çünkü bu takdirde yetkinlik ifade eden sıfatlara sahip olmadan önce onlardan yoksun olmak gibi bir eksikliğe, ayrıca sonradan bazı özelliklere kavuşmak suretiyle de değişikliğe maruz kalmış olur. Şu halde söz konusu sıfatların da zât gibi kadîm olması gerekir. Bu durumda ise kadîmler çoğalacağı için (teaddüd-i kudemâ) tevhid prensibi zedelenmiş olabilir. Bu iki noktanın birincisinde itidali koruyamamak teşbîh; ikincisinde ise, ta'tîl (zâtı sıfatlardan soyutlamak) sonucuna götürür ki bunların her ikisi de Asr-ı saadetten itibaren Müslümanların benimsediği inanca ters düşmektedir.¹⁰⁶

Sıfatlar hakkındaki görüşün Hulefâ-i Raşîdîn'in son zamanlarında Abdullah b. Sebe ve taraftarları (Sebeiye) gibi bazı aşırıların ortaya çıkışı ile meydana geldiği bilinmektedir. Çünkü bu fırka teşbih ve tescim görüşünü benimsemiştir. Onlara bu konuda bazı Şii'ler de tabi olmuşlardır. Şimdi burada bazı mezheplerin konuyla ilgili görüşlerine yer verelim:

Müşebbihe; Allah'ın zatını ve sıfatlarını insanlarınkine benzetenlere denir.¹⁰⁷ Abdülkahir el-Bağdadi gibi bazı mezhepler tarihi müellifleri, teşbih ve tescimin ilk olarak aşırı Şii veya Rafiziler'de ortaya çıktığını söylerler. Hz.Ali'nin halifeliği konusunda kötü niyetli maksadı ilk açıklayan, Yahudi iken Müslüman olduğu söylenen Abdullah b. Sebe olmuştur. Ğulat, ona mensup olanlardan oluşmaktadır. Bunlar, "Ali öldürülmemiştir, onda ilahi bir parça vardır..." derler.^{108*}

¹⁰⁶ Topaloğlu, *a. g. e.*, s. 487.

¹⁰⁷ Bulut, Mehmet, *Kelam Tarihi ve İtikadi Mezhepler*, Anadolu Dağıtım, İzmir 2001, s. 163.

¹⁰⁸ Bağdadî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, s. 225.

* Teşbih ve tescim anlayışına sahip olan Sebeiye'den başka gruplar da vardır. Beyaniye, Muğiriye gibi bu firkalar, Allah'ın insan gibi beş duyusu, eli, ayağı, burnu, kulağı, ağzı vardır, diyecek kadar ileri

Zât ve sıfatlar konusunda Müşebbihe ve Mücessime'ye zıt bir başka akım daha vardır ki, sıfatların nefyini ve inkârını savunurlar. Bu görüş Cehm b. Safvan (v.128/745)'la ortaya çıkan *Cehmiye*'nin görüşüdür. Biraz daha geri götürürsek, aslında Cehm bu görüşleri Ca'd b. Dirhem (v.124/742)'den almıştır.¹⁰⁹

Mutezile, Cehmiye'den nefy fikrini aldığı için, karşı çıkanları tarafından Cehmiye lakabıyla da anılmıştır. Ancak Mutezile bu ismi kabul etmez. Çünkü Cehmiye, cebr görüşünü benimsiyordu. Aslında Vâsıl b. Atâ, sıfatların nefyi görüşünü ortaya atarken, Allah'ın kadîm olan sıfatlarının varlığını kabul etmenin iki kadîmin varlığını kabul anlamına geleceğini ve böylece kadîmlerin çoğalacağını söylüyor, bununla da Müşebbihe ve Mücessime'ye tepki gösteriyordu.¹¹⁰

Mutezile'nin sıfatları nefy anlayışı *Şia*'da kabul görmüştür. İsnâ-Aşeriye'ye göre, ilim, kudret, irade, hayat ve hiçbir şeye muhtaç olmama gibi kemâl ve hakîkî sübûtî sıfatlar Allah'ın zâtının aynıdır. Zâtı üzerine zaid sıfatlar değillerdir. Sıfatların zât üzerine zaid olduğunu söyleyenler, onlara göre, kadîmlerin birden fazla olduğunu söylemiş ve Vacibü'l-Vücut'un ortakları olduğunu kabul etmiş olurlar.¹¹¹

Selef, Allah Teala için, ilim, kudret, hayat, irade, iştme, görme, kemâl, celâl, ikram, in'am gibi ezeli sıfatları isbat ediyorlardı. Zâtî ve fiilî sıfat ayırımı gözetmeyip hepsi için tek bir ifade kullanıyorlardı. Ayrıca Selef, el ve yüz gibi haberi sıfatları da isbat ediyor, bunları tevil etmiyorlardı. Tevile yaklaşmayan, teşbihe de düşmeyen selef âlimlerinden Malik b. Enes, kendisine Arş'a istivanın ne demek olduğu sorulduğu zaman şöyle demişti: "İstivâ malumdur, keyfiyeti meçhuldür, ona inanmak vaciptir, onun hakkında soru sormak bid'attir."¹¹² İmam Azam Ebu Hanife de bu görüşü tercih etmiştir.¹¹³

İmam Eş'arî Mutezile'den ayrılınca selefîn tarafında yer almış ve onun mezhebi Ehl-i Sünnet'in mezhebi haline gelmiş, artık Sıfatiye ismi Seleften Eşariliğe

gitmişlerdir. Aynı şekilde Kerramiye'ye göre, Allah için intikal, değişiklik ve iniş caizdir. (bk. Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut bty, c. II, s. 21–22).

¹⁰⁹ İbnü'l-Esîr, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed, *el-Kâmil fi't-Târih*, Kahire 1348, c. V, s. 171–174; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, c. I, s. 86.

¹¹⁰ Geniş bilgi için bk. Eş'arî, Ebu'l-Hasan İbn Ebu Bişr Ali b. İsmail b. İshak, *Makâlâtü'l-İslamiyyîn*, Kahire 1950, s. 166, 187–188.

¹¹¹ Gölcük-Toprak, *a. g. e.*, s. 218.

¹¹² Şehristânî, *a. g. e.*, c. I, s. 118.

¹¹³ Ali el-Kârî, *a. g. e.*, s. 9.

geçmiştir. Eş'ari, ilahî sıfatları ispat etmiştir. Bu sıfatlar ilim, kudret, hayat, irade, kelam, işitme, görme gibi Allah'ın zatıyla kaim olan ezeli sıfatlardır. Eş'arî Allah'ın mahlûkata benzemesini nefyetmiştir.¹¹⁴

İmam Maturîdî de sıfatlar konusunda Eş'arî'den farklı bir görüş ortaya koymamıştır. Ancak sübûtî sıfatları “Tekvîn” ilavesiyle sekize çıkarmıştır.¹¹⁵

Genel olarak Ehl-i Sünnet'e göre, Yüce Allah'ın sıfatları zâtın aynı olmadığı gibi, zâtın gayrı (zâttan başka, zâttan bağımsız bir şey) da değildir.¹¹⁶ Eğer sıfat zâtın aynı olsaydı sıfat ile sıfatlananın aynı şey olması gerekir ki bu mümkün değildir. Zâttan ayrı da değildir. Çünkü iki gayr, biri diğerinin aynı olmayan iki zâttan ibarettir. Hâlbuki sıfat zât değildir.¹¹⁷ Sıfatların kabulü, O'ndan başkasının kademini gerektirmediği gibi, kadîmlerin çokluğu da söz konusu değildir. Allah sıfatlarıyla kadîmdir, ezeldir. O'nun sıfatları yaratılmışlardan hiç birinin sıfatına benzemez. O, zâtında olduğu gibi sıfatlarında da birdir.¹¹⁸

Muhammed Zâhid el-Kevserî, Allah'ın sıfatları konusunda Ehl-i Sünnet âlimlerinin, “tenzîh” asıl olmak üzere konuya iki şekilde yaklaştıklarını belirtir. Ona göre, mütekaddimûn dediğimiz ilk dönem âlimlerinin kanaati, “*et-tefvîd maa't-tenzîh*” yani Allah Tealâ'yı şanına uygun olmayacak vasıflardan tenzih etmekle beraber, kendine sıfat olarak zikretmiş olduğu vasıfların hakikatini Allah'a havale etmek, yorum ve açıklamaya girişmemektir.

Müteahhirûn denilen daha sonraki kelâmcıların genel anlayışları ise, “*et-te'vil maa't-tenzîh*” yani Allah Teala'yı noksanlıklardan tenzih etmekle beraber, söz konusu sıfatları, O'nun yüceliğine uygun bir şekilde te'vil etmektir. Bu konuda

¹¹⁴ Uludağ, Süleyman, *Kelam İlmi ve İslâm Akaidi Giriş*, Marifet Yayınları, İstanbul 1992, s. 11–44; Öz, Mustafa, “*Ebü'l-Hasan el-Eş'arî ve Eş'arî Mezhebinin Prensipleri*”, *Diyanet Dergisi*, c. XIII/3, s. 181–192.

¹¹⁵ “Tekvîn” sıfatı için bk. Maturîdî, Ebu Mansur Muhammed b. Muhammed b. Mahmud, *Kitabu't-Tevhîd* (Bekir Topaloğlu ve Muhammed Aruçi tahkikli), T.D.V. İSAM Yayınları, Ankara 2003, s. 73; Pezdevî, Ebu'l-Yüsr Muhammed, *Ehl-i Sünnet Akaidi* (çev: Şerafeddin Gölcük), İstanbul 1988, s. 100; Sâbûnî, Ahmed b. Mahmud b. Ebî Bekr Nureddin, *Maturîdiyye Akaidi* (çev: Bekir Topaloğlu), D.İ.B. Yayınları, İstanbul 1978, s. 91 vd.

¹¹⁶ Taftazânî, Sadettin Mesud b. Ömer, *Şerhu'l-Akaid*, Hayri Zorlu Tuna Matbaası, İstanbul 1966, s. 77; Neseî, Necmeddin Ebu Hafs Ömer b. Muhammed b. Ahmed b. İsmail, *Metnü'l-Akaid*, Eser Kitabevi, İstanbul 1972, s. 3.

¹¹⁷ Birgivî, Muhammed b. Ali, *Ravdâtü'l-Cennât fî Usûli'l- İtikâd*, Muharrem Efendi Matbaası, 1305, s. 9.

¹¹⁸ Mağnisavî, *Şerhu'l-Fıkhü'l-Ekber*, Esad Efendi Matbaası, İstanbul 1307, s. 3; Sâbûnî, *a. g. e.*, s. 73.

Müşebbihe: ‘biz sıfatlarla ilgili nassların zahirine inanırız, yorumunu yapmayız’, derler. Bu anlayışın yanlış olduğunu belirten Kevserî, sözlerine şöyle devam eder: “İnsanlar arasında kullanılan ve anlaşılan manasıyla lafızların zahirî anlamlarının Allah’a isnat edilmesinin teşbihten başka bir şey olmadığı apaçık ortadadır. İşte bundan dolayı bu sözleri doğru değildir.”¹¹⁹ “Rabbinden korkan kimseye gereken, Allah hakkında kullanımı varid olmayan şeyi kullanmamaktır. Selef, Kur’an-ı Kerîm’de ve Sünnet’te geçen bir takım sıfatları teşbihi anımsatacak şekilde yorumlamaktan kaçınırlardı. Bu konularda konuşurlarken tenzihe uygun konuşurlardı.”¹²⁰ Ayrıca Kevserî, müteşabih sıfatların bazılarının yorumlanmasının zorunluluğuna da işaret eder. Bunu yaparken de tenzihe uygun olma şartını koşar.¹²¹

1. Selbî Sıfatlar

Kevserî, Allah Teâlâ’nın selbî sıfatlarını şöyle tanımlar: “Ezelî ve ebedî olarak Allah Teâlâ’yı kendileriyle nitelemek caiz olan, zıtlarıyla nitelemek caiz olmayan sıfatlardır. Bu sıfatların hepsinin manaları vücûdîdir.”¹²² Selbî sıfatlar şunlardır: Kıdem, bekâ, muhâlefetün li’l-havâdis, kıyâm binefsihi, vahdâniyet.¹²³ Bu sıfatlara, Allah’ın ne olmadığını bildirdiklerinden ötürü selbî sıfatlar; O’nu, noksan niteliklerden uzak ve yüce kılmayı ifade ettikleri için tenzîhî sıfatlar denir.¹²⁴

Allah Teâlâ’yı tenzîh eden selbî sıfatlar anlatılırken kelâm kitaplarımızda fiillerin hep olumsuz kalıpları kullanılarak anlatılır: “Allah’ın başlangıcı ve sonu yoktur, Allah araz değildir, cisim değildir, cevher değildir, şekil sahibi (musavver) değildir, sınırlı (mahdûd), sayılabilir (ma’dûd), bölünebilir (mütebâiz), parçalanabilir (mütecezzî), bileşik (müterekkeb), sonlu (mütenâhî)... değildir. Mahiyet ve keyfiyet

¹¹⁹ Sübkî, Takıyyüddin Ali b. Abdülkafi, *es-Seyfü’s-Sakul fi’r-Redd ale’bn-i Zefil*, (Kevserî bu eserin neşrine ön ayak olmuş ve bir talik yazmıştır, bu talikte belirtiyor), Matbaatü’s-Saade, Mısır 1937, s. 133; Cevzî, Ebu’l Ferec Abdurrahman b. el-Cevzî, *Def’u Şübehi’t-Teşbih bi-Eküffi’t-Tenzîh fi’r-Redd ale’l-Mücessime ve’l-Müşebbihe* (Kevserî bu eseri tahkik ederken bu bilgiyi veriyor), el-Mektebetü’t-Tevfikîyye, Kahire 1371, s. 78.

¹²⁰ Sübkî, *a. g. e.*, s. 171.

¹²¹ Kevserî, Muhammed Zahid, *Te’nübü’l-Hatib alâ mâ Sâkahü fi Tercemeti Ebî Hanîfe mine’l-Ekâzib*, Beyrut 1981, s. 35; Hamid İbn İbrahim Muhammed, *a. g. e.*, s. 121.

¹²² Hamid İbn İbrahim Muhammed, *a. g. e.*, s. 131.

¹²³ Bu sıfatlar için bk., Beyâdî, Kemalüddin Ahmed, *İşarâtü’l-Merâm min İbarâti’l-İmam*, (Kevserî bu eseri tahkik edip neşretmiştir.) Kahire 1368/1949, s. 123; Gelenbevî, İsmail, *Haşiye ale’l-Celâl*, İstanbul 1317, c. I, s. 233; Akseki, Ahmet Hamdi, *İslâm Dini*, D.İ.B. Yayınları, Ankara 1973, s. 63; Bilmen, Ömer Nasuhi, *Muvazzah İlmî Kelâm*, Bilmen Yayınevi, İstanbul bty, s. 136.

¹²⁴ İcî, Adudüddin Abdurrahman b. Ahmed, *Kitabu’l-Mevakıf*, Daru’l-Ceyl, Beyrut 1988, c. III, s. 29 vd; Topaloğlu, Bekir, “Allah”, *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, c. II, s. 488.

Allah'ın niteliği olamaz. Allah için mekân düşünülemez. Zamanla kayıtlı değildir. Hiçbir şey ona benzemez. O yaratılmışlara mahal değildir...¹²⁵

Allah Tealâ zâtında ve sıfatlarında hiçbir şeye benzemez. Biz onu nasıl düşünürsek düşünelim O, bizim düşündüklerimizden, hatır ve hayalimizden geçenlerin hepsinden başkadır ve hiç birine benzemez. Çünkü düşündüklerimizin hepsi mümkündür ve sonradan yaratılmış ve başkasına muhtaç olan şeylerdir. Onların her birerinin bir şekilde başkalarına bir benzerliği vardır. Oysa Allah böyle değildir.¹²⁶ Kur'an'da: "O'nun benzeri hiçbir şey yoktur. O işitendir, görendir"¹²⁷ buyrulur.

Allah'ın ayet ve hadislerde geçen isim ve sıfatları, yaratılmışların isim ve sıfatlarına benzemez. Dolayısıyla Allah'ın isim ve sıfatları teşbîhe (yaratılmışlara benzetmek / antropomorfizm) ve temsile (yaratılmışlara denk ve benzer saymak) düşülmeden ispat edilmelidir.

Kevserî, "Leyse kemislihî şey'ün = O'nun benzeri hiçbir şey yoktur"¹²⁸ ayet-i kerîmesinde geçen teşbîh edatı "kâf" ile "misil" in tek bir edat gibi kullanılmış olmasının, hatıra ve hayale gelebilecek her türlü şekil ve biçimleri nefyetmek amacıyla zikredilmiş olduğunu ifade ediyor. Ayrıca "şey'ün" nekra ifadesiyle de, kapsamına giren her şeyin nefyedilmiş olmasını, herhangi bir yönden Allah Tealâ'ya benzer olabilecek, denk olabilecek hiçbir şeyin bulunmadığı anlamını en açık bir şekilde göstermektedir.¹²⁹ Bizim bilmemiz, dilememiz, görmemiz vb. zihinsel ve davranışsal eylemlerimiz değişken, sınırlı ve aynı zamanda bir yer ve zamanla da kayıtlıdır. Oysa Kevserî'nin de belirttiği gibi, Allah Tealâ'nın ilminde, iradesinde, diğer bütün isim ve sıfatlarında kesinlikle değişkenlik söz konusu değildir.¹³⁰

¹²⁵ Taftazânî, *Şerhu'l-Akaid*, s. 67 vd.; Mağnisavî, *a. g. e.*, s. 9; Rayhâvî, *a. g. e.*, s. 21; Hayâlî, Şemseddin Ahmed b. Musa, *Şerhu Kasîde-i Nûniyye*, Şirket-i Sahâfiye Matbaası, İstanbul 1317, s. 22 vd.; Konevî, Celâleddin Ahmed es-Sa'dî el-Havrânî, *Delâilü'l-Mesâil alâ Enâmîli'r-Resâil*, by, bty, s. 10.

¹²⁶ Taftazânî, *Şerhu'l-Akaid*, s. 71.

¹²⁷ Şûra, 42/11.

¹²⁸ Şûra, 42/11 .

¹²⁹ İbn Kuteybe, Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim, *El-İhtilaf fi'l-Lafz ve'r-Redd ale'l-Cehmiyye ve'l-Müşebbihe*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1985, s. 39, (Kevserî İbn Kuteybe'nin bu eserine yaptığı ta'likte ifade ediyor).

¹³⁰ Kevserî, Muhammed Zâhid, *Min Iberi't-Tarih fi'l-Keydi li'l-İslam*, Daru Mercan, Kahire 1367, s. 11.

2. Sübûti Sıfatlar

Allah'ın zâtına nispet edilen ve O'nun ne olduğunu ifade eden sıfatlardır.¹³¹ Kevserî'nin ifadesine göre bu sıfatlar, Allah Tealâ'nın kendileriyle nitelenip, ezeli ve ebedî olarak zıtlarıyla nitelenmesi mümkün olmayan niteliklerdir.¹³²

Sıfât-ı Sübûtiyye'nin Allah'ın zâtına zaid, ezeli ve hakikî sıfatlar olduğu konusunda görüş ayrılıkları vardır. Allah'ın hayat sahibi, Âlim, Kadîr, Mürîd, Semî', Basîr, Mütakellim ve Mükevvin olduğu hususunda da kelâmcılar ve İslâm filozofları arasında görüş birliği vardır. Çünkü bu konu Kur'an ayetleri ve sahîh hadislerle sabittir. İsm-i fâil kalıbında olan bu kelimelerin Allah hakkında kullanılışında görüş birliği olduğu halde, aynı kelimelerin aslı olan masterlarının, yani hayat, ilim, irade ve kudret gibi sıfatların Allah ile ezelde sabit ve zâtına zaid, hakikî ve vücudî sıfatlar olup olmadığı konusunda mezhepler açısından farklı kanaatler vardır. Görüş farklılığı Ehl-i Sünnet, Mutezile ve Şia fırkaları arasındadır.¹³³

Sübûti sıfatların master kalıplarıyla Allah'a izafe edilebileceğini bizzat Kur'an- Kerim'den delil getirebiliriz: "Eğer size cevap veremedilerse bilin ki (o), Allah'ın bilgisiyle indirilmiştir ve O'ndan başka tanrı yoktur. Nasıl, artık Müslüman oldunuz mu?"¹³⁴, "Şüphesiz rızık veren, sağlam kuvvet sahibi olan ancak Allah'tır."¹³⁵ Bu ayetlerde ilim, kudret ve kuvvet sıfatlarının master şekliyle, Allah Tealâ için kullanılmış olduğunu görüyoruz. Bunlar Ehl-i Sünnet'i desteklemektedir.

Sübûti sıfatlar, hayat, ilim, semî', basar, irade, kudret, tekvîn ve kelâm sıfatlarıdır.¹³⁶

a. İlim

Allah Tealâ'nın her şeyi bilmesi demektir. Allah âlimdir. Olmuşu, olanı, olacağı, gerek bütün halinde ve gerekse ayrı ayrı hepsini bilir. O'nun ilminin dışında hiçbir şey yoktur. Dünya ve dünyadakiler yokken onların hepsini, nasıl ve ne zaman olacaklarsa onların hepsini, nasıl ve ne zaman olacaklarsa öylece bilir, onların her

¹³¹ Topaloğlu, "Allah", T.D.V. İslâm Ansiklopedisi, c. II, s. 490.

¹³² Kevserî, *Te'nübü'l-Hatîb*, s. 35.

¹³³ Sâbûnî, *a. g. e.*, s. 73 vd.; mezheplerin görüşleri için bk. Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, c. I, s. 39; Ali el-Kârî, *Dav'ul-Meali Şerhu Bed'i'l-Emali*, s. 5.

¹³⁴ Hud, 11/14.

¹³⁵ Zariyat, 51/58.

¹³⁶ bk. Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akaidi*, s. 73–75.

biri, gelecekleri tertibe göre ilminde vardır. Gönlümüzden geçenler dahil olmak üzere hiçbir şey O'na gizli değildir.¹³⁷ Allah bütünü bildiği gibi parçayı da bilir. Sürekli değişen cüz'ıyyâtı (olayların ve nesnelerin detayları) bilmesi Allah'ın ilminde değişmeyi gerektirmez. O'nun bilgisi artmaz, eksilmez.

Allah'ın ilmi yaratılmışların bilmesi gibi bir düşünce, fikir veya delil getirme ürünü olmaktan uzak ve yücedir.¹³⁸ Kur'an-ı Kerim'de Allah'ın, ilim sıfatıyla nitelenmiş olduğuna delalet eden pek çok ayet vardır. Bir örnek vererek yetinelim: “Allah her şeyi en iyi bilendir.”¹³⁹

Muhammed Zâhid el-Kevserî'ye göre, ilim Allah için kullanılabilen bir sıfat olduğu gibi yaratılmışlar için de kullanılan bir sıfattır. Bizler, Allah âlimdir, falan kişi âlim bir kişidir, deriz. Ancak bu iki bilme birbiriyle aynı değildir. Yaratılmışların ilmi sonradan meydana gelmedir, sınırlı ve değişkendir.¹⁴⁰ Allah Tealâ'nın ilminde, kesinlikle değişkenlik söz konusu değildir. Çünkü Allah'ın nitelendiği isim ve sıfatlar zaman ve mekâna bağımlı ve sınırlı değildir. Allah'ın ilmi “huzûrî” dir, yani her an bilmesi söz konusudur. O'nun ilmi vahdânîdir, yani “tek bilme”dir. Dolayısıyla, Allah şu zamandan önce ya da sonra bildi, bilecek şeklinde düşünmek veya Allah şurada olanı biliyor, ama falan yerde olanı bilmiyor demek doğru değildir. Bizim niteliklerimiz ile Allah'ın niteliklerinin aynı olmadığını Kevserî şu örneği vererek açıklar:

“Geniş ve uzun bir yüzey düşünelim. Bu yüzeyin düzenli bir takım renklerle boyanması ve bu yüzey üzerine bir karıncanın bırakılması halinde, karınca her renk birimini ancak ona ulaştığı vakit kavrayabilir. Siyah bir zemin üzerinde yürürken kendisini uçsuz bucaksız siyah bir sahrada yürüyor zanneder. Beyaz kısma geldiği vakit yine aynı şekilde uçsuz bucaksız beyaz bir sahrada yürüdüğünü sanır. Böylece her renge ulaştığı zaman yavaş yavaş onun bilgisini idrak eder. Oysa bizim karıncaya nisbetle ilmimiz, renkleri kavrayışımız bir anda olur, bu konuda her hangi bir öncelik veya sonralık söz konusu olmaz. İşte bunun gibi, kendisiyle alakalı hiçbir şeyin,

¹³⁷ Taftazânî, *Şerhu'l-Akaid*, s. 83.

¹³⁸ Gölcük-Toprak, *a. g. e.*, s. 234.

¹³⁹ Enfal, 8/175.

¹⁴⁰ İbn Asâkir, Ali b. El-Hasan b. Hibetullah, *Tebyînü Kezîbi'l-Müfterî*, Beyrut 1979, s. 12, (Kevserî, bu esere yazdığı takdimde ifade ediyor).

bizim yanımızda olanlara benzemediği Allah Tealâ'nın ilmi bütünüyle “huzûrî”dir, zaman ve mekânla kayıtlanması ise imkânsızdır.”¹⁴¹

b. İrade

Allah Tealâ'nın irade sıfatı vardır. İrade, bir şeyin şöyle olup da böyle olmamasını dilemek ve dilediği gibi belirlemek ve tahsis etmektir. Dünyada olmuş ne varsa hepsi Allah'ın dilemesi ile olmuştur. Allah'ın dilediği olur, dilemediği olmaz. Meşiet de irade manasına gelen bir kelimedir. Bir şeyin olması veya olmaması, olacaksa ne zaman, nerede ve nasıl olacağı kudret sıfatına göre eşittir. Kâinatın varlığı, varlıkların ayrı cins ve şekillerde bulunmaları Allah Tealâ'nın iradesine delildir.¹⁴² “Allah dilediğini yaratır”¹⁴³ ayeti irade sıfatına delalet eden ayetlerden biridir. Allah Tealâ'nın iki tür iradesi vardır:

Tekvînî irade: Bütün yaratıkları, iyiyi-kötüyü, hayrı-şerri kapsamına alan ve oluşumla ilgili olan iradedir. Bu çeşit bir irade her hangi bir şeye taalluk ederse, o şey derhal meydana gelir.¹⁴⁴ “Biz, bir şeyin olmasını istediğimiz zaman ona (söyleyecek) sözümüz sadece “ol” dememizdir. Hemen olur.”¹⁴⁵

Teşriî irade: Buna dinî irade de denir. Allah'ın bir şeyi sevmesi ve hoşnut olması demektir. Allah'ın bu anlamdaki iradesi ile bir şeyi dilemiş olması o şeyin meydana gelmesini gerekli kılmaz. “Muhakkak ki Allah, adaleti, iyiliği, akrabaya yardım etmeyi emreder (irade eder)”¹⁴⁶ ayetindeki irade (emir) bu çeşit bir iradedir.

Allah, iyi, güzel ve hayır olan şeylere hem rıza gösterir hem de meydana gelmesi için kulun seçimi doğrultusunda bunları irade eder. Allah'ın hayır olan şeyler için hem teşriî hem de tekvînî iradesi vardır. Fakat şer olan şeye teşriî iradesi, muhabbet ve rızası yoktur. Başka bir ifadeyle Allah, hayrı isteyerek ve severek irade eder, şerri istemeden ve hoşlanmadan diler.

¹⁴¹ Kevserî, *Min İberi't-Tarih fi'l-Keydi li'l-İslam*, s. 11; Hâmid İbn İbrahim Muhammed, *a. g. e.*, s. 132.

¹⁴² Taftazânî, *Şerhu'l-Akaid*, s. 85.

¹⁴³ Al-i İmran, 3/47.

¹⁴⁴ Kılavuz, *a. g. e.*, s. 133.

¹⁴⁵ Nahl, 16/40.

¹⁴⁶ Nahl, 16/90.

Zâhid el-Kevserî, “Allah dileseydi onlar ortak koşamazlardı”¹⁴⁷ ayetini şöyle açıklar: “Eğer Allah müşrikleri zorlayarak iman üzere olmalarını dileseydi, onlar şirk koşmazlardı. Allah’ın meşîeti, dilemesi ancak fiilin gerçekleşmesine bağlıdır, fiilin gerçekleşmemesine değil. Burada meşîetin yani Allah’ın dilemesinin bağlı olduğu (müteallak) nesne (mef’ûl) zikredilmemiştir (mahzuftur). Ancak buradaki meşîetten kastedilen, aciz bırakarak ve yasaklayarak zorla şirkten uzak tutmak suretiyle bir takım insanların şirkini engellemek olamaz. Çünkü böyle bir şeyi Allah dilemez. Allah bunu dilerse kulun itaat etmek veya isyan etmek alternatiflerinden birini seçmesini engellemiş olur, dolayısıyla ahiretteki sevap ve cezayı da ortadan kaldırmış olur.” Kevserî, bir başka ayet-i kerîmeyi de aynı şekilde açıklar: “Putatapanlar diyecekler ki: ‘Allah dileseydi ne biz ortak koşardık, ne de atalarımız...’”¹⁴⁸ Eğer Allah zorla onların iman etmelerini dileseydi elbette bunu yapmaya gücü yeter, ancak bu durumda insanlar inanma-inanmama seçim özgürlüğüne sahip olamazlar, dolayısıyla mükâfat veya cezayı da hak edemezlerdi. Kesin olan bir şey var ki, şirki ve çirkinlikleri dileyen sefihtir, şirk ve çirkinlikleri emreden de sefihtir. Allah ise bütün bunlardan yücedir, uzaktır.¹⁴⁹

c. Kudret

Allah’ın sonsuz güç ve kudret sahibi olması demektir. Allah bu sıfatı ile kâinatta etkin olur. Kudretin zıddı olan acizlik O’nun hakkında düşünülemez. O’nun kudretinin yetişemeyeceği hiçbir şey yoktur. Her şey Allah’ın güç ve kudretiyle olmaktadır.¹⁵⁰

Kur’an’da Allah’ın kudretini ifade eden birçok ayet vardır. Bunlardan: “Şüphesiz Allah’ın her şeye gücü yeter”¹⁵¹ ayeti değişik yerlerde tekrarlanmıştır.

Eş’arîler ve Maturîdîler, Allah’ın bir kudret sıfatının olduğuna ve istediği zaman istediği şeyi yaratabilecek güçte olduğuna inanmakta görüş birliğindedirler. Ancak kudret sıfatının taalluku konusunda farklı açıklamalar ortaya koyarlar. Eş’arîler kudret sıfatının iki türlü taallukunun olduğunu ileri sürerler. Bunlardan birincisi kudret sıfatının ezeli taallukudur. Bu ezeli taallukla mümkünler yaratılmaya

¹⁴⁷ En’am, 6/107.

¹⁴⁸ En’am, 6/146.

¹⁴⁹ Kevserî, *el-İstibsar*, s. 37.

¹⁵⁰ Taftazânî, *Şerhu’l-Akaid*, s. 83.

¹⁵¹ bk. Nahl, 16/77; Nur, 24/45; Al-i İmran 3/26; Ahkaf, 46/33; En’am, 6/17.

hazır duruma gelir. İkinci taalluk, kudretin hadis olan taallukudur. Eş'arîler Maturîdîlerin tekvîn sıfatına bağlı olarak varlığını kabul ettikleri *halk* sıfatını kudretin bu ikinci taalluku ile açıklarlar.¹⁵²

Maturîdîlere göre, kudret sıfatı bir işi hem meydana getirme hem de terk etmenin mümkün olabilmesi manasında Allah'ın iradesine uygun olarak taalluk eden bir sıfattır. Maturîdîler'e göre, Allah'ın bir kudreti vardır ve bu kudretin tesiri yaratma (*halk*) sıfatından ayrıdır.¹⁵³

Muhammed Zâhid el-Kevserî'ye göre, hiç şüphesiz Allah, kula bazı fiillerinde etkili olması için bir kudret ve irade bahşetmiştir. Allah kulunu aciz bırakmaya, onu kahretmeye, ondan irade ve kudretini çekip almaya elbette kâdirdir. Allah kâfiri iman etmeye zorlamaya da kâdirdir. Fakat Allah'ın bir kimsenin kalbine zorla imanı yerleştirme âdeti yoktur. Tam tersine teklifin, sorumluluğun çirkin olmaması için iman etmeyi kulun tercih ve seçimine bırakmıştır.¹⁵⁴

d. Kelâm Sıfatı ve Halku'l-Kur'an Meselesi

Kelâm konuşmak demektir. Allah konuşan bir varlıktır. Allah bu sıfatı ile peygamberlerine kitaplar indirmiş, bazı peygamberleri ile de konuşmuştur. Kelâm sıfatı Allah'ın zâtı ile kâim ve ezelîdir. Bu sıfat bir kemâl sıfatı olduğu için Allah Tealâ'nın onunla vasıflanması vaciptir. Cenab-ı Hakk'ın kelâm sıfatının mahiyeti bizce bilinemez. Ses ve harflerden meydana gelmiş değildir.

Kur'an'da şöyle buyrulur: “Musa tayin ettiğimiz vakitte geldiğinde Rabbi ona (ilahî sözünü) söyledi.”¹⁵⁵ “Rabbimin sözleri (ni yazmak) için (bütün) deniz (lerin) suyu mürekkep olsa ve bir o kadar daha yardımcı olarak ilave etsek, Rabbimin sözleri tükenmeden, o deniz (ler) tükenir.”¹⁵⁶

Bütün mezhepler Allah Tealâ'nın “*mütakellim*” olduğunda ittifak etmişlerdir. Ancak Allah'ın kelâmına delalet eden Kur'an'ın yaratılmış (mahlûk) olup olmadığı konusunda görüşler farklıdır.¹⁵⁷ *Selefe* göre, Kur'an Allah kelâmıdır, yaratılmış değildir. Allah ile kâimdir. Ondandır ayrı değildir. Kur'an yalnız harflerden ve lafızdan

¹⁵² Yüksel, Emrullah, *Sistematik Kelâm*, İz Yayıncılık, İstanbul 2005, s. 48.

¹⁵³ Ali el-Kârî, *Şerhu'l-Fıkhı'l-Ekber*, s. 17.

¹⁵⁴ Kevserî, *el-İstibsâr*, s. 37.

¹⁵⁵ A'raf, 7/143.

¹⁵⁶ Kehf, 18/109.

¹⁵⁷ Kılavuz, *a. g. e.*, s. 135–136.

veya yalnız manadan ibaret değildir. Hem harflerden hem de manadan müteşekkildir. Dolayısıyla, Kur'an'ın harfleri de, lafızları da yaratılmamıştır.

Mutezile, Kur'an'ın ses, harf, ayet, sure ve cüzlerden meydana geldiğini, te'lif, tanzim, tenzil, inzal gibi hudûs alametleriyle muttasıf olduğunu ve Kur'an'ın yaratılmış olduğunu iddia eder. Onlara göre, Allah'ın mütakellim olması demek, kelâmı mahallinde yani, Cebrail'de, peygamberde, levh-i mahfuzda, şahsın okuyuşunda yaratması demektir.¹⁵⁸

Ehl-i Sünnet ise, Selef ile Mutezile arasında bir görüştedir. Kelâm, nefsî ve lafzî kelâm olmak üzere ikiye ayrılır. Nefsî kelâm, Allah'ın zâtıyla kâim, mahiyetini kavrayamayacağımız ezeli bir sıfattır. Allah bu kelâm ile mütakellimdir. Lafzî kelâm ise, nefsî kelâma delalet eden, ses ve harflerden meydana gelen Kur'an'ın lafzıdır. İşte bu lafzî kelâm ezeli değildir. Çünkü hâdis özelliklere sahiptir.¹⁵⁹ Ali el-Kârî, İmam-ı Azam'ın *Fıkh-ı Ekber*'ine yaptığı şerhinde: “Şerhu'l-Akaid'de geçen: “ennehû aleyhissalatü vesselam kale: el-Kur'anü kelâmullahi Tealâ gayru mahlûkin ve men kale ennehû mahlukun fehüve kâfirun billahi'l-azîm” (yani, “Rasûlüllah sallallahü aleyhi ve selem buyurmuştur ki: Allah'ın sözü olan Kur'an mahluk değildir, kim mahluktur derse Yüce Allah'ı inkâr etmiş olur”) hadisinin aslı yoktur, nitekim Hz. Peygamber'in hadislerini tahrir ederken de bunu açıkladım” der.¹⁶⁰ Bu uydurma söz hakkında Süleyman Uludağ şu bilgileri verir: “Bu hadis Deylemî ve İbn Adiy tarafından rivayet edilmiştir. İbn Cevzî ve Sağanî bunun uydurma olduğunu söylemişler, Beyhakî de benzer sözlerle bu hadisin delil olamayacağını ifade etmiştir. Şafî, Malik ve Câfer Sadık gibi âlimler Mutezile ve Cehmiye'nin görüşünü ifade eden “Kur'an mahlûktur” sözünün küfür, bunu söyleyenin kâfir olduğunu söylerlerdi. Sırf Mutezile ve Cehmiye'yi red için önce “Kur'an gayr-ı mahlûk olarak Allah'ın kelâmıdır” şeklinde bir söz uydurulmuş, daha sonra buna, “kim bundan başka bir kanaate sahip olursa kâfir olur” kısmı ilave olunmuştur.”¹⁶¹

¹⁵⁸ Şehristânî, *a. g. e.*, c. I, s. 38; Taftazânî, *a. g. e.*, s. 93.

¹⁵⁹ Kılavuz, *a. g. e.*, s. 137.

¹⁶⁰ Ali el-Kârî, *Kitabu'l-Fıkhî'l-Ekber li'l-İmam Azam Ebu Hanîfe ve Şerhuhu*, Matbatü't-Tekaddüm, Mısır 1323, s. 23.

¹⁶¹ Taftazânî, *Kelâm İlmi ve İslâm Akaidi*, (çev: Süleyman Uludağ), Dergâh Yayınları, İstanbul 1991, s. 169, (dipnotta).

Diğer meselelerde olduğu gibi, Allah'ın kelâm sıfatı ve Kur'an'ın yaratılmış olup olmadığı konusunda da Muhammed Zâhid el-Kevserî, Ehli Sünnet'in görüşünü savunur ve şöyle der:

“Levh-i mahfuzdaki, Cebrail'in lisanındaki, Hz. Peygamber'in lisanındaki ve diğer okuyanların lisanlarındaki, kalplerindeki ve levhalardaki Kur'an yaratılmıştır, zorunlu olarak hâdis ve muhdestir. Kim bunu inkâr ederse safsatacı olur ve muhatap alınmaya değmez.”¹⁶²

Kevserî'ye göre, Allah ile kâim olan kadîmdir, yaratılmış değildir. Mahlûkat arasında mevcut olan ise yaratılmıştır. İşte Allah'ın kelâm sıfatı konusunda da kadîm olan, kelâm-ı nefsî manasına Allah'ın zâtıyla kâim olan manadır.

Kevserî, Kur'an'ın müşterek bir lafız olduğunu, bu itibarla hem Allah Tealâ'nın zâtıyla kâim Kelâm sıfatına delalet ettiğini, bu manasıyla Kur'an'ın mahlûk olmadığını; hem de, kitaplarda yazılı olan, insanlar tarafından ezberlenen ve okunan kelâma delalet ettiğini, bu yönüyle de yaratılmış olacağını belirtir.¹⁶³ Kur'an'ın lafızlarıyla, Allah'ın ilminde var olan Kur'an'ın varlığı kastedilirse bu itibarla kadîmdir, bunda ittifak vardır. Burada lafızdan maksat telaffuz eden kişinin ağzından çıkan bir ses ise o zaman kesinlikle hadistir, yaratılmıştır.¹⁶⁴

Kevserî, tenzîh ile ilgili başka bir makalesinde Allah Teala'nın Musa (a.s) ile azalar, aletler, dudak ve dil olmaksızın konuştuğunu ifade eder. Ona göre, Allah bu tür sıfatlarla şekillendirilmekten ve nitelendirilmekten münezzehtir, yücedir. Kim Allah'ın sınırlı (mahdûd) olduğunu, mekânların O'nu kuşattığını iddia ederse, o kişi Allah hakkında bir şey bilmiyor demektir. Oysa Allah bütün mekânı kuşatır.¹⁶⁵

Zâhid el-Kevserî, pek çok konuda İbn Teymiye'ye karşı görüş belirtmiş, onu eleştirmiştir. Allah'ın kelâm sıfatı konusunda da Kevserî'nin belirttiğine göre, İbn Teymiye lafzın bizzat hâdis, nev' olarak kadîm olduğunu söylemeye cesaret etmiştir. Bu, şu anlama gelir: Lafız, yüce Allah'tan harf ve ses ile sadır olur, dolayısıyla da hâdistir. Ancak her lafzın öncesinde, kendisinden sadır olduğu bir başka lafız vardır. Ve bu, geriye doğru sonsuza kadar böyle gider. Dolayısıyla bu anlamda lafız, nev'

¹⁶² *Makâlâtü'l-Kevserî*, s. 123.

¹⁶³ Sübkî, *es-Seyfü's-Sakil*, s. 67.

¹⁶⁴ Sübkî, *a. g. e.*, s. 68.

¹⁶⁵ *Makâlâtü'l-Kevserî*, s. 423.

olarak kadîmdir. Lafzın kadîm oluşu İbn Teymiye'ye göre bu şekildedir. Ancak havadisın öncesiz/ezelî olduğunu söylemek hezeyandır. Çünkü hareket bir durumdan başka bir duruma intikaldir. Bu da hareketin başka bir hareketten sonra gelmesini, yani kendinden önce başka bir hareketin bulunmasını gerektirir. Yani ezellilik ile hareketin arasını cem etmenin muhal olması gerekir. Öte yandan, nev' dediğimiz şey ancak fertlerin zımında vücut bulur. Bu durumda fertlerin hâdis olduğunu itiraf etmekle birlikte nev'in kadîm olduğu iddiası açık bir yanlıştır.¹⁶⁶

3. Fiilî Sıfatlar

Dayanağı ve hareket noktası tekvîn sıfatı olan ve bu sıfatın çeşitli türevleri ve detayları olarak evrene ve yaratıklara yansıyan, Allah Tealâ'nın yaratma, diriltme, hayat verme, rızıklandırma, peygamber gönderme, kitap indirme, nimetlendirme, azap etme ... gibi fiillerinin varlığını gösteren sıfatlardır.¹⁶⁷

Allah'ın dilediğini yapan bir varlık olması fiillerini ortaya koyup yaratırken iradesinin her hangi bir sınırlandırma altında olmaması, bu fiilerin ilahî zâtın zorunlu olarak çıkmadığı hususu dikkate alınarak fiilî sıfatlara *caiz sıfatlar* da denmiştir.

Mutezile ve Eş'arîlere göre fiilî sıfatlar ezelî olmayıp hâdis ve itibarî sıfatlardır. Maturîdîlere göre, Allah'ın bütün sıfatları zâtı ile kâim ve ezelî sıfatlar olduğu için tekvîn sıfatına dayanan fiilî sıfatlar da ezeldir.¹⁶⁸

Kevserî fiili sıfatları şöyle tarif eder: “Kendileriyle ve zıtlarıyla Yüce Allah'ın nitelenmesi uygun olan sıfatlardır. Yaratma, rızık verme, diriltme ve öldürme gibi.”¹⁶⁹

4. Haberî Sıfatlar

Kur'an-ı Kerim ve hadislerde zahir manalarına bakıldığında Cenab-ı Hakki tenzih etme esası ile uyuşmayan bir takım sıfatlar varid olmuştur. Sırf nakil ve haberlerde geldiği için bu sıfatlara haberî sıfatlar denilmiştir. Kelime anlamları

¹⁶⁶ Sifil, Ebubekir, *Makalatü'l-Kevseri'nin Değerlendirilmesi*, (Muhammed Zâhid el-Kevserî hakkında sempozyum bildirileri), Seha Neşriyat, İstanbul 1996, s. 161-162; Hamid İbn İbrahim Muhammed, *a. g. e.*, s. 168.

¹⁶⁷ Ali el-Kârî, *Şerhu'l-Fıkhü'l-Ekber*, s. 19.

¹⁶⁸ Sâbûnî, *a. g. e.*, s. 91-92.

¹⁶⁹ Kevserî, *Te'nîbü'l-Hatîb*, s. 35; Hâmid İbn İbrahim Muhammed, *a. g. e.*, s. 131.

alındığında teşbih ve tecişime götüren bu sıfatların tevil edilip edilemeyeceği konusunda görüş ayrılıkları vardır.¹⁷⁰

Selef âlimleri “el” ve “yüz” gibi haberi sıfatları isbat etmiş, yani bunları tevil etmeden olduğu gibi kabul etmişlerdir. Genel olarak onlar şu inançtaydılar: “Biz aklın gereği olarak hiçbir şeyin Allah gibi olmadığını, yarattıklarından hiçbir şeyin O’na benzemediğini biliyor ve bununla yetiniyoruz.” “Rahman arşa istiva etti”¹⁷¹ “İki elimle yarattım”¹⁷² “Rabbin geldi”¹⁷³ gibi ayetler hakkında selef âlimleri, bu ayetlerdeki lafızların manalarını bilmediklerini, bu ayetleri ve tevillerini bilmekle de yükümlü olmadıklarını söylerler. Bununla birlikte teklif, Allah’ın şeriki olmadığı ve hiçbir şeyin O’na benzemediğine inanmak, şekliindedir. Selef bunu kesin olarak isbat ve kabul eder. Nitekim Malik b. Enes, kendisine istivâ hakkında sorulduğunda: “İstivâ malumdur, keyfiyeti meçhuldür, ona inanmak vacip, o konuda soru sormak bid’attir” diyordu.¹⁷⁴ İmam Eş’arî ve İmam Maturîdî haberi sıfatlar konusunda selefîn yoluna uymuşlardır.

Haşeviyye* ile Şia’dan bazıları haberlerde yer alan bu lafızların zahirine tutunarak teşbihe düşmüşlerdir. İlk defa Hişam b. Hakem ve Hişam b. Salim el-Cevaliki, Allah Teala’yı insana benzeterak O’na insanların organları gibi bir takım organlar isnad edip Müşebbihe ve Mücessime mezhebini ihdas ettiler. Kerramiye mezhebinin kurucusu Muhammed b. Kerram da, Yüce Allah’ın arşın üzerinde durduğunu ve arşa temas ettiğini söylemiştir.

Eş’ariye ve Maturidiye kelamcılarının müteahhirini, haberi sıfatları mecaz manalarına hamlederek tevil etmiş ve bunlara Allah’ın azametina layık olan birer mana vermişler, verdikleri her mananın da kesin olmadığını ifade etmişler, gerçek anlamın ve keyfiyetin Allah katında olduğunu söylemişlerdir.

Teşbih fikrinin Yahudilerden geçtiği iddiası yanında, bazı ayetlerde ve hadislerde Allah Teala için yed (el), vech (yüz), ayn (göz), ricl (ayak), meci’ (gelmek), nüzul (inmek) vb. haberi sıfatların zikredilmesinin de bu konuda önemli

¹⁷⁰ Topaloğlu, “Allah”, *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, c. II, s. 489.

¹⁷¹ Taha, 20/5.

¹⁷² Sad, 38/75.

¹⁷³ Fecr, 89/22.

¹⁷⁴ Şehristânî, *el-Milel ve’n-Nihal*, c. I, s. 80; Yüksel, *a. g. e.*, s. 55.

* Buldukları her hadisi, zayıf olup olmadığına bakmaksızın alıp bunların zahirlerine bağlanırlar.

bir rolünün olduğu kabul edilmelidir. Bunların lafızlarının te'vil edilmeksizin zahirinin alınması teşbihi doğurmuştur.¹⁷⁵ Kur'an-ı Kerim'de geçen haberî sıfatlar müteahhirîn Ehl-i Sünnet kelamcıları tarafından tevil edilmiştir. Bu sıfatların başlıcaları şunlardır: İstivâ, yed, vech (yüz), kabza (avuç), yemîn (sağ, sağ el), cenb (yan, kat), istihyâ (haya etmek, çekinmek), ityân ve meci' (gelmek)...¹⁷⁶

a. Tenzîh / Teşbîh ve Tecsîm

Muhammed Zâhid el-Kevserî, gerek bazı makalelerinde müstakil olarak, gerekse çeşitli kelami eserlere yazdığı takdim ve taliklerde yeri geldikçe Ehl-i Sünnetin görüşlerini savunmak amacıyla, teşbih ve tecsimden kaçınmak ve Allah'ı tenzih etmek gerektiğini belirtirken haberî sıfatlar konusundaki görüşlerini de belirtmiştir. Kevserî, bu sıfatların zahirî (lâfzî / literal) manalarıyla anlaşılması gerektiğini, teşbih ve tecsime sebep olacak lâfzî ve hakikî anlamalara takılmadan, Allah Tealâ'yı gerektiği şekilde tenzih etmek suretiyle tevil edilmesi gerektiğini belirtir. Berat Gecesi ve bu geceyle ilgili hadisin değerlendirmesini yaptığı bir makalesinde bu konuya açıklık getirmektedir. Hadis şudur:

“Şaban ayının on beşinci gecesi olduğu zaman, gecesinde ibadete kalkınız. Ve o gecenin gündüzünde oruç tutunuz. Çünkü o gece güneş batınca Allah Tealâ dünya semasına inerek fecir oluncaya kadar: ‘Benden mağfiret dileyen yok mu? Ona mağfiret edeyim. Benden rızık isteyen yok mu? Onu rızıklandırayım. Bir derdi olan yok mu? Ona afiyet vereyim. Şöyle olan yok mu? Böyle olan yok mu?’ buyurur.”¹⁷⁷

Kevserî bu hadisi dikkate alarak, Şaban ayının 15. gecesi olan Berat gecesinin, bu gecede dua, tevbe-i istiğfar ve ibadet etmenin faziletinin inkâr edilemeyeceğini, bu sebeple bu gecenin fıkıh kitaplarında ihyası mendup olan gecelerden sayıldığını ifade eder. Ancak bu geceye özel namazlar bulunduğu konusunda sabit her hangi bir rivayet olmadığını belirttikten sonra Kevserî şöyle devam eder: “Rivayetlerde sözü edilen, Yüce Allah'ın bu gece dünya semasına inmesi yukarıdan aşağıya doğru bir iniş olarak düşünülmemelidir. Böyle düşünmek cehalet göstergesidir. Dolayısıyla buradaki iniş (nüzü'l) ya mecazi bir anlatımla, söz konusu hadisin farklı varyantlarında zikredilen, Allah Tealâ'nın, çağrı (nida)yı yapan

¹⁷⁵ Bulut, *a. g. e.*, s. 163.

¹⁷⁶ Geniş bilgi için bk., Bulut, *a. g. e.*, s. 165 vd.

¹⁷⁷ İbn Mâce, *Kitabu İkameti's-Salah ve's-Sünneti fiha*, 191, (1388), c. I, s. 444.

bir melek göndermesi veya bu gecede yapılan duaları ve istiğfarları kabul etmesi olarak anlaşılmalıdır. Bu kelimenin (nüzul) bu şekilde kullanılması Arapça açısından da doğru bir kullanımdır.”¹⁷⁸

Nüzûl hadisiyle ilgili olarak bazıları bu hadiste Allah’ın yedi kat semanın üstündeki Arş’ta olduğunun delili olduğunu iddia etmişlerdir. Kevseri bu yorumu büyük bir cehalet olarak görür. Çünkü hadiste sadece “göğe iner” ifadesi var. Nerden iner? Nasıl iner? Hadis bunları söylemiyor. Yine bu kimseler “Rahman Arş üzerine istiva etti.”¹⁷⁹ ayetinin zahirini delil alırlar. Kevserî burada şunu sorar: Arapça’da arş nedir? İstivâ nedir? Onların başka bir delili de “li testevû alâ zuhûrihi”¹⁸⁰ ayetidir. Oysa Kevserî’ye göre, Allah’ın Arş’ına istivası, bizim bir takım bineklerin sırtına istivamıza benzemekten yücedir.

Bu konuda “(Gemi) Cudi’ye oturdu=Vestevet ale’l-cudiyi”¹⁸¹ ayetini delil getirenlere karşı Kevserî, Allah Tealâ seyreden ve karaya oturup duran bir gemi gibi olmaktan yücedir, der. Aynı şekilde, “Sen ve yanında bulunanlar gemiye yerleştiğiniz (istivâ ettiğiniz) zaman: ‘Bizi o zalim kavimden kurtaran Allah’a hamdolsun’ de”¹⁸² ayeti üzerinde de Allah’ın istivâsının Nuh (a.s.) ve kavminin istivâsı gibi olmadığını, çünkü bunların hepsi bir mekânda yükselme ve mekân tutma ve bir yere değme gibi özellikleriyle yaratılmış birer istivâdırlar.¹⁸³

Ayetlerde geçen ve Allah’a isnat edilen “yenzilü”, “yecüü”, “ye’ti” ve bunlar gibi, kelime anlamlarıyla Allah için kullanılması uygun olmayan ifadeler hakkında Kevserî şunları söyler: “Burada bir nükte, bir incelik vardır. Şöyle ki: Bir kul olarak bizim fiillerimiz kendimizle sınırlıdır. Allah Sübhanehü’nün fiilleri ise, kendi zatında değildir, yarattıklarında gerçekleşir.”¹⁸⁴

Kevserî, Ezher’in Hadis bölümünün, mücessime olan Darimî’nin *en-Nakd* adlı eserinin yayınlanmasına göz yummakla, tenzih konusunda bu güne kadar devam edegelen inancı korumakta titiz davranmadığı görüşündedir. Çünkü bu kitabın değişik sayfalarında Allah Tealâ’ya mekân isnat eden, yine O’na sınır (hadd), hedef

¹⁷⁸ *Makâlâtü’l-Kevserî*, s. 145.

¹⁷⁹ Taha, 20/5.

¹⁸⁰ Zuhruf, 43/13.

¹⁸¹ Hud, 11/44.

¹⁸² Müminun, 23/28.

¹⁸³ *Makâlâtü’l-Kevserî*, s. 371.

¹⁸⁴ *Makâlâtü’l-Kevserî*, s. 373.

(gaye), dokunma, ayakta dikilme (kıyam), oturma (kuud), oturma (cülus) ve hareket tahsis eden ifadeler vardır. Aynı kitapta Allah Tealâ'ya mesafe açısından yakın olma veya uzak olma isnat edilmiş; bir dağın tepesine veya minareye çıkan bir kimsenin, yerde olan bir kimseye göre Allah'a daha yakın olduğu; Allah'ın sivrisinek (bauda)in sırtında karar kılmasının uygun ve mümkün olduğunu belirten ifadeler yer almıştır.

Kevserî, sayfa numaralarını da vererek tamamen teccim ifade eden kısımları sıralamış ve Ezher'deki yetkililerin bu kitabın yayınlanması ve piyasada dolaşmasında bir sakınca görmeyişlerini eleştirmiştir. Çünkü bu kitap, Kevserî'ye göre, ümmetin hidayet rehberleri olan dört imama göre küfür addedilen, Allah'a yön (cihet) isnat eden bir yol tutmuştur. Nitekim Kevserî'nin, Beyazî'nin *İşaratü'l-Meram*'ından aktardığına göre, Ebu Hanife şöyle diyordu: “Bir kimse: “Rabbim gökte midir, yoksa yerde midir? bilmiyorum” derse küfre düşer. Yine, “Allah Arş üzerindedir, ancak Arş gökte mi, yerde mi? bilmiyorum” diyen kişi de böyledir.”¹⁸⁵ Çünkü Allah Tealâ'ya yön tahsis etmiştir. Kendisine yön tahsis edilen herşey zorunlu olarak muhtaç ve muhdestir. Bu ise, Allah Tealâ hakkında apaçık bir noksanlıktır. Allah'a cisim ve yön isnat eden bu kimseler, duyularla kendisine işaret etmek mümkün olan şeylerin dışında var olanı inkâr etmiş olur. Böylece bu kişiler cisim olmaktan ve bir yönde, tarafta ve mekânda bulunmaktan yüce ve uzak olan Allah'ı inkâr etmiş oluyorlar. Bu durumda onların küfrü apaçık ortadadır.”¹⁸⁶

Zâhid el-Kevserî, Allah Tealâ'yı teşbih ve teccimden tenzih etme konusunda bir takım ayetleri tevil ve açıklama gereği de duyar:

“De ki: ‘Göklerdeki ve yerdekiler kim içindir?’ De ki: ‘Allah içindir’”¹⁸⁷ ayeti, Kevserî'ye göre, mekân ve içindekilerin tamamının Allah'ın mülkü olduğunu ifade eder.

“Göklerde ve yerde olanlardan hiçbir kimse yoktur ki, O Rahman'a kul olarak gelecek olmasın”¹⁸⁸ ayeti zamanın, göklerde ve yerde yaşayanların hepsinin Allah'ın birer kulları olduğunu ortaya koyacağına delalet eder.

¹⁸⁵ Beyâdî, *a. g. e.*, s. 47.

¹⁸⁶ *Makâlâtü'l-Kevserî*, s. 368–369.

¹⁸⁷ En'am, 6/12.

¹⁸⁸ Meryem, 19/93.

“Gecede, gündüzde barınan ne varsa O’nun”¹⁸⁹ ayeti de, zamanın ve içindekilerin tamamının Allah’ın mülkü olduğunu gösterir. Yani, Allah zaman ve mekândan yücedir. Nitekim Hadîd Suresi’ndeki: “O’dur ki gökleri ve yeri altı günde yarattı sonra Arş üzerine istiva etti. Yere ineni ve ondan çıkanı, gökten ineni ve ona yükseleni, hepsini bilir ve her nerede olsanız sizinle beraberdir”¹⁹⁰ ayetinde Allah’ın, “istivâ etme” ile “beraber olma (maıyyet)”yı aynı ayette zikretmesi, istivânın, mekânsal bir karar kılma manasına gelmediğine kesin bir delildir.¹⁹¹

Kevserî, Allah’ın âlem üzerindeki yüceliğinin, mekânsal bir üstünlük olduğunu kabul etmenin putperestçi bir anlayış olduğunu söyler ve Allah’ın üstte olmasının (fevkıyyet), hissî yani bizim duyularımızla algıladığımız anlamda fiziksel ve maddesel bir üstte bulunma olmadığını anlamak için şu ayetlere bakmanın yeterli olacağını belirtir: “Allah’ın eli onların ellerinin üzerindedir”¹⁹², “Her bilenin üstünde bir bilen vardır”¹⁹³, “O, kulları üstünde kahir olan zattır”¹⁹⁴

Kevserî, “Leyse kemislihi şeyün = O’nun benzeri hiçbir şey yoktur”¹⁹⁵ ayet-i kerimesinde geçen teşbih edatı “kâf” ile “misil” in tek bir edat gibi kullanılmış olmasının, hatıra ve hayale gelebilecek her türlü şekil ve biçimleri nefyetmek maksadıyla zikredilmiş olduğunu ifade ediyor. Ayrıca “şey’ün” nekra ifadesiyle de, kapsamına giren her şeyin nefyedilmiş olmasını, herhangi bir yönden Allah Teala’ya benzer olabilecek, denk olabilecek hiçbir şeyin bulunmadığı manasını en açık bir şekilde göstermektedir.¹⁹⁶

Kevserî’ye göre, Allah Tealâ’nın ne ilminde ve ne de iradesinde kesinlikle değişkenlik söz konusu değildir. Çünkü bunlar zaman ve mekâna taalluk etmezler. Allah’ın iradesi ve ilmi “huzurî” dir. Dolayısıyla Allah’ın ilminin ve iradesinin zaman veya mekâna bağımlı olması söz konusu değildir.¹⁹⁷

¹⁸⁹ En’am, 6/13.

¹⁹⁰ Hadid, 57/4.

¹⁹¹ *Makâlâtü’l-Kevserî*, s. 370–371.

¹⁹² Feth, 48/10.

¹⁹³ Yusuf, 12/76.

¹⁹⁴ Enam, 6/61.

¹⁹⁵ Şura, 42/11.

¹⁹⁶ İbn Kuteybe, Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim, *el-İhtilaf fi’l-Lafz ve’r-Redd ale’l-Cehmiyye ve’l-Müşebbihe*, Daru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 1985, s. 39, (Kevserî İbn Kuteybe’nin bu eserine yaptığı ta’likte ifade ediyor).

¹⁹⁷ Kevserî, *Min İberi’t-Tarih fi’l-Keydi li’l-İslam*, s. 11; Hâmid İbn İbrahim Muhammed, a. g. e., s. 132.

b. İstivâ

Allah Tealâ'nın haberî sıfatlarından olan istivâ, istila, uluvv (yücelik), yükselemek (suûd) ve irtifa anlamlarına gelir.¹⁹⁸ Kur'an-ı Kerim'de bu kelime dokuz yerde kullanılmıştır. Bu kullanımların hepsi de fiil (isteva=istiva etti,) sigasındadır. Bunlardan ikisi, "ila=.....e doğru" edatıyla kullanılmıştır. Söz konusu ayetler şunlardır: "O ki, yeryüzünde ne varsa hepsini sizin için yarattı, sonra göğe yöneldi (isteva), onları yedi gök olarak düzenledi. O her şeyi bilir"¹⁹⁹, "Sonra duman halinde olan göğe yöneldi (isteva)..."²⁰⁰

Esas tartışmaya konu olan, diğer yedi ayetteki (el-A'raf, 7/54; Yunus, 10/3; er-R'ad, 13/2; el-Furkan, 25/59; es-Secde, 32/4; el-Hadid, 57/4), "ala" (= üzerine, üzerinde) edatıyla kullanılmış olan "istiva" kelimeleridir. "İstiva" denildiğinde bu yedi ayetteki kullanımlar kastedilir. Haberî sıfatlar konusunda en fazla farklı görüşün ileri sürüldüğü meselelerin başında "istivâ" meselesi gelir.

İstivâ ile ilgili olarak görüş ileri süren âlimleri önce iki gruba ayırmak mümkündür: Te'vil yolunu seçenler, te'vil yoluna sapmayıp sözü zâhiri üzere kabul edenler. Bu konuda ilk te'vil yolunu açan Mu'tezile'dir. Onlara göre "istivâ", istilâ ve hâkimiyeti altına alma anlamındadır. Ca'd b. Dirhem (v.118/736) ve Cehm b. Safvan (v.128/745) Allah Teâlâ'nın kulların nitelendiği sıfatlarla nitelenmesinin caiz olmayacağını, bunların kabulünün teşbihi gerektireceğini söylemişlerdir. Mutezililer, niçin te'vil yoluna gittiklerini de şöyle izah ederler: "İstivâ sözünün kelime anlamını dikkate aldığımız zaman, Allah hakkında mekân ve yön tayin etmiş oluruz ki, bu ancak cisimler için söz konusudur." Bu sebeple de bu ayetleri te'vil etmeyenleri Mücessime ve Müşebbihe olmakla itham ederler. Onlara göre Allah bir yerde değil, her yerdedir.

Tevile sapmayıp "istivâ" lafzını zâhiri üzere anlayanları da iki gruba ayırmak mümkündür: Allah'ın cisim olduğunu söyleyenler, Allah'ı yaratıklarına benzetmeyenler. Allah'ın cisim olduğunu söyleyenler, söz konusu ayetleri, insanın

¹⁹⁸ Yavuz, Yusuf Şevki, "İstivâ", *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, c. XXIII, s. 402.

¹⁹⁹ Bakara, 2/29.

²⁰⁰ Fussilet, 41/11.

kürsüye oturması gibi Allah'ın Arş'a oturduğunu; insanlarda olduğu gibi Allah'ın da et, kemik ve kandan olup el, ayak, baş ve gövdesinin bulunduğunu söylerler. Bu sebepledir ki, bunlara "Mücessime ve Müşebbihe" ismi verilmiştir.

Allah'ı yaratıklarına benzetmeyi reddederek "İstivâ"yı kabul edenlere gelince, Ehl-i Sünnet ve ümmetin selefinin görüşü budur. Kelâm metodunu büyük çapta benimseyen İmam Eş'arî ve İmam Maturîdî haberî sıfatların (ve müteşabihatın) tevili konusunda muhafazakâr bir tutum içerisindedirler. Ancak, Ehl-i Sünnetin her iki koluna mensup müteahhir âlimlerin aynı tutumu devam ettirmediklerine, tevili benimsediklerine daha önce de değinmiştik. Müteahhirînin bu tutumunun sebepleri arasında, halktan kimselerin yanlış yorumlarla teşbihe düşmelerini önlemek gayesini sayabiliriz. Onlar bu amaçla Arap dilinin izin verdiği çerçevede bu sıfatların te'vil edilmesini ve yorumlanmasını uygun görmüşler, fakat yapılan bu te'villerin sonuçta bir ihtimal olduğunu ve kesin olmadığını da belirtmişlerdir.²⁰¹

Daha önce de geçtiği gibi, İmam Mâlik'e Allah'ın Arş'a nasıl istivâ ettiği sorulduğunda: "O Rahman, kendini vasıfladığı şekilde Arş'a istivâ etmiştir, O'nun hakkında nasıl sorusu sorulmaz" demiştir. Başka bir rivayete göre ise şöyle demiştir: "İstivâ (Arap dilinde anlamı) meçhul değildir. Keyfiyeti akıl ile bilinmez. Buna iman etmek vaciptir ve bu konuda soru sormak bid'attir"²⁰²

Kevserî, İslâm âlimlerinin haberi sıfatlar karşısındaki tutumlarını bize açıklarken, şöyle der: "Ahmed b. Hanbel gibi selef âlimlerinin kendilerine, nüzül hadisleri, Allah'ın görmesi, ayağını koyması vb. konularda sorular sorulunca, nasıllığını ve manasını bilmeksizin bunlara inanırız ve kabul ederiz, şeklinde cevaplar vererek, tefvîz ve tenzîh prensibini güttüklerini belirtir. Selef zamanında bir zorunluluk olmadığı için teville gidilmemiştir, halef zamanında ise, mücessime ve müşebbihe gibi sapık gruplar pek çok olduğundan tevil gerekliydi."²⁰³

Yukarıda anlattığımız "nüzûl" hadisini delil alan kimseler aynı şekilde, "Rahman Arş üzerine istiva etti."²⁰⁴; "Ki onların sırtına binesiniz, sonra onlara

²⁰¹ Aydın, Ömer, "Haberî Sıfatları Anlama Yolları", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1999, say: 1, s. 134 vd.

²⁰² Yavuz, a. g. e., s. 402-403 vd.

²⁰³ Sübkî, *es-Seyfü's-Sakil*, s. 68.

²⁰⁴ Taha, 20/5.

bindiğiniz zaman Rabbinizin nimetini anasınız ve şöyle diyebilirsiniz...”²⁰⁵; “(Gemi) Cudi’ye oturdu = Vestevet ale’l-cudiyi”²⁰⁶ ayetlerinin de zahirlerini delil alırlar. Kevserî burada şunu sorar: Arapça’da arş nedir? İstivâ nedir? Kevserî’nin de ifade ettiği gibi, Allah’ın Arş’ına istivâsı, bizim bir takım bineklerin sırtına istivâmıza benzemekten yücedir. Kevserî’ye göre, Allah Tealâ seyreden ve karaya oturup duran bir gemi gibi olmaktan yücedir. Aynı şekilde “Sen ve yanında bulunanlar, gemiye yerleştiğiniz zaman: “Bizi o zalim kavimden kurtaran Allah’a hamdolsun”, de”²⁰⁷ ayeti üzerinde de durur: “Allah’ın istivâsı, Nuh (a.s.) ve kavminin istivâsı gibi değildir, çünkü bunların hepsi bir mekânda yükselme, mekân tutma ve bir yere değme gibi özellikleriyle yaratılmış birer istivâdırlar.”²⁰⁸

Zâhid el-Kevserî, Allah Tealâ’nın: “O’dur ki gökleri ve yeri altı günde yarattı sonra Arş üzerine istivâ etti, yere ineni ve ondan çıkanı, gökten ineni ve ona yükseleni, hepsini bilir ve her nerede olsanız sizinle beraberdir”²⁰⁹ buyurduğunu ve burada, “istivâ etme” ile “beraber olma (maıyyet)”yı aynı ayette zikrettiğini, dolayısıyla bu ayetin, istivânın mekânsal bir karar kılma manasına gelmediğinin kesin bir delili olduğunu ifade eder.²¹⁰ Ayrıca Kevserî istivâyı, mülkü istila etmek, ona hâkim olmak, onu elinde tutmak ve kahr olarak tefsir eder. O, bir yerede mekân tutma, karar kılma, oturma anlamlarının uygun olmayacağını söyler. Allah bütün bu özelliklerden yüce ve uzaktır. İstivâyı bu anlamlara yormak tecsimdir, böyle düşünenler putperesttirler ve İslâm dininden çıkmış olurlar.²¹¹

C. İNSAN VE FİİLLERİ

Bilindiği gibi, insanın fiilleri, ihtiyarî (iradeli) ve ıztırarî (zorunlu) fiiller olmak üzere ikiye ayrılır: İztirarî fiiller, nefes alıp vermemiz, kalp atışlarımız, midemizin sindirimi gibi zorunlu (refleks) hareketlerimizdir. Bu fiillerin oluşumunda bizim irademizin hiçbir etkisi yoktur. Bunlar bizden irade dışı (gayr-i ihtiyarî) meydana gelirler. Bütün İslam mezheplerine göre, ıztırarî fiillerin yaratıcısı Allah’tır, insan iradesinin bunlarda her hangi bir rolü yoktur. Ancak yazı yazmak, kitap

²⁰⁵ Zuhruf, 43/13.

²⁰⁶ Hud, 11/44.

²⁰⁷ Müminün, 23/28.

²⁰⁸ *Makâlâtü’l-Kevserî*, s. 370.

²⁰⁹ Hadîd, 57/4.

²¹⁰ *Makâlâtü’l-Kevserî*, s. 370–371.

²¹¹ Sübkî, *a.g.e.*, s. 24.

okumak, oturup kalkmak gibi fiillerimiz ise bizim irade ve isteğimizle meydana gelmektedirler. İşte bizler kendi irademizle yaptığımız bu fiillere karşılık sevap almaya veya ceza görmeye hak kazanırız.²¹²

Ehl-i Sünnet'e göre, her ne şekilde olursa olsun, bizi de yaptıklarımızı da yaratan Allah Tealâ'dır. Ancak bilerek, irade ve seçme gücümüzü sarf ederek yaptıklarımız bizim fiilimizdir. Bu tür fiiller irademizi o yöne çevirmekle meydana gelmiştir. Bundan dolayı onlardan sorumluyuz. İztırarî fiillerimizden ise, irademizi sarfetmediğimiz için sorumlu değiliz.²¹³

Kevserî, *el-İstıbsâr* adlı eserinde Mustafa Sabri'nin cebr, irade ve ihtiyar konularındaki görüşlerini eleştirirken, hiç şüphesiz açlığını ve susuzluğunu hissedebilen hiç bir kimsenin, sorumlu olan kulun irade ve tercih yapma özgürlüğünü inkâr edemeyeceğini söyler. Bu konuda kendisine referans aldığı kelimcilerin düşüncelerini de aktarır. Kevserî'ye göre, ihtiyarî ve ıztırarî fiillerin arasını ayırmak zorunludur. Bu görüş aynı zamanda Taftazânî'nin, Neseî şerhindeki fikridir: "Tutma hareketiyle titreme hareketi arasındaki farkı kesin olarak anlıyoruz ve birincisinin ihtiyarî olduğunu, ikincisinin ihtiyarî olmadığını biliyoruz."²¹⁴

Kevserî'ye göre, kulun fiilinde öz ve nitelik itibariyle etkin olan güç, Allah'ın yaratması ve kulun ihtiyarının beraber olmasıdır, sadece Allah'ın yaratması değildir. Çünkü bu cebr olur. Sadece kulun ihtiyarı da değildir. Böyle olsa kader olur. Söz iki kudretin tesiriyledir ki, icat Yüce Allah'ın kudreti; kesb ise kulun kudretidir. Doğrusu, delillerin tamamının gerektirdiği gibi iki kudreti birleştirmektir.²¹⁵

1. İrade ve İrade Hürriyeti

Sözlükte seçmek, belirlemek, tercih etmek, istemek, yönelmek ve bir şeye karar vermek anlamlarına gelen irade terim olarak, varlıklarla ilgili seçenekler arasından birini belirleyen, tercih ve tahsis edip seçen sıfat diye tanımlanır.²¹⁶

Mutezile, iradeyi şöyle anlamıştır: Allah gerçekte müriddir. O'nun mürid olması, mürid olmadığı bir andan sonradır. Yani O, irade ettiği zaman mürid olur.

²¹² Kılavuz, *a. g. e.*, s. 152.

²¹³ Sâbûnî, *a. g. e.*, s. 140-141; Taftazânî, *Şerhu'l-Akaid*, s. 114.

²¹⁴ Taftazânî, *Şerhu'l-Akaid*, s. 114 vd

²¹⁵ Kevserî, *el-İstıbsar*, s. 31.

²¹⁶ Cürçânî, Seyyid Şerîf Ali b. Muhammed, *Tarîfât*, Hüseyin Efendi Matbaası, İstanbul 1300, s. 9.

Çünkü Allah muhdes, sonradan olma bir irade ile diler. O'nun zatî ve kadîm bir irade ile dilemesi doğru değildir. İnsanın fiillerini Allah'ın yaratmadığı görüşünden hareket eden Mutezile, insanın iradesinin olduğunu kabul eder.²¹⁷ Öteyandan *Cebriye*'ye göre, insan hür değildir. Allah Tealâ tarafından önceden takdir edilmiş olan belli işleri yapmaya mecburdur. İnsan bir robot gibidir. Kendine ait hiçbir fiili yoktur. Adeta rüzgârın önünde oraya buraya sürüklenen bir yaprak gibidir.²¹⁸

Ehl-i Sünnet kalamcıları iradeyi ezeli, zâtî ve mutlak olarak anlarlar. Allah'ın iradesi ile insan iradesi arasında fark vardır. İnsanın iradesinden hareketle Allah'ın iradesi anlaşılabilir. Allah'ın iradesi zâtî olup, zaman ve mekân itibarıyla değişmez.

Eş'ariler için önemli olan, Allah'ın mutlak ve zati iradesidir. Aslında bu anlayış, Mutezile'nin muhdes irade anlayışına bir tepkidir. Onlara göre, Allah'ın iradesi her şeyin üstünde ve her şeyi kuşatmaktadır.

İnsanın, fiillerini irade etmede hürriyetinin olup olmadığı konusunda Eş'arilerde bir netlik görülmez. Bu konuda Mutezile gibi, Allah'ın iradesinin yanında bir de insanın iradesinin varlığını kabul etmekten endişe duyarlar. Bu nedenle onlar insanın, fiillerini yapmasında iradesi vardır, sözünü açıkça söyleyememişlerdir. Bu konuda orta yolu tutmayı tercih etmişlerdir. Ne Cebriye'nin savunduğu insanın iradesiz oluşu, ne de Mutezile'nin dediği gibi insanın bir iradeye sahip oluşu görüşlerini benimsemişlerdir. Bunların her ikisinden de uzak kalmışlar, her şeyi Allah'a bırakmayı tercih etmişlerdir. Bu nedenle onlara "*cebr-i mutavassıt*" denmiştir.²¹⁹

Maturidiler mutlak ve ezeli bir irade anlayışını benimserler. Bu mutlak, zâtî ve ezeli iradenin varlık ve olaylarla ilişkisinde Mutezile ile aralarında yakınlık görülür. Allah mutlak irade sahibidir, dilediğini yaratır, şerrin de yaratıcısıdır. Ancak insanın fiillerinin nitelik kazanmasında, insanın hürriyet ve mecburiyeti konusunda Maturîdilerin Mutezililerle birlikte insana hürriyet verdiklerini görüyoruz. Buna irade-i cüz'iyeye diyoruz.²²⁰ Maturîdiler, her şeyi irade edenin Allah olduğunu kabul

²¹⁷ Sâbûnî, *a. g. e.*, s. 73.

²¹⁸ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 72.

²¹⁹ Gölcük-Toprak, *a. g. e.*, s. 248-249; Kılavuz, *a. g. e.*, s. 169-170.

²²⁰ Sâbûnî, *a. g. e.*, s. 149; Ali el-Kârî, *Şerhu'l-Fıkhi'l-Ekber*, s. 19.

etmekle beraber, irade ile ilim arasında ayırım yaparak, Allah'ın her şeyi ezeli ilmiyle bildiği ilkesinden hareketle insana irade tanımaktadırlar.²²¹

2. İnsanın, Fiillerinde Mecbur Olup Olmaması

Kevserî'nin *el-İstibsar* adlı eserinde belirttiği gibi, insanın fiilleri konusunda hadisçiler, fıkıhçılar ve kelâmcılardan oluşan Ehl-i Sünnetin çoğunluğunun görüşü şöyledir: Kulların bir takım ihtiyarî (iradeli, tercih ve seçime dayalı) fiilleri vardır ki, bunlarla sevap kazanırlar ve yine bu fiiller sebebiyle ceza görürler.²²²

“İnsan, fiillerinde serbest değildir, tersine mecburdur” görüşü ise, Cehm b. Safvan (v.h.128/m.746)'a tabi olmakla doğru yoldan sapanların inançlarıdır. Kevserî, Cehm'in bu görüşünün, vahdet-i vücud anlayışından kaynaklandığını ifade eder. Bir gün Cehm'e Allah hakkında sorulunca, o günlerce düşündükten sonra: “O Allah yerde, gökte, havada, her şeyde ve her bir şeyle beraberdir” diye cevap verdi. İslam'da Cehm'den önce bu sözün benzerini söyleyen biri bilinmemektedir. Ancak bilinen manasıyla vahdet-i vücudu savunan diğer gruplar, Cehm'in cebir hakkındaki görüşünden uzak durmuşlardır. Tevhid hakkında sufilerin birçoğunun sözleri sekr halinde söylenmiş, gelip geçici olan ve tevhid-i şuhûda atfedilen türden sözler olarak kabul edilir. Fakat o görüşte samimi olanlar, yani Allah hakkında kendisine sorulan soruya Cehm'in verdiği cevaba katılan ve onunla bu konuda aynı görüşte olanlar, şayet bu sözleri sekr halinde söylemeyip de düşünerek, bilinci yerinde ve ne dediğini bilerek söylüyorlarsa sapma konusunda Cehmiye gibidirler.”²²³

Kevserî'ye göre, kulun fiilinde irade ve seçim hürriyetinin olması Kitap ve Sünnet gereğidir. Yüce Allah şöyle buyurur: “...öyleyse dileyen iman etsin, dileyen de inkâr etsin”²²⁴ Bu ayet, iman etmeyi ve küfre düşmeyi, yükümlü olan insanın dilemesine (meşietine) bağlayan bir nasıttır. Şu ayet de bu konuda delildir: “...dileyen Rabbına varan doğru yolu seçsin.”²²⁵ Görüldüğü gibi, bu ayetlerde yolu seçmek mükellefin isteğine bırakılmıştır. Bu konuyla ilgili daha pek çok ayet vardır.²²⁶ Aynı zamanda her vicdan sahibi vicdanıyla kulun, fiilinde serbest

²²¹ Mâturîdî, *Kitabu't-Tevhîd*, s. 286; Sâbûnî, *a. g. e.*, s. 149 vd.

²²² Kevserî, *el-İstibsâr*, s. 3.

²²³ Kevserî, *el-İstibsâr*, s. 5.

²²⁴ Yasin, 36/82.

²²⁵ Kehf, 18/29.

²²⁶ Kevserî, *el-İstibsâr*, s. 7.

olduğunu hisseder. Bunu inkâr etmek artık kuru bir inattır. Kevseri bu görüşünü, Esterebadi'nin *Risaletü'l-Halkı'l-A'mâl* isimli eserindeki şu sözleriyle destekler: “Her ne kadar c-b-r lafız itibariyle cebr olarak telaffuz edilse de, manada cebr ile hükmedecek akıl sahibi birinin var olduğunu zannetmiyorum.” Hatta adı geçen Cehmiye şeyhinin, Haris b. Süreyc ile birlikte Emevî Devleti'nin yanlışlarını düzeltmek için yöneticileri Kitap, Sünnet ve şûrâya davet ederek kılıçla Emevî Devleti'ne karşı çıktığını görüyoruz. Ayrıca Cehm b. Safvan bu konuda kılıçla mücadele edilmesini de işaret etmiştir.²²⁷

Kevseri'nin demek istediği şu olsa gerek: Eğer Cehmiye gibi bir mezhebin lideri, devlet gücüne karşı, kendisi de dâhil olmak üzere halkın iradesini kullanarak harekete geçmesi, kendi düşüncelerini uygulamaya geçirmek için çalışması ve gayret etmesi, fiilî bir eylemde bulunması gerektiğini söylüyorsa, kulun fiillerinde irade ve tercih özgürlüğü olduğu fikrini savunanların en uçta olanlarının ne düşündüğünü artık siz tasavvur edin. Buradan anlaşılıyor ki, Kevserî'nin de dediği gibi, Cebriye'nin bu konudaki itikadı lâfzîdir, manevî değildir.

3. İnsanın Fiillerinde Cebr ve Tefviz

Kevserî, insanın fiili irade etme hürriyetinin olup olmaması, cebr ve tefviz konusunda Mustafa Sabri Efendi'nin cebr ve tefviz hakkındaki görüşüne karşı çıkarken onun, cebr ve tefvizi asıl anlamlarından çıkarıp onlara ilk defa, ilim ehlinin bilmediği yeni bir anlam verdiğini belirtir.²²⁸ Çünkü Mustafa Sabri'ye göre, insanlar iradeleri ve ihtiyarlarıyla Allah Tealâ'nın yapmalarını istediği şeyi yaparlar ve bundan kaçamazlar. İnsanlar, yaptıkları işleri kendi ihtiyar ve seçimleri ile yapmaları açısından tercih sahibidirler, ancak sadece Allah'ın irade ettiği şeyleri tercih edebilmeleri açısından da ihtiyar sahibi değildirler. Bu durumdan da kaçınamazlar, mecburdurlar veya sanki mecburdurlar. Mustafa Sabri şöyle devam eder: “Ben bazı din adamlarının dediği gibi şöyle söylemiyorum: ‘ne cebr ne de tefviz vardır, ancak ikisi arasında bir durum söz konusudur.’ Ben diyorum ki: ‘Cebr ve tefviz birlikte vardır.’”

²²⁷ Kevserî, *el-İstibsâr*, s. 5–6.

²²⁸ Kevserî, *el-İstibsâr*, s. 29.

İnsan dilediğini yapar, ancak sadece Allah'ın dilemesini istediği şeyi dileyebilir. Dolayısıyla Allah'ın dilediği şeyi yapar. Burada tefviz vardır, çünkü dilediği şeyi yapıyor. Aynı zamanda cebr veya cebre benzeyen bir durum vardır, çünkü Allah'ın dilediği şeyin dışında bir şeyi yapamaz. İşte bu, Allah'ın kudretinin özelliklerinden olan cebr ve tefvizi, teysir ve tahyiri bir araya getirmektir.²²⁹ Mustafa Sabri bu görüşünü şu ayetle destekler: “Allah dileseydi, sizi tek bir ümmet yapardı. Fakat O, dilediğini saptırır, dilediğini de doğru yola iletir. Yapmakta olduğunuz şeylerden mutlaka sorguya çekileceksiniz.”²³⁰

Mustafa Sabri'nin bu düşünceleri, Matürîdiyye mezhebinden ayrıldıktan sonraki düşünceleridir. Mustafa Sabri, kulun ihtiyarını kabul etmekle beraber, cebrî şöyle yorumlar: “Allah'ın kula olan cebrî, kişinin iradesini zorlamak suretiyle istemediği bir işi mükellefe zor kullanarak yaptırması değildir. Tam tersine, Allah'ın, kişinin kalbinde yapılacak işi güzelleştirmesi, onda istek uyandırması, yaptığı zaman kişinin yararına olacağını ikna etmesidir. Bunun sonucunda kul o fiili ihtiyar eder, seçer.”²³¹

Bu açıklamalarına balkılırsa Mustafa Sabri aslında kulun, takdir edilmiş olan fiillere ihtiyarının olduğunu itiraf ediyor ve kabul ediyor görünmektedir. Ancak bu açıklamadan, onun yapmaya çalıştığı cebr ve tefvizin cem'i, bir araya getirilmesi çıkmaz.

Kevserî tam burada Mustafa Sabriye karşı der ki: “Cebr ve ihtiyar, ayırım yapmaksızın bir arada bulunamaz. Bunlar birbirine karşıttırlar. Öyle ki, cebr bir karış yaklaşırsa, ihtiyar ve irade ondan bir mil uzaklaşır. Şeyh (Mustafa sabri) bu konuda, bazılarının dediği ve bulunduğu şu konumdadır: ‘Kul ihtiyar sıfatında tercih yapabilen (muhtar) ve mecburdur.’ Oysa Allah Tealâ'nın: “Allah bir kimseyi ancak gücünün yettiği şeyle yükümlü kılar...”²³² ayeti, cebr ve ihtiyarı bir araya getirme iddiasındaki herkesi susturacak açıklıktadır.²³³

²²⁹ Mustafa Sabri, Şeyhulislâm, *Mevkîfü'l-Beşer Tahte Sultani'l-Kader*, Kahire 1933, s. 47-48 vd.; *Mevkîfü'l-Akl ve'l-İlm ve'l-Âlem min Rabbi'l-Âlemin*, Beyrut 1981, c. III, s. 395-396.

²³⁰ Nahl, 16/93.

²³¹ Mustafa Sabri, *Mevkîfü'l-Beşer*, s. 155.

²³² Bakara, 2/286.

²³³ Kevserî, *el-İstibsâr*, s. 24.

Mustafa Sabri, problemin çözümünü meşîetle ilgili ayetlerde görür. Bunlardan biri: “Allah dileseydi hepinizi tek bir ümmet kılardı; fakat O, dilediğini saptırır, dilediğini de doğru yola iletir.”²³⁴ Ayet meşîetle başlayıp meşîetle bitiyor. Allah Tealâ, işlediği bir şeyin dışında bir şeyi dileseydi, fakat bunu dilemedi.²³⁵

Kevserî, Mustafa Sabri'nin bu açıklamasına karşı: “Bu yorum, cebr ve tefvizi asıl anlamlarından çıkarıp onlara yeni bir anlam yüklemektir. Bu anlam, ilim çevrelerinin hiç bilmediği, ilk defa Mustafa Sabri'nin yaptığı bir şeydir. Onun yaptığı, bir anda iki zıddı bir araya getirmektir ve Hz. Ali'nin şu sözünü reddetmektir: ‘Ne cebr ne de tefviz vardır, ikisi arasında bir durum vardır.’

İnsan, Cebriye'nin iddia ettiği gibi fiillerinde ve davranışlarında mecbur değildir, Kaderiye'ye isnad edildiği şekilde tamamen bağımsız da değildir. Mustafa Sabri'nin iddia ettiği gibi cebr ve ihtiyarın bir araya getirilmesi de söz konusu değildir. Onun görüşü, herhangi bir mezhebe uymayan ve kendisine de uyulmayan bir görüştür.

Mustafa Sabri'nin cebr ve sorumluluğun birlikte olduğu iddisını desteklemek üzere getirdiği ayet üzerindeki yorumu, ayeti hiç ihtimali olmayan bir şekilde yorumlamaktır. Çünkü ayet açıktır.²³⁶ Bu ayetteki, ‘Allah dileseydi sizi bir tek ümmet kılardı’ ifadesinden maksat, Allah sizi tevhid üzere olmaya zorlasaydı elbette bunu yapardı ve sizi tek bir ümmet yapardı. Fakat sorumluluk sahibi ve ihtiyarı olan insanı, irade ve sorumluluğunun dışında bir şeye zorlamak çelişki olacağı için bunu yapmadı. Ayetin devamında ‘ve lakin yüdüllü men yeşâü’ kısmı da, sapmak isteyeniyi saptırır, doğru yolu isteyen için de hidayet eder, demektir. Bu anlam, ‘yeşâü’ kelimelerindeki müstetir iki zamirin, yakınlarında bulunan ‘men’ edatına ait kılmakla elde edilir. Bu zamirlerin, daha uzaktaki ‘Allah’ kelimesine ait kabul edilmeleri durumunda anlam uygun düşmez. Kural olarak, zamirin uzak ile yakından hangisine ait olacağı ikilemi ortaya çıktığı durumlarda, yakına ait olması tercih edilir. Gerçi Arap dili kuralı çerçevesinde bu zamirin uzağa, yani burada ‘Allah’a ait kılınması mümkündür. Fakat iddia edilen görüşü desteklemek üzere delil getirilmesi ise, genel anlam bakımından doğru değildir. Çünkü Kitap ve Sünnet’te Allah, kendi ihtiyarı ve

²³⁴ Nahl, 16/93.

²³⁵ Mustafa Sabri, *Mevkîfü'l-Akl*, s. 8.

²³⁶ Nahl, 16/93.

seçimiyle hidayeti isteyene hidayet eder, yine kendi tercihiyle fiska, küfre girmek isteyeniyi de saptırır.²³⁷ ‘velâ tûs’elünne’ ifadesiyle de zamirin, Allah’ın zulmetmekten yüce oluşu ve hikmeti gözettiğini belirtmek üzere yakına ait olduğunu anlıyoruz. Böylece anlaşılıyor ki, Mustafa Sabri’nin tutunduğu ayet kendi aleyhine işlemiş olmaktadır.²³⁸

Kevserî ile Mustafa Sabri’nin meşîetle ilgili ayetlerin nasıl anlaşılması gerektiği üzerindeki tartışmaları devam eder gider. “Sizler ancak Rabbinizin dilemesi (izin vermesi) sayesinde (bir şeyi) dileyebilirsiniz”²³⁹ ayetinin anlamı hakkında Kevserî şöyle der: “Siz dileyemezsiniz, yani siz ancak Allah’ın dilemesi sebebiyle dileyebilirsiniz. Sizin dilemeniz Allah’ın dilemesi sebebiyle tamam olur.”²⁴⁰

Kevserî burada şunu iddia etmiyor: “Allah bir şeyi irade ettiği zaman, O’nun iradesi kulların fiillerinde geçerli değildir.” Kevserî’nin düşüncesi şu: İnsanlar Allah’ın dilemesi olmadan dileyemezler, tercih (ihtiyar) yapamazlar. Ancak Allah’ın, insanların fiillerini dilemesi insanların o fiilleri dilemesinden sonradır. Ezeli ilmindeki zâfî bir sonralık. Kulun fiili irade etmesi ve onu işlemeye kudretinin olması sebebiyle Allah Tealâ’nın genel iradesi ve meşîeti ise cebr anlamına gelmez. Dolayısıyla Allah’ın bu iradesi kulun dileyen ve irade eden bir varlık olmasıyla da çelişmez.²⁴¹

Kevserî’in düşüncesi şu: İnsan kendisine takdir edilmiş fiillerde Allah tarafından bu fiiller hakkında zorlama altında olmaksızın muhayyerdir yani tercih sahibidir. Allah, kulunu gücünün yetmeyeceği, irade ve ihtiyarının alanına girmeyen bir şeyle sorumlu tutmaz. İnsanın sorumluluğu, gücünün yeteceği ve ihtiyarıyla yapabileceği şeylerle sınırlıdır.

Mustafa Sabri, meşîetle ilgili ayetin anlamını gizlemenin mümkün olamayacağını belirtir. Ona göre bu ayet, hiçbir yorumcunun gücünün yetmeyeceği şekilde Allah’ın meşîetinin her şeyin üstünde olduğunu (sultasını) açıkça gösteriyor. İnsanlar irade ve meşîet sahibi olmalarına rağmen, Allah’ın dilemesi olmadan kendilerine bir yarar veya zarar veremezler, Allah dilemeden bir şeyi dileyemezler.

²³⁷ Kevserî, *el-İstibsâr*, s. 9.

²³⁸ Kevserî, *el-İstibsâr*, s. 9.

²³⁹ İnsan, 76/30.

²⁴⁰ Kevserî, *el-İstibsâr*, s. 17.

²⁴¹ Kevserî, *el-İstibsâr*, s. 11.

Küçüğüyle büyüğüyle istitâatleri çerçevesine giren, meşîet ve güçleriyle işledikleri, günlük hayatta onları ayakta tutan davranışların tamamı Allah'ın iradesi ve hükmü altında gerçekleşir.²⁴²

Mustafa Sabri'ye göre, "Sizler ancak Rabbinizin dilemesi (izin vermesi) sayesinde (bir şeyi) dileyebilirsiniz"²⁴³ ayeti, insanın dilemesinin Allah'ın dilemesine bağlı olduğuna delalet eder. İnsan, dileme özelliğini ve kapasitesini harcama ve kullanmada bağımsız değildir. İnsanın fiilleriyle ilgili meşîeti, Allah'ın dilemesine tabidir. Mustafa Sabri'ye göre, ayetteki insanların Allah'ın dilemesine bağlı olan dilemeleri irade-i cüz'iyeleridir.²⁴⁴

4. Allah'ın, İnsanın Fiillerini Bilmesi

Kevserî'ye göre, Allah'ın ezeli bilgisinin (veya iradesinin), kulun ilerdeki fiillerini kapsamaması, kulun ihtiyarına yani kulun bir fiili irade etmesine, tercihte bulunmasına aykırı değildir. Çünkü Hakîm ve Habîr olan Allah, kulun sorumluluğunun gerçekleşmesi için yaratma âdeti gereğince kulun fiilini, bizzat kulun iradesi üzerine cereyan ettirmiştir. Kulun iradesi ve fiili, ezelde Yüce Allah'a malumdur.

Ayetlerden de anlaşıldığı gibi, Allah kulun fiilini yaratmayı, kulun bizzat kendi iradesine bağlamıştır. Nitekim bu durumu kutsi bir hadis açıklamaktadır: "Hidayet verdiklerim dışında hepiniz saptınız (saparsınız), öyleyse benden hidayet isteyin ki, sizi hidayette kılayım"²⁴⁵ Allah Tealâ burada kula olan hidayetini, kulun hidayeti bizzat istemesine, kulun iradesine ve hidayeti talep etmesine bağlamıştır. Aynen şu ayette buyurduğu gibi: "...(Allah) onunla (verdiği misalle) ancak fasıkları saptırır."²⁴⁶ Bu ayetten şunu anlıyoruz: Onların saptırılmalarının sebebi, fasık olmaları ve iradeleriyle fısıkla beraber olmalarıdır.²⁴⁷

D. İSTİTÂAT

Sözlükte boyun eğmek, itaat etmek manasına gelen *tav'* kökünden türemiş olan istitâat, muktedir olmak, güç yetirmek, demektir. Terim olarak, kulun fiili

²⁴² Mustafa Sabri, *Mevkîfü'l-Beşer*, s. 36.

²⁴³ İnsan, 76/30.

²⁴⁴ Mustafa Sabri, *Mevkîfü'l-Beşer*, s. 72.

²⁴⁵ Müslim, *Birr*, 55; Tirmizî, *Sıfâtü'l-Kıyame ve'r-Rekâik*, 486; İbn Mâce, *Zühd*, 30.

²⁴⁶ Bakara, 2/26.

²⁴⁷ Kevserî, *el-İstibsâr*, s. 7.

gerçekleştirmesini sağlayan vasıtalarla bunları kullanarak ihtiyarî fiilleri meydana getirmesini mümkün kılan güç, diye tanımlanabilir.²⁴⁸ İstîtâat, kendi isteğiyle yapma veya yapmama gücü ve niteliğidir, şeklinde de tanımlanmıştır.²⁴⁹ Türkçemizde, insanın gücü dediğimiz istîtâat, Allah'ın canlı varlıklarda yarattığı bir arazdır. Onunla ihtiyarî fiiller yapılır.²⁵⁰

Mutezile'ye göre, insan istitâa, yani güç sahibidir. Onlar için önemli olan insanın fiillerini kendisinin yaptığıdır. Bu fiillerin meydana gelmesini sağlayan güç (istita'a) insanda fiilden önce vardır. Fiilden önce bulunan bu kudret fiille bağlantılı değildir. İnsan kendi yaptıklarına kâdirdir. İnsan, hayır ve şer, fiillerine kâdirdir, onların yaratıcısıdır. Bu nedenle de kendi yaptıklarından dolayı ceza ve mükâfata layıktır.²⁵¹

İnsana kudret ve irade hürriyeti tanımayan Cebriye'ye göre, insanın fiilleri tamamen Allah'ın yaratmasıyla meydana gelir. Fiilin insana nisbet edilmesi mecazîdir. Gerçek fail Allah'tır. Bu konuda her şeyin Allah'ın ilmi ve iradesi dâhilinde meydana geldiğini, her şeyin çizilmiş bir kadere bağlı olduğunu gösteren ayetleri delil getirmişler, insanın hür iradesinin varlığını ispat eden ayetleri de tevil etmişlerdir.²⁵²

Ehl-i Sünnet'e göre, sebep, organ ve aletlerin sağlamlığı anlamına gelen istîtâat fiilden önce bulunabilir. Ancak bulunması zorunlu değildir, mümkündür. Bu durumda istitâatın iki anlamı vardır:

1.Fiilin gerçekleşmesi için gerekli fiziksel organların sağlam ve işler durumda olmasıdır ki bu Allah'ın lütfudur, bağışdır ve fiilden öncedir. Hürriyet ve seçim sahibi olan bir kimsenin kendi iradesiyle fiili icra etmeye hazır olmasıdır.

2.Kudretin bizzat kendisidir. Fiilin meydana gelişine bizzat etki eden kesin bir iradeden doğan bir kudret olarak da tanımlanmıştır. Fiille beraber bulunur.²⁵³

²⁴⁸ Yavuz, Yusuf Şevki, "İstîtâat", *T.D.V. İslam Ansiklopedisi*, c. XXIII, s. 399.

²⁴⁹ Sâbûnî, *Maturidiyye Akaidi*, s. 202.

²⁵⁰ Cürçânî, *Ta'rifât*, s. 13.

²⁵¹ Taftazânî, *Kelâm İlmi ve İslâm Akaidi*, s. 211, (18 nolu dipnottan).

²⁵² Şehristânî, *el-Milel*, c. I, s. 73.

²⁵³ Sâbûnî, *Maturidiyye Akaidi*, s. 135 (4 nolu dipnottan); Taftazânî, *Kelâm İlmi ve İslâm Akaidi*, s. 212, (dipnottan).

Kevserî, istitâat konusunda el-İstıbsar'da bize şu bilgileri veriyor: Kulun kudreti, sebep ve âletlerin selametiyle kulun uzuvlarında yayılan kuvvetten ibarettir. O kuvvet şüphesiz vardır. İnsanda var olan kudreti inkâr etmek, inatçılık olur. İnsan, içinde kuvvetler bırakılmış nebat ve depolanmış maden konumuna indirgenemez. Nebat ve madeni, kimyagerler araştırıp ortaya çıkararak izleyenlere sunmaktadırlar. Hakîm olan Yaratıcı'ya ait kâinatta konulmuş nice kuvvetler vardır, bunları inkâr etmek güç yetirilemez bir bilgisizliktir.²⁵⁴

E. FİİLLERİN YARATILMASI VE KESB

İnsan, fiilinde hür bir iradeye sahiptir ve bu hür iradenin fiilin meydana gelişinde etkisi vardır. Bu etki yaratmaya yönelik değil, irade, seçme ve tercihe yöneliktir. Ancak fiillerin yaratıcısı Allah Tealâ'dır. Allah Tealâ kulların iradeli fiillerini, onların irade ve seçimlerine uygun olarak irade eder ve yaratır. Bunun böyle olması, Allah Tealâ'nın, fiilleri kulların irade ve seçimlerine göre yaratmaya mecbur ve zorunlu olduğundan değil, adetullah ve sünnetullah adını verdiğimiz tabii kanunlarını bu şekilde düzenlediğindendir. O halde fiili seçmek ve tercih etmek (kesb) kuldan, bu seçim ve tercihe uygun biçimde yaratmak (halk) Allah'tandır. Kul kâsib, Allah hâlıktır.

Cebriye'ye göre, insanın fiilleri tamamen Allah'ın yaratmasıyla meydana gelir. Fiilin kula nisbet edilmesi mecazîdir. Gerçek fail Allah'tır.²⁵⁵

Mutezile, hür bir iradeye sahip olan insanın kendi fiilini kendisinin meydana getirdiğini ve yarattığını kabul eder. Kul, hayır olsun şer olsun, fiilini kendisi yaratır. Çünkü onlara göre kul fiilden önce kendi istitâatıyla istitâat ve güç sahibidir. Böyle olunca Allah'tan istitâat ve güce ihtiyacı yoktur. Bu, Allah'ın insanda yarattığı bir kudretle olur. İnsan, kendinde bulunan bir kudretle fiilini yaratır. Dolayısıyla kulun fiilinin meydana gelişinde Allah'ın rolü doğrudan değil, aracı vasıtasıyla. Bu aracı, Allah'ın insanda yarattığı kudret ve insanın bunu iradesine uygun olarak kullanmasıdır. İnsan güç sahibidir ve bu güçle fiillerini yaratmaya kadirdir ve fiillerini hür bir şekilde yaratır.²⁵⁶

²⁵⁴ Kevserî, *el-İstıbsar*, s. 48.

²⁵⁵ Aydın, Ali Arslan, *İslâm İnançları ve Felsefesi*, D.İ.B. Yayınları, Ankara 1964, s. 233.

²⁵⁶ Neseî, *Bahru'l-Kelâm fî Akaidi Ehli'l-İslâm*, s. 21.

Eş'arilere göre, insanda hâdis ve yaratılmış olan bir kudret ve irade vardır. Fakat hâdis olan bu kudretin insanın yaptığı işler üzerinde bir etkisi yoktur. Sadece iktirânı (yakınlaşması) vardır. Buna *kesb* denir. İnsan kudreti bir fiili meydana getirmek için fiile yaklaştığında, hemen öncesinde ilahî kudret bu fiile yönelir ve onu yaratır.²⁵⁷

Maturîdilere göre insan, fiilinde hür bir iradeye sahiptir ve bu hür iradenin fiilin meydana gelişinde etkisi vardır. Bu etki yaratmaya yönelik değil irade, seçme ve tercihe yöneliktir. Ancak fiillerin yaratıcısı Allah Tealâ'dır. Allah Tealâ kulların iradeli fiillerini, onların irade ve seçimlerine uygun olarak irade eder ve yaratır. Bunun böyle olması, Allah Tealâ'nın, fiilleri kulların irade ve seçimlerine göre yaratmaya mecbur ve zorunlu olduğundan değil, adetullah ve sünnetullah adını verdiğimiz tabii kanunlarını bu şekilde düzenlediğindedir. O halde fiili seçmek ve tercih etmek (kesb) kuldan, bu seçim ve tercihe uygun biçimde yaratmak (halk) Allah'tandır. Kul kâsib, Allah hâlıktır.²⁵⁸

Eş'ariler insanda bulunan cüz'i iradeyi yaratılmış ve ilahî iradeye bağlı ve tabi kabul ettiklerinden ikinci derecede bir cebre düşmüşlerdir. Seçiminden dolayı kulu hem sorumlu sayan hem de ilahî iradeye yakınlaşmak gibi fiildeki rolü ve etkisi olmayan veya silik, kapalı ve muğlâk bir irade anlayışını beraberinde getiren kesb görüşü anlaşılabilir ve tatmin edici bulunmamıştır.²⁵⁹

Zâhid el-Kevserî, fiillerin yaratılması ve kesb konusunda Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi'ye cevap sadedinde Taftazanî'nin görüşlerine yer vererek konuyu işlemeye çalışmaktadır. *İstibsar*'da Kevserî'nin aktardığına göre Taftazanî, Nesefî şerhinde şunları söyler: "...Kulun kudret ve iradesini fiile sarf etmesi kesbdir, bunun akabinde Allah'ın o fiili icat etmesi yaratmadır. Böylece yapılan bir iş (el-makdurü'l-vahid), iki kudret altına girmiş oluyor. Fakat bu, iki muhtelif cihetle olmuştur. Buna göre fiil icat yönüyle Yüce Allah'ın yaptığıdır; kesb yönüyle de kulun yaptığıdır."²⁶⁰

Fiil her ne kadar Allah'ın kudretiyle yaratılsa da Allah âdetini öyle bir cereyan ettirmiştir ki, kul, iradesine tabi olan kudretini o fiile sarf etmedikçe Allah o

²⁵⁷ Yüksel, *Sistemik Kelâm*, s. 84.

²⁵⁸ Kılavuz, *a. g. e.*, s. 156.

²⁵⁹ Kılavuz, *a. g. e.*, s. 169.

²⁶⁰ Taftazânî, *Kelâm İlmi ve İslâm Akaidi*, s. 198.

fiili yaratmaz. Bu, kulun dilemesine göre kudretini sarf etmesi kula bağlıdır ki, o da kulun fiilidir. Bu, Allah'ın yarattığı değildir.²⁶¹

F. TEKLÎF

Külfetli, eziyetli ve sıkıntılı bir işin yapılmasını isteme ve yükümlü kılma anlamına gelen teklif,²⁶² yapılması mükâfatı, yapılmaması cezayı gerektiren bir işin, sınamak amacıyla başkasından yapılmasını isteme veya yapana külfet verecek bir işi, imtihan için emretmek demektir.²⁶³

Allah Tealâ'nın, kullarını, güç yetiremeyecekleri şeylerle mükellef tutmadığı noktasında ihtilaf yoktur. Ancak teorik olarak Yüce Allah'ın, kulu gücünün yetmeyeceği işle mükellef tutması konusu tartışılmış, Eş'arîler ve Cebriye bunun aklen caiz olduğunu ileri sürerken, Maturîdîler ve Mutezililer caiz olmadığını savunmuşlardır. Eş'arîler ve Cebriyeler, Allah'ın dilediğini yapan, iradesi sınırlandırılmayan bir varlık oluşunu göz önünde bulundurmuşlardır.

Maturîdîler ve Mutezililer ise, dinen mümkün olmayan bir şeyin teorik olarak da düşünülmemeyeceği görüşünü benimsemişler, kulun güç yetirilemeyecek bir işle sorumlu kılınması şeklindeki bir kabulün, O'nu ilim, hikmet, adalet ve kemâline aykırı olacağını belirtmişlerdir.²⁶⁴

Kevserî'nin Lum'a'ya yaptığı ta'likte de belirttiği gibi²⁶⁵, cebr inancına uygun olan düşünce, kuldun yükümlülüğün kalkmasıdır. Kulun yükümlü olmadığını kabul ederek cebri savunmak apaçık bir küfürdür. Ancak kulun sorumluluğunu kabul etmekle beraber cebre inanmak ise apaçık bir ihlal ve yanlıştır. Çünkü Yüce Allah : “Allah, her şahsı ancak gücünün yettiği kadarıyla sorumlu tutar”²⁶⁶ buyurur. Allah bu ayetle hiçbir kimseyi kudretinin üstünde bir şeyle, irade ve ihtiyarının kapsamından daha fazlasıyla sorumlu tutmayacağını belirtiyor. Bu hususa karşı çıkan, Kur'an ayetine karşı çıkmış olur.²⁶⁷

²⁶¹ Kevserî, *el-İstibsar*, s. 32.

²⁶² Cürçânî, *Tarifât*, s. 45.

²⁶³ Sâbûnî, *a. g. e.*, s. 216.

²⁶⁴ Kılavuz, *a. g. e.*, s. 211; Sâbûnî, *a. g. e.*, s. 145-247.

²⁶⁵ Muzârî, İbrahim Halebî, *el-Lum'a fi Tahkiki Mebâhisi'l-Vücûd ve'l-Hudûs ve'l-Kader ve Ef'âli'l-Ibâd*, Mektebü Neşri's-Sekafeti'l-İslamiyye, Kahire 1939, s. 61, (Kevserî bu eseri tahkik etmiştir).

²⁶⁶ Bakara, 2/286.

²⁶⁷ Kevserî, *el-İstibsar*, s. 35.

Akıl sahibi birer insan olarak düşündüğümüzde anlarız ki, Allah'ın kulunu güç yetirilemeyen bir şey ile sorumlu tutması çirkin bir durumdur. Yani takatin yetmeyeceği bir teklif, hoş olmayan bir tekliftir. Hiç şüphesiz Alîm olan Allah hoş olmayan bir fiili işlemekten uzaktır, yücedir ve O'ndan, hoş olmayan bir fiil gerçekleşmez.²⁶⁸

G. HİDAYET VE DALÂLET

Hidayet, Allah'ın hem kullarına doğru yolu göstermesi ve açıklaması hem de onların hür iradeleriyle yaptıkları seçime göre hidayet bulmaları (ihtida) ve doğru yola girmeleri fiilini yaratması demektir. Dalalet ise, Allah'ın gösterdiği hak yolun dışına çıkmak ve sapkın inançlara sahip olmaktır.²⁶⁹

Mutezile'ye göre, Allah'ın hidayet etmesi doğru yolu göstermesi, saptırması (idlâl) da, kulu sapık diye isimlendirmesi, kul sapıklığını yarattığı zaman, onun sapıklığına hükmetmesi demektir. Onlara göre hidayet, Allah'ın doğru yolu açıklamasından ibarettir. Yoksa 'ihtidâ' fiilini yaratmak anlamında değildir.²⁷⁰

Ehl-i Sünnet'e göre, Allah Tealâ'nın dilediğine hidayeti, dilediğine de sapkınlığı yaratması caizdir. Allah'tan başka insanları hidayete erdiren ve sapkınlığa sevkeden gerçek bir fail yoktur. Bu iki fiil de Allah'ın fiillerindedir.²⁷¹ Yüce Allah'ın bir kul için sapkınlığı yaratması, o kulun iradesini kötüye kullanmasındandır. Kul, sapkınlığı tercih etmedikçe Allah onu sapkınlık yoluna zorla sevketmez.²⁷²

Hanefilere (Matürîdiler) göre, Allah, ihtiyarlarını, seçimlerini iyiye kullananlara 'tevfik'ini yani mutluluk ve hayır vesilelerini, kendi lutfuyla yaratır; irade ve seçimlerini kötüye kullananlara da kötülük (masiyet) ve küfrü adaletiyle yaratır.²⁷³ Hanefiler ve Matürîdiler tevfiğe, nusret ve kolaylaştırma anlamı verirler. Çünkü kudret, hem tevfik için hem de hızlân için geçerlidir.²⁷⁴

²⁶⁸ Kevserî, *el-İstıbsar*, s. 39.

²⁶⁹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, c. XV, s. 353; Heyet, *el-Mu'cemü'l-Vasit*, Mısır 1961, c. II, s. 988; Sâbûnî, *a. g. e.*, s. 163; daha geniş bilgi için bk. Bulut, Mehmet, "Hidayet, Dalâlet ve İnsanın Sorumluluğu", *D. E. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İzmir 1995, c. IX, s. 226 vd.

²⁷⁰ Yüksel, *a. g. e.*, s. 109, 115.

²⁷¹ Karsî, Davud b. Muhammed, *Şerhu'l-Kasîdeti'n-Nüniyye*, Şirket-i Sahafiye Matbaası, İstanbul 1317, s. 51-52.

²⁷² Sâbûnî, *a. g. e.*, s. 163; Bulut, *a. g. e.*, s. 260.

²⁷³ Şeyhzâde, *Nazmu'l-Feraid*, s. 26.

²⁷⁴ Şeyhzâde, *a. g. e.*, s. 26.

Eş'arîlere göre 'tevfik', kulun itaati için Allah tarafından kudretin yaratılmasıdır. 'Hızlân' da Allah'ın kötülük ve masiyet işleyecek olan kula gerekli kudreti yaratmasıdır.²⁷⁵

Muhammed Zâhid el-Kevserî, tevfik (hidayette Allah'ın yardımı) ve hızlan (Allah'ın, kula olan yardımını kesmesi) konularını cebrin sebebi olarak gören Mustafa Sabri'ye cevap verirken şunları söyler:

“Tevfik ve hızlân için kulları hakkında geçerli olan sünnetine göre Allah katında sebepler vardır. Mükellef bu sebepleri yapınca, bu sebepler mükellefi, sebepleri yaratanın izniyle, sebeplerin müktezasına götürür. Şöyle ki; kul şerrin kolaylığından korkarak ve hayrın kolaylığını umarak daima havf ve reca arasında kalır. Ne havf ne de reca'da cebr manasında bir şey vardır. Hatta bunlarda sadrı genişletmek ve sadrı daraltmak vardır. Kimin gönlü daralırsa kendi ihtiyarıyla Allah'a sığınır ve ondan sıkıntı gider. Böylece o kişiye amel işlemek kolay olur, ancak kul Allah'a sığınmaz ise şahsını kendi iradesiyle helaka atmış olur. İmanın gereğini yapmak, geçen delillere göre imanın yerleşmesi babındandır ve hayra yönelme alışkanlığı hayrın kolaylığı babındandır. Nitekim şerre yönelme alışkanlığı, onun yolunun kolaylığı babındandır. İki durumun kaynağı da göstermektedir ki, güzel amel kulun ihtiyarının güzelliğiyle, kötü amel kulun kötü ihtiyarıyla alakalıdır. Bunların her ikisi de cebr manasıyla ilişkili değildir.”

“Ebu Hanife'ye göre tevfik; Allah'a sığınma çabası, hızlan da Allah'a sığınmayı terk etme gayretidir. Yine her ikisi için Allah katında sebepler vardır. Bu tefsir üzere her ikisinde de cebr manası yoktur. Fiile götüren sebeplere gelince o, ne kadar çok ve şiddetli olursa olsun kulun ihtiyarını âtil bırakan cebreden ve zorlayanın sınırına ulaşmaz. O, tıpkı mal satışını artırmak için satıcının müşterilere reklam yapması gibidir.”²⁷⁶

Zâhid el-Kevserî, Mustafa Sabri'nin cebr ve tefviz konusunda kendisine delil aldığı ayetin çok açık olduğunu ve bu ayetin, cebr ve tefvizi cem etme çabaları için dayanak edilemeyeceğini şu sözlerle açıklıyor: “Yüce Allah'ın: ‘Allah dileseydi sizi

²⁷⁵ Şeyhzâde, *a. g. e.*, s. 26.

²⁷⁶ Kevserî, *el-İstibsar*, s. 43.

tek bir ümmet kıları²⁷⁷ sözünden maksat, Allah sizi tevhide zorlamayı dileyseydi bunu elbette yapardı, fakat imtihan dünyasında mükellefi mecbur bırakmak, kulun ihtiyarına aykırı olduğundan bu işi yapmadı. Ayetin devamındaki ‘...Allah dilediğini saptırır ve dilediğini hidayete erdirir’ ifadesi, Allah sapmak isteyeniyi saptırır, hidayeti isteyeniyi de hidayete erdirir, demektir. Bu anlam, “yeşâü” kelimelerindeki müstetir (gizli) iki zamirin, yakınlarında bulunan “men”e ait olmalarıyla elde edilir. Çünkü Kitap ve Sünnet’te Allah, kendi ihtiyarlarıyla hidayeti talep edenlere hidayet eder, kendi ihtiyarlarıyla fiska girmek isteyenleri de saptırır. Nitekim bir diğer ayette şöyle buyurulmuştur: “Artık haktan (ayrıldıktan) sonra sapıklıktan başka ne kalır?”²⁷⁸

Yukarıda geçen Nahl Suresi’ndeki ilgili ayetin devamında: “...mutlaka sorumlu tutulursunuz” sözündeki zamirin, Allah’ı zulmetmekten tenzih etmek ve hikmeti gözetmek bakımından, yakınına ait olması uygundur.

Yüce Allah, şirke düşmelerini Allah’ın meşietine dayandıran müşrikleri, onların şirke düşmelerinin sebebinin, kendi kötü ihtiyarları olduğunu ve onlar için, şirklerini Allah’ın dilemesiyle sebeplendirmenin çıkar bir yol olmadığını şu ayetiyle açıklıyor: “Putperestler diyecekler ki: Eğer Allah dileyseydi biz ortak koşmazdık...”²⁷⁹ Çünkü Yüce Allah’ın kulun fiilini, kulun dilemesinden sonra dilemesi, ezeli ilmi gereğince uzak bir şeydir. Ehl-i Sünnetin cumhuru bu konuya işaret ederek, Allah’ın dilemesi, kulun bir fiili iradesi ve kudretiyle güç yetirmesi veya her ikisiyle ya da ikisinden ağır basanı sebebiyle gerçekleşmesidir. Bu üç şey fiilden önce gerçekleşir.²⁸⁰

Kevserî’ye göre, kulun iradesinde tercih hakkına sahip olması, büyük bir nimettir. Yüce Allah bu gerçeği şu ayetiyle desteklemektedir: “Sizler ancak Rabbinizin dilemesi (izin vermesi) sayesinde (bir şeyi) dileyebilirsiniz...”²⁸¹ Eğer Allah kulunu dileyen ve ihtiyar eden birisi olarak yaratmamış olsaydı elbette kul, Rabbine varan yolu seçme ihtiyarına güç yetiremezdi, nitekim bu durum biraz önceki ayette belirtilmektedir.²⁸²

²⁷⁷ Nahl, 16/93.

²⁷⁸ Yunus, 10/32.

²⁷⁹ En’am, 6/148.

²⁸⁰ Kevserî, *el-İstibsar*, s. 27.

²⁸¹ İnsan, 76/30.

²⁸² Kevserî, *el-İstibâr*, s. 27.

Kevseri, Mustafa Sabri'ye, "...bilakis sizi imana erdirdiği için asıl Allah size lütufta bulunmuştur"²⁸³ ayetini de hatırlatarak şunları söyler: "Her halde üstad şunu göremiyor: Kul, hidayeti diler ve bunu Allah'tan talep eder, Allah da yüce vaadi gereği kulun hidayetini yaratır. Allah bu durumu kudsi hadisinde şöyle bildirir: "...Benden hidayetinizi dileyin, ben de sizi hidayete erdireyim."²⁸⁴ Bu kutsî hadiste Yüce Allah hidayetini, kulun hidayet istemesine bağlamıştır. Bu konuda hak ehlinin (Ehl-i Sünnet) görüşü de, kul hidayeti diler, Allah da kulun dilediği hidayeti kul için yaratır. Cebriye mezhebine göre ise, hidayet, kulun hidayet dilemesine bağlı değildir, hatta kul direkt olarak bunu istemekten men olunmuştur. Yine onlara göre, dalalet de şüphesiz Allah'tan gelen bir imtihandır.²⁸⁵

II. PEYGAMBERLİKLE İLGİLİ MESELELER

Farsça'da haber alan, getiren ve götüren anlamlarına gelen peygamber, terim olarak, Allah'ın, kulları arasından seçtiği ve vahiyle şereflendirip, emir ve yasaklarını insanlara ulaştırmak üzere görevlendirdiği elçisine denir. Arapça'da peygamber kelimesinin karşılığı olarak gönderilmiş ve elçi demek olan *rasül* ve *mürsel* kelimeleri ile haberci, haber getiren anlamındaki nebî kelimesi kullanılır. Risalet ve nübüvvet kelimeleri de mastardılar ve peygamberlik anlamına gelirler.²⁸⁶

Allah Tealâ, olgunluk ve mükemmellik ifade eden sonsuz ve benzersiz sübûtî sıfatlarla nitelenmiş bir varlıktır. O, bu sıfatlarıyla evreni yaratmakta ve bu evrende tasarrufu devam etmektedir. Allah'ın evrenle ve evrendeki insanla ilişkisi, isim ve sıfatlarıyla evrene ve insana taalluk etmesi, tecelli etmesidir. İşte Allah'ın güzel isimleri arasında yer alan pek çok isim dikkatle incelenecek olursa bizi doğrudan veya dolaylı olarak peygamberlik kurumunun varlığına götürecektir. Çünkü peygamberlik, bu isim ve sıfatların evrene ve insana yansımasıdır.

Yaratıkların en mükemmeli olan insan, akıllı ve bilimdeki başarıları sayesinde evrendeki pek çok şeye hâkim olmasına rağmen, yine de acizdir ve yetersizdir; bu nedenle yol gösterecek bir peygambere ihtiyacı vardır.²⁸⁷ İşte, deyim yerindeyse,

²⁸³ Hucurat, 49/17.

²⁸⁴ Müslim, *Birr* 55, (2577), c. IV, s. 1994; Tirmizî, *Sıfatu'l-Kiyame ve'r-Rekaik* 48, (2495), c. IV, s. 656; İbn Mâce, *Zühd* 30, (4257), c. II, s. 1422.

²⁸⁵ Kevserî, *el-İstıbsar*, s. 35.

²⁸⁶ Cürcânî, *a. g. e.*, s. 75; Taftazânî, *Şerhu'l-Akaid*, s. 35.

²⁸⁷ Sâbûnî, *a. g. e.*, s. 110; Taftazânî, *Şerhu'l-Akaid*, s. 165.

insanın bu ihtiyacını göz önünde bulunduran Yüce Allah, peygamber göndermek suretiyle, rahmet (rahîm), irade (mürîd), kelâm (mütekellim), bi'set (bâis) gibi sıfat ve isimleriyle gerçek ve fonksiyonel olarak evrene yansımış olmaktadır. Ancak bu aşamadan sonra, yani Allah peygamberini gönderip, peygamber de görevini yaptıktan sonra insan iki yoldan birini seçme durumuyla karşı karşıyadır.

Aralarında her hangi bir ayırım yapmaksızın bütün peygamberlere inanmak her Müslüman üzerine farzdır. Nitekim Kur'an-ı Kerîm'de: "Peygamber, Rabbi tarafından kendisine indirilene iman etti, müminler de (iman ettiler). Her biri Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine iman ettiler. 'Allah'ın peygamberlerinden hiçbirisi arasında ayırım yapmayız. İştik, itaat ettik. Ey Rabbimiz, affına sığındık! Dönüş sanadır' dediler"²⁸⁸ buyrulmuştur. İslâm'da peygamberlerin bir kısmına inanıp bir kısmını kabul etmemek küfür sayılmış, peygamberler arasında ayırma gitmeyenlerin ödüllendirilecekleri bildirilmiştir: "Allah'ı ve peygamberlerini inkâr edenler ve (inanma hususunda) Allah ile peygamberlerini birbirinden ayırmak isteyip 'bir kısmına iman ederiz ama bir kısmına inanmayız' diyenler ve bunlar (iman ile küfür) arasında bir yol tutmak isteyenler yok mu, işte gerçekten kâfirler bunlardır. Ve biz kâfirlere alçaltıcı bir azap hazırlamışızdır. Allah'a ve peygamberlerine iman eden ve onlardan hiçbirini diğerlerinden ayırmayanlara (gelince) işte Allah onlara bir gün mükâfatlarını verecektir. Allah çok bağışlayıcı ve esirgeyicidir."²⁸⁹

Mutezile'ye göre, Allah'ın peygamber göndermesi vaciptir.²⁹⁰ Ehl-i Sünnet kelâmcılarına göre, Allah'ın peygamberler göndermesi caizdir. Sâbûnî'nin de ifade ettiği gibi, Matürîdîlere göre Allah'ın peygamber göndermesi, aklın gerekli gördüğü bir mümkündür veya hikmetinin gereği olarak vaciptir.²⁹¹

Berahime ve Sümeniyye adıyla anılan Hint inanışlarının peygamberliğin gerekliliğine karşı itiraz ve eleştirileri olmuştur. Günümüzdeki Deist²⁹² tanrı

²⁸⁸ Bakara, 2/285.

²⁸⁹ Nisa, 4/150-152.

²⁹⁰ Âmidî, Seyfüddin, *Ebkâru'l-Efkâr fî Usûli'd-Dîn*, (Ahmed Muhammed Mehdî tahkiki), Matbaatü Dari'l-Kütüb ve'l-Vesâik, Kahire 2002, c. IV, s. 27.

²⁹¹ Sâbûnî, *a. g. e.*, s. 109.

²⁹² *Deizm*: Tanrının varlığına inanan, ancak aklın kendi başına tanrıyı bilebileceğini kabul ettiğinden vahyi ve peygamberliği inkâr eden veya gereksizliğini savunan görüştür. (Bolay, Süleyman Hayri, *Felsefî Doktrinler ve Terimler Sözlüğü*, Akçağ Yayınları, Ankara 1998, "deizm" maddesi.)

anlayışını benimseyenler, akli ve bilimi gerçeğe ulaştıran tek bilgi aracı görerek vahyi ve peygamberliği kabul etmeyen veya işlevsiz hale getirenlerin tarihteki öncüleri konumunda olan Berahime ve Sümeniyye'ye göre peygamber gönderilmesi imkânsız ve gereksizdir. Çünkü peygamber, aklın gerektireceği şeyleri getirip söyleyecekse, aklın buna ihtiyacı yoktur. Dolayısıyla peygamberin gönderilmesi faydasız ve boşunadır. Faydasız ve boşuna iş yapmak hakîm olan (bilgece iş yapan) Allah'a yakışmaz. Eğer peygamber aklın benimsemeyeceği şeyleri getirecekse, bu kabul edilemez. Çünkü akıl Allah'ın sarsılmaz bir delilidir. Onun delilleri birbiriyle çelişmez. O halde aklın kabul etmeyeceği şey batıldır. Öyle ise peygamber gönderilmesine gerek yoktur.²⁹³

A. Hz. İSA (A.S.)'NİN NÜZÛLÜ

Kur'an-ı Kerimde adı geçen ve İsrail oğullarına gönderilen Hz. İsa'nın, doğumu bir mucize olduğu gibi yeryüzünden semaya kaldırılması da ayrı bir mucizedir. Kur'an-ı Kerim onun dünyaya gelişini şöyle haber verir: "Allah katında İsa'nın durumu, Âdem'in durumu gibidir. Allah onu topraktan yarattı. Sonra ona: "Ol!" dedi ve oluverdi"²⁹⁴ Hz. Âdem'i topraktan anasız ve babasız yaratan Allah, İsa'yı da babasız yaratmıştır.

Hz. İsa otuz yaşında iken kendisine peygamberlik görevi verildiğinde durumu hemen İsrailoğullarına haber verdi. Hz. İsa'nın davetine kulak vermeyen ve ellerindeki Tevrat'ı tahrif edip pek çok değişiklikler yapan İsrailoğulları İsa (a.s.)'a inanmadılar. Hz. İsa mucizeler göstererek etrafına insanlar toplamaya başlayınca İsrailoğulları kendisini ve ona inananları durdurmak için pek çok yol denediler, sonunda Hz. İsa'yı öldürmeye karar verdiler. Ancak Allah onların planlarını etkisiz hale getirdi. Yahudiler, Hz. İsa'ya benzeyen birini yakalayıp astılar ve Hz. İsa'yı öldürdüklerini sandılar. Bu durum Kur'an-ı Kerim'de şöyle anlatılır: "Ve Allah'ın elçisi Meryem oğlu İsa'yı öldürdük, demeleri yüzünden (onları lanetledik). Hâlbuki onu ne öldürdüler, ne de astılar, fakat (öldürdükleri) onlara İsa gibi gösterildi. Onun hakkında ihtilafa düşenler bundan dolayı tam bir kararsızlık içindedirler; bu hususta zanna uymak dışında hiçbir (sağlam) bilgileri yoktur ve kesin olarak onu öldürmediler. Bilakis Allah onu (İsa'yı) kendi katına kaldırmıştır. Allah izzet ve

²⁹³ Yavuz, Salih Sabri, *İslâm Düşüncesinde Nübüvvet*, İnsan Yayınları, İstanbul 1998, s. 135-168.

²⁹⁴ Al-i İmran, 3/59.

hikmet sahibidir. Ehl-i Kitaptan her biri, ölümünden önce ona muhakkak iman edecektir. Kıyamet gününde de O, onlara şahit olacaktır.”²⁹⁵

İsa (a.s.)’ın ismi Kur’an-ı Kerimde yirmi beş yerde geçmektedir. Bu ayetlerden bir kısmı üzerinde farklı yorumlar yapılarak farklı anlayışlar ortaya konmuştur. Çoğunluk İslam âlimlerine göre Allah onu kudreti ile manevi semalarda ki hususi mevkiine kaldırmıştır, kıyametten önce tekrar dünyaya gönderecektir. O zaman bütün Ehl-i Kitap onun peygamber olduğuna inanacak, yanlış inançlarından kurtulacaklardır. Bir başka anlayışa göre, Allah onu Yahudilerden korumuş, eceli gelince onu vefat ettirmiş ve ruhunu semadaki yerine kaldırmıştır. Kıyametten önce gelecek olan da onun ruhudur. Biz bu başlık altında Kevserî’nin konu ile ilgili yorum ve görüşlerine yer vereceğiz.

İsa (a.s.)’ın semaya kaldırılması (ref’ı) ve kıyamete yakın yeryüzüne ineceği hadislerde de yer aldığından ilk kelâm kitaplarından başlamak üzere her dönemde yazılan eserlerde kıyametin alametlerinden birisi de Hz. İsa’nın yeryüzüne inişi olduğu ifade edilmiştir. Konunun uzamaması için biz burada sadece iki eserden alıntı yapacağız. Hicri 150 de vefat eden İmam Azam Ebu Hanife yazdığı *el-Fıkhu’l-Ekber* isimli eserinde: “Deccalın ve Ye’cüc ve Me’cücün çıkışı, güneşin batıdan doğuşu, İsa (a.s.)’ın semadan inişi sahih haberlerle meydana geleceği haber verilen diğer kıyamet alametleri haktır ve meydana gelecektir.” demektedir.²⁹⁶ Taftazanî (ö. 797/1395) de eserinde “deccalin, dabbetül arzın, Ye’cüc ve Me’cücün çıkışı, İsa (a.s.)’ın semadan inişi, güneşin batıdan doğuşu gibi Peygamberimizin kıyamet alameti olarak haber verdiği şeyler haktır” demektedir.²⁹⁷

Hz. İsa’nın ineceğini inkâr edenler Allah Teala’nın: “Ey İsa! Seni vefat ettireceğim, seni nezdime yükselteceğim, seni inkâr edenlerden arındıracağım ve sana uyanları kıyamete kadar kâfirlerden üstün kılacağım. Sonra dönüşünüz bana olacak. İşte o zaman ayrılığa düştüğünüz şeyler hakkında aranızda ben hükmedeceğim.”²⁹⁸ ayetinde geçen “müteveffike” kelimesi ile “Ben onlara, ancak bana emrettiğini söyledim: Benim de Rabbim, sizin de Rabbiniz olan Allah’a kulluk edin, dedim. İçlerinde bulunduğum müddetçe onlar üzerine kontrolcü idim. Beni

²⁹⁵ Nisa, 4/157–159.

²⁹⁶ Mağnisavî, *a. g. e.*, s. 31.

²⁹⁷ Taftazânî, *a. g. e.*, s. 193.

²⁹⁸ Al-i İmran, 3/55.

vefat ettirince artık onlar üzerine gözetleyici yalnız sen oldun. Sen her şeyi hakkıyla görensın”²⁹⁹ ayetindeki “teveffeyteni” kelimesini öldürmek manasına alıp, Hz.İsa’nın ölmüş olduğunu iddia ederler. Ayrıca “bilakis Allah onu katına kaldırmıştır, Allah izzet ve hikmet sahibidir”³⁰⁰ ayetindeki semaya kaldırılmasını, maddi bir kaldırılış değil, manevi bir yükseliş olarak yorumlarlar.

Konu ile ilgili çoğunluğun görüşüne karşı görüş bildiren kişilere cevap olmak üzere bir eser yazan Zâhid el-Kevserî, ilgili ayetleri yorumlayarak şöyle demektedir: “İsa (a.s.)’ın semaya kaldırılışını bildiren ayette geçen “rafea” kelimesinin gerçek manası bir şeyi aşağıdan yukarıya nakletmek demektir ve semaya bizzat kendisinin kaldırıldığını ifade eder. Ayette kelimeyi mecaz manaya hamletmeyi gerektiren bir karine yoktur. Dolayısıyla mecaz manaya hamledip ruhu yükselmiştir denilemez.”³⁰¹

Kevserî, İsa (a.s.)’ın semaya raf’ının ruhen olamayacağını şu yorumlarla iddia etmektedir: Ayet, Yahudilerin: “biz İsa’yı öldürdük” sözlerine cevap mahiyetinde gelmiştir. İsa (a.s.)’ın öldürülmeyip semaya kaldırıldığını ifade eder. Bazılarının dediği gibi Hz. İsa’nın öldürülüp semaya ref’ edilenin ruhu olduğunu iddia etmek, Yahudilerin iddiasını reddetmek değil, onları desteklemek olur. Hâlbuki ayet onların iddiasını çürütmek için gelmiştir. Ayrıca Hz. Allah Hz. İsa’yı, bedeni ve ruhu ile birlik olarak semaya yükseltmemiş olup sadece onu ruhu ile yükseltmiş olsaydı, bu Hz. İsa’nın öldürülmesine aykırı olmazdı. Çünkü nice peygamberler öldürülmüş, şehit edilmiş sonra da ruhları yükseltilmiştir. Hâlbuki bu ayette Hz. İsa’nın yükseltilip kaldırılması öldürülmesine zıt olarak gösterilmiş, öldürülmediğine delil gösterilmiştir. Bu durum gösteriyor ki, Hz.İsa’nın yükseltilmesi ruh ve bedeni ile yükseltilmesidir. Hz. İsa’nın ölmediğini, hayatta olduğunu göstermektedir.”³⁰²

Kevserî, yukarıda mealini verdiğimiz ayetlerde geçen “teveffa” kelimesinin ölüm anlamına değil, kabzetmek ve almak anlamına geldiğini diğer ayetlerle pekiştirerek şöyle der: “Allah, ölenin ölüm zamanı gelince, ölmeyenin de uykusunda iken canlarını alır da ölümüne hükmettiği canı alır, ötekini belirli bir vakte kadar

²⁹⁹ Maide, 5/117.

³⁰⁰ Nisa, 4/158.

³⁰¹ Kevserî, Muhammed Zâhid, *Nazratün Abirah fî Mezâimi men Yünkiru Nüzûle İsa (a.s.) Kable'l-Ahirah*, Daru'l-Ceyl, Kahire 1987, s. 93.

³⁰² *Makâlâtü'l-Kevserî*, s. 93–94.

bırakır. Şüphe yok ki, bunda iyi düşünen bir kavim için ibretler vardır.”³⁰³ Bu ayette geçen “teveffi” kelimesi “ölüm” değil “almak” manasına kullanılmıştır. Eğer ölüm manasına gelseydi “mevt” kelimesinin, anlamsız olması gerekirdi, hâlbuki Allah’ın kelâmında anlamsız kelimenin olması düşünülemez. Dolayısıyla ayetlerde geçen “teveffi” kelimeleri ölüm anlamına değil huzura almak manasıdır. Hz. İsa ölmemiş diri olarak semaya kaldırılmıştır.”³⁰⁴

Kevserî, “Ehl-i Kitaptan her biri, ölümünden önce ona muhakkak iman edecektir. Kıyamet gününde de o, onlara şahit olacaktır”³⁰⁵ ayetinde geçen “ölümünden evvel” kelimesinin yeryüzüne inişinden sonraki ölümü olduğunu söylemektedir.³⁰⁶

“Şüphesiz ki o (İsa), kıyametin (ne zaman kopacağını) bilgisidir. Ondan hiç şüphe etmeyin ve bana uyun; çünkü bu, dosdoğru yoldur”³⁰⁷ ayetindeki zamirin Hz. İsa’ya raci olduğunu söyleyen el-Kevserî, ayette geçen “le ilmün” kelimesinin “le alemün” şeklindeki kıraatlarını da göstererek Hz. İsa’nın yeryüzüne inişinin, kıyametin alametlerinden olduğunu da söylemektedir.³⁰⁸

Zâhid el-Kevserî bu bilgileri verdikten sonra Hz. İsa’nın diri olarak semaya kaldırıldığını, ahir zamanda yeryüzüne ineceğini söyler. Bunun dışındaki görüşlerin delile dayanmayan hayallerden ibaret olduğunu, mütevatir hadislerin de İsa (a.s.)’ın semaya diri olarak kaldırılıp ahir zamanda ineceğini ifade ettiğini söyler ve ümmetin de aynı inanç üzere devam edeceğini belirtir.³⁰⁹

B. İSRA VE MİRAC

Hz. Peygamber (s.a.v.)’in birçok mucizesi vardır. Bu mucizelerden biri de isra ve mirac olayıdır. Zâhid el-Kevserî’nin bir makalesinde ele aldığı üzere isra, Hz. Peygamber (s.a.v.)’in Mescid-i Haram’dan Mescid-i Aksa’ya kadar yolculuk yapması demektir. İsra Kur’an-ı Kerim’in açık nassı ile sabittir. İnkâr eden küfre nispet edilir.³¹⁰

³⁰³ Zümer, 39/42.

³⁰⁴ Kevserî, *Nazratün Âbirah*, s. 100.

³⁰⁵ Nisa, 4/159.

³⁰⁶ Kevserî, *Nazratün Âbirah*, s. 100.

³⁰⁷ Zuhruf, 43/61.

³⁰⁸ Kevserî, *Nazratün Âbirah*, s. 103–104.

³⁰⁹ Kevserî, *Nazratün Âbirah*, s. 105.

³¹⁰ *Makâlâtü'l-Kevserî*, s. 486–491.

İsranın gerçekleşmesi, “Bir gece, kendisine ayetlerimizden bir kısmını gösterelim diye kulunu Mescid-i Haram’dan, çevresini mübarek kıldığımız Mescid-i Aksa’ya götüren Allah noksan sıfatlardan münezzehtir; O, gerçekten işitendir, görendir”³¹¹ ayetiyle sabittir. Ayet-i kerimede Mescid-i Haram’dan Mescid-i Aksa’ya kadar bir yolculuğun yapıldığı anlaşılmaktadır.

Mirac ise, yine Kevserî’nin adı geçen makalelerde ifade ettiği gibi Peygamber Efendimiz’in Mescid-i Aksa’dan semalara ve Allah’ın dilediği yere kadar yükseltilmesidir. Bu ise sahih hadislerle sabittir. İnkâr eden kâfir olmamakla beraber, bidatçi olur.³¹²

Mirac olayı itikadi bir mesele olarak hemen her dönemde yazılan akaid kitaplarında benzeri lafızlarla yer almıştır. Mirac olayının gerçekliği hususunda tüm Müslümanlar adeta ittifak halindedirler. Ancak olayın gerçekleşme biçimi İslam bilginleri arasında görüş ayrılıklarına sebep olmuştur. Bir kısım bilginlere göre, miraç olayı uykuda gerçekleşmiştir. Büyük çoğunluğa göre ise uyku durumunda ve rüyada değil, uyanık iken gerçekleşmiştir. Bu görüşü savunanlar da miracın yalnız ruhla mı, yoksa hem ruh hem bedenle mi olduğu konusunda ikiye ayrılmışlardır. Sadece ruhsal bir olay olduğunu söyleyen bir azınlık olsa da büyük çoğunluğa göre mirac olayı hem ruh hem de bedenle gerçekleşmiştir. Her görüşün sahibi iddialarını kendilerine göre haklı delillere dayandırmaktadırlar. Biz konuyu uzun tutmamak için fazla ayrıntıya girmiyoruz. Sadece çoğunluğun görüşünü ifade edip, Kevserî’nin de aynı görüşte olduğunu belirtmeye çalışacağız.

Taftazanî adı geçen eserinde “Allah Rasulünün, uyanık iken bedeni ile önce semaya, sonra Allah Tealâ’nın dilediği kadar yüceliklere miracı haktır”³¹³ ifadesiyle çoğunluk İslam ulemasının miraç hakkındaki görüşünü özetlemiştir. İmam Kevserî bu konuda “*el-İsra ve’l-Mirac*” ve “*Kelimetün ani’l-İsra ve’l-Mirac*” başlıkları altında iki makale yazmıştır. Kevserî, bu makalelerde miracın uykuda veya sadece ruhla olduğunu söyleyenlerin gösterdiği delillerin sabit olmadığını söyler.³¹⁴ Âlimlerin genel kanatini aktarır ve bunun dışında bir görüş beyan etmenin doğru

³¹¹ İsra, 17/1.

³¹² *Makâlâtü’l-Kevserî*, s. 486–491.

³¹³ Taftazânî, *Şerhu’l-Akaid*, s. 174.

³¹⁴ *Makâlâtü’l-Kevserî*, s. 490.

olmadığını savunur.³¹⁵ Ayrıca Kevserî, miracın ne zaman gerçekleştiği hususunda ihtilaf edildiğini ifade edip çoğunluğun görüşüne göre Recep ayının yirmi altıncısını yirmi yedincisine bağlayan gece olduğunu söyler.³¹⁶

III. SEM'İYYÂT VE DEĞİŞİK KONULAR

Bu başlık altında Muhammed Zâhid el-Kevserî'nin kabir hayatı, cennet ve cehennem, tekfîr, mezhepler ve mezheplerin gerekliliği ve tevessül konularındaki görüşlerini ele alacağız.

İman etmiş olmanın altı şartından biri de ahiret gününe inanmaktır. Ahiret günü, dünya hayatının son bulmasından itibaren yeni bir hayatın başlaması ve bütün ölümlerin tekrar bedenleriyle birlikte dirilip hayat bulacağı günden itibaren başlayan sonsuz bir zamandır. Kıyamet de, bütün ölümlerin tekrar bedenleriyle hayat bulacağı gündür.³¹⁷

Sağlıklı düşünebilen insan aklı, kendisinde bulunan adalet, sorumluluk, sonsuzluk duygusu ile insanın başıboş ve amaçsız yaratılmadığı fikrinden hareketle ahiret hayatının varlığını kabul eder. Ahiretin varlığını akli delille isbatlamaya çalışan Pezdevî şöyle söyler: “Yüce Allah hakîmdir, âdildir. Bizler dünyada hakîm ve âdil olan Allah'ın hoşuna gitmeyen şeyler görüyoruz. Bunlar bir takım insanların diğerlerine zulüm ve haksızlık etmesi, çok kötü işlerle meşgul olmak gibi şeylerdir. Hikmet ve adalet sahibi olan Allah bunların, kendi mülkünde meydana gelmesine ve var olmasına razı değildir. Dünyada bunları ortadan kaldırmamız da mümkün değildir. Öyle ise kötülük görenin kötülük edenden hakkını alması, adaletin tecelli etmesi için bir zaman, kötü işlerle meşgul olan kişinin terbiye edileceği bir vakit gereklidir. İşte bu vakit, ahiret yurdundan başka bir şey değildir.”³¹⁸

Ölümlerle sona eren dünya hayatı ile kıyametle başlayan ahiret hayatı arasında ayırdığı için adına berzah denilen kabir hayatı aslında ahiret hayatının başlamasıdır. Bir hadiste, kabrin ahiret duraklarının ilki olduğu belirtilmiştir.³¹⁹ Kevserî, kabir

³¹⁵ *Makâlâtü'l-Kevserî*, s. 488–492.

³¹⁶ *Makâlâtü'l-Kevserî*, s. 487–492.

³¹⁷ Topaloğlu, “Ahiret”, *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, c. I, s. 543.

³¹⁸ Pezdevî, *a. g. e.*, s. 226–227.

³¹⁹ Hadis için bkz., Tirmizî, *Zühd*, 5; İbn Mâce, *Zühd*, 32.

hayatıyla ilgili olarak şöyle söyler: “Kabir ehli, yaşayan insanları idrak eder ve onların seslerini duyarlar.”³²⁰

Ahret hayatını kıyametin kopması,³²¹ hesabın görülmesi³²² ve hesap sonrası ebedî hayatın başlaması olarak üç aşamada ele almak mümkündür. Ahret gününde kişinin tabi tutulacağı hesabın sonucu, Kur’an-ı Kerîm’de, “terazilerin (tartıların) ağır veya hafif gelmesi” şeklinde ifade edilmiştir. Bu tartıların nasıl olacağını Allah’tan başka kimse bilmez. Terazide tartıları ağır gelenler kurtuluşa erecekler, hafif gelenler ise kendilerini hüsranda bulacaklardır. Kur’an terminolojisinde kurtuluş (felah) cennet, rıza ve cemâli, hüsranda da cehennem, elem ve mahrumiyeti ifade eder.

A. CENNET VE CEHENNEM

Cennet ve cehennemin ve ahret hayatının sonsuz oluşu hemen hemen bütün İslâm âlimlerinin benimsediği bir husustur. Cennetin ebediliğine karşı çıkılmamakla beraber, cehennem hayatının sona erebileceğini veya cehennem halkının azaba karşı başlıklık kazanabileceğini ileri sürenler olmuştur.³²³

Muhammed Zâhid el-Kevserî’ye göre, cennet ehline sunulan nimetler devamlı; cehennem halkına verilen azap sürekli. Ayrıca bu konunun zarurat-ı diniye (dinde inanılması gereken hususlar)den olduğu bilinen şeylerdendir. Cennetin ve cehennemin sonsuz olduğu konusunda deliller mevcuttur ve uzun zamanlardan beri İslam toplumu bu inanç üzere olagelmıştır.

Kevserî’ye göre, Cehmiye’nin kurucusu olan Cehm b. Safvan, cennet ve cehennemin fani ve geçici olduğunu iddia etmiş, böylece Kitap, Sünnet ve icmaya karşı çıkmıştır. Cehm b. Safvan, İslam fırkalarının görüş birliğiyle tekfir edilen bid’atlerin pek çoğunun kendisine nispet edildiği birisi olarak, Ehl-i Sünnet, Mutezile, Şia, Hariciler ve diğer fırkalarca karşı çıkmıştır.

Kevserî’nin de belirttiği gibi, sadece Kur’an-ı Kerim’de bu konuda cennet ve cehennemin ebedi oluşu konusunda yüz civarında ayet vardır. Bu ayetlerin altmış kadarı cehennemin ebediliğini; kırk kadarı da cennetin baki olduğunu gösteren

³²⁰ Sifil, *Muhammed Zâhid b. Hasan el-Kevserî*, s. 123.

³²¹ bk. A’raf, 7/187; Hac, 22/1–2; Müzzemmil, 73/17.

³²² bk. İsrâ, 17/13–14; Kehf, 18/49; İnfîtâr, 82/10–12.

³²³ Topaloğlu, “Ahiret”, *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, c. I, s. 546 vd.

ayetlerdir. “*Huld*” kelimesi veya türevleri otuz dört yerde cehennem için; otuz sekiz yerde cennet için kullanılmıştır.

Ayrıca dört yerde “te’bid” kelimesi, “hulud” ile birlikte cehennem için zikredilmiştir. Yine “te’bid” kelimesi sekiz yerde cennet hakkında kullanılmış; bunların yedisi “hulud” ile birlikte kullanılmıştır.³²⁴

Kevserî’ye göre, cennet ve cehennemin bekası konusunda sünnetten delillere gelince, bunlar sayılamayacak kadar çoktur. Bunun için Kütüb-i Sitte ve Mecmaü’z-Zevaid kitaplarına bakmak yeterlidir. Dolayısıyla Müslümanlar, ta Hz. Peygamber (s.a.v.)’den bu yana, bu inanç üzerinde icma etmişlerdir. Bu inanç, Müslümanların fitratında yerleşmiştir ve zarurât-ı diniyyedendir.³²⁵ Kevserî, cennet ve cehennemin ebedi olamayacağına dair delil getirilen Hadîd Suresi’ndeki: “O, evvel ve ahirdir”³²⁶ ayetini şöyle açıklamaktadır: “Bu ayet, Allah Tealâ’nın varlığının başlangıcı ve sonu olmadığına delalet eder. Allah Tealâ kendi zâtıyla kadîm ve bâkidir. Ayrıca cennet ve cehennemin ebediliği hakkındaki deliller muhkemdir. Mücmel ve muhtemel olan bir delil muhkeme karşı delil getirilemez.”³²⁷

Kevserî’nin aktardığına göre, İmam Ebu Abdullah el-Huleymi “Minhac”ında şu yorumu yapar: “el-Evvel, kendinden önce hiçbir şey olmayan; el-Ahir, kendinden sonra hiçbir şey olmayan demektir.” Böylece anlaşılıyor ki, cennet ve cehennemin sonsuzluğu (bekâsı), kendi zâtıyla bâki olan Allah’ın, o şeyin var olmasını devam ettirmesiyle (ibkâsıyla) olmaktadır.³²⁸

B. TEKFİR

Muhammed Zâhid el-Kevserî’ye göre, ehl-i kible tekfir edilemez. Ancak, “bir kimsede, o kimsenin küfrüne delalet eden 99 hususa karşılık, imanına delalet eden bir özellik bulunduğu takdirde onun mümin olduğuna hükmedilir” şeklindeki sözlerin, böyle kimselerin, dinden olduğu kesinlikle sabit olan bir hususu inkârda ısrar etmediği sürece kanını akıtmakta acele davranılmaması şeklinde anlaşılmalıdır.

³²⁴ *Makâlâtü'l-Kevserî*, s. 437.

³²⁵ *Makâlâtü'l-Kevserî*, s. 438.

³²⁶ Hadid Suresi, 57/3.

³²⁷ *Makâlâtü'l-Kevserî*, s. 439.

³²⁸ *Makâlâtü'l-Kevserî*, s. 439.

Yoksa böyle kimselerin, insanlar arasında bozgunculuk yaymasına göz yumulması doğru değildir.³²⁹

Biz bir kimsenin küfre girdiğini söylediğimiz zaman, onun, kişiyi dinden çıkararak bir söz söylediğini anlatmak isteriz. Onu söyleyenin kâfir olduğuna kesin bir şekilde hükmetmeyiz. Çünkü söz konusu kişinin tövbe etmesi ve amel defterinin hayırla mühürlenmesi ihtimal dâhilindedir. Bizim buradaki amacımız, Müslümanları böylesi bir sözü söylemekten ve onu söyleyeni kendisine örnek ve önder edinmekten sakındırmak için, o kelimenin küfür olduğunu ortaya koymaktır.³³⁰

C. MEZHEPLERİN DOĞUŞU

Kevserî, İslâm tarihinde ortaya çıkan kelami mezheplerin ortaya çıkışı konusunu ele alırken, bu mezheplerin ortaya çıkışında etken olan unsurlara yer verir. Bu etkenlerin genel olarak siyasî, ilmî ve İslâm dışı inanç ve düşünceler olduğunu ifade eder.

Hz. Osman (r.a.)'ın hilafeti döneminde fitneler ortaya çıkınca Müslümanların arasına sızan din düşmanları, halifeyi hafife almak isteyerek, Müslümanlar arasında iftira üretmeye ve eski düşmanlıkları canlandırmaya çalıştılar. En tipik örnek de Abdullah b. Sebe'dir.

Sıffin olayında hakem hadisesinden sonra Hariciler, Hz. Ali'yi terk ettiler. Büyük günah işleyeni tekfir edecek derecede ileri gittiler. Hz. Ali ölünce bir kısım insanlar ona ve ailesine arka çıkmaya devam ettiler. İşte bunlara Şia denildi.

Hz. Peygamber (s.a.v.)'in torunu Hasan (r.a.), Muaviye (r.a.) lehine hilafetten çekilince, bir grup her iki taraftan ayrıldı, ilim ve ibadetle meşgul olmak üzere mescitlerine çekildiler. Bunlar daha önce Hz. Ali'nin safında yer alanlardı. Bunlar Mutezile'nin kökünü/temelini oluşturmaktadırlar. İlk itizal hareketini yapan Muhammed b. El-Hanefiyye (81/700)'nin ikiöğlü Ebu Haşim Abdullah (99/717) ve Hasan (100/718)'dir. Hasan, iman, söz ve akitten ibarettir, ameller ona girmez, diyerek Haricileri tenkit etmeye başlar. Ona ve cemaatine, ameli imandan sonraya bıraktıklarından ötürü Mürcie adı verildi.

³²⁹ *Makâlâtü'l-Kevserî*, s. 397.

³³⁰ *Makâlâtü'l-Kevserî*, s. 397.

Basra, değişik fikir ve mezheplerin sığındığı bir liman gibiydi. Mabed el-Cühenî (80/699) Basra’da, Allah’a isyanın günahını kadere yükleyen birini görmüştü. Mabed, kulun fiillerinde kaderin, kulun ihtiyarını yok etmeyeceğini söyleyerek ona cevap verdi. Böylece o, sorumlulukların meşruiyetini savunmak istiyordu. Fakat sözü maksadını aştı: “Kader yoktur, Allah bir işi olduktan sonra bilir” dedi. Bu söz İbn Ömer (73/692)’e ulaştığında kendisinden teberrî etti. Mabed’in taraftarlarına Kaderiye adı verildi.

Gaylan ed-Dimeşkî (105/723), Dimeşk’te Mabed’in görüşünü yayarken Ömer b. Abdilaziz (101/720) onu çağırıldı ve bundan nehyetti, şüphesini giderdi, o da vazgeçti ve halifeye: “Ey müminlerin emiri! Huzuruna sapık olarak geldim, beni doğru yola ilettin. Kör geldim, doğruyu bana gösterdin. Cahil geldim, öğrettin. Allah’a yemin ederim ki bu konuda asla konuşmayacağım” diye söz verdi.

Mabed’in görüşü yayılmaya başlayınca Horasan’da Cehm b. Safvan onu tenkit etmeye başladı ve cebr fikrine saplandı. Böylece Cehmiye fırkası ortaya çıktı.

Tabiinin büyüklerinden Hasan Basrî (110/728), Basra’da yıllarca ilmi yaymaya çalışan ve meclisine ileri gelen âlimlerin devam ettiği kimselerdendi. Bir gün meclisine ayaktakımı raviler geldi. Yanında anlamsız şeyler konuşunca Hasan Basri: “Bunları ilim halkasının kenarına atın” dedi. Bunun üzerine onlara Haşeviye denildi. Mücessime ve Müşebbihe grupları onlardandır.

Vasıl b. Ata (131/748), itizali fikirleri yukarıda adı geçen Ebu Haşim’den aldıktan sonra Hasan Basri’nin meclisine devam ediyordu. Mecliste büyük günah işleyen kişinin durumu sorulunca Vasıl hemen söze başladı: “Açıktan kafir ve itaatkar mümine, kafir ve mümin denmesinde bir ihtilaf yoktur. Ancak büyük günah işleyene iki isimden birisini vermede ihtilaf çıkınca, ona ne kâfir, ne de mümin adını veririz. Onun hakkında “O fasıktır” deriz. Hasan Basrî onun bu sözünü beğenmedi. Bunun üzerine Vasıl meclisten ayrıldı. Arkadaşlarıyla birlikte Mutezile mezhebini ve beş esası yaymaya başladı.

Fetihler yavaşlayıp durgunluk meydana gelince, insanlar bu dağınık fikirleri konuşmak için daha geniş zaman bulmuş oldular ve büyük bir tartışma ortamı doğdu. Müslümanlar arasında ilhadı yayma eğilimlerinden, düalist ve ateistlerin kitaplarını tercüme etme çalışmalarına varıncaya kadar geniş yelpazeli bir fikri hareketlilik

başladı. İşte buna karşın kelamcı cedelciler, bu İslam dışı fikirlere karşı redd konusunda kitaplar yazmaya başladılar. Deliller ortaya koyup, şüpheleri giderdiler. Hakkı açığa kavuşturarak dine hizmet etmiş oldular.

Bu savunmaların esas yükünü üstlenenler Mutezile idi. Böylece onlar iki düşman arasında kalıyorlardı. Biri, din dışı, eskiden beri eğitiminbi gördükleri bir felsefeleri ve görüşleri olan sinsi düşman; diğeri de ümmetin içerisinde, kaba ve sert düşman. İşte Mutezili kelamcılar bunlara karşı fikri mücadele verirken zihinerine, tartıştıkları kimselerden, küçümsenmeyecek derecede akli hastalıklar sirayet etmiştir.

Fakihlerin çoğunluğu ve hadisçiler, bu mücadeleler süresince, bu konulara girmeyip, sahabe ve tabiin seçkinlerinin yolunu, yani dinde kesinlikle sabit olanla yetinme yolunu tercih ettiler. Oysa din düşmanları, ancak aynısıyla karşı konulabilecek fikri donanımına sahiptiler. İşte bu şartlarda Memun (218/833) halife oldu. Mutezileye arka çıkmaya ve onları yanına almaya başladı. Kur'an'ın mahlûk olduğu görüşünün kabulü için karşı görüşte olanlar yönetimin de ciddi desteğiyle zorlandı. Halife Mütevekkil (247/861) dönemine kadar bu durum devam etti.

Sonra reaksiyon, Haşeviyye gibi fırkaların yükselişe geçmesi ve Mutezile'nin kenara çekilip gizlenmesi şeklinde normal seyrini almaya başladı. Bu arada Ehl-i Sünnet fakih ve hadisçileri, sessizce ilmi çalışmalarına devam ettiler.

Bu şartlarda İmam Ebu'l-Hasan el-Eşarî (324/935), dini savunmak ve bidatlere engel olmak için ortaya çıktı.³³¹ Eş'ariyye, Mutezile ile Haşeviyye arasında orta yolu tutmuştur. Ne Mutezilenin yaptığı gibi nakilden, ne de Haşeviyye'nin yaptığı gibi akıldan uzaklaşmıştır. Kendilerinden öncekilerin iyilerini almışlar, her fırkanı batılını terk etmişlerdir. Nebî (s.a.v.)'in ve ashabının üzerinde bulunduğu çizgiyi korumuşlardır.³³²

Kevserî, İmam Eşarî ve mezhebi hakkındaki değerlendirmelerinde, İmam Eşarî'nin gerçekleştirdiği büyük işler açısından denginin olmadığını ifade ettikten sonra şu kritiği de yapar: “Bununla birlikte İmamın görüşleri, Tahsin-kabih, ta'lil, nakli delilin değeri gibi bazı kelâmî konularda, bazen akıl, bazen de nakilden

³³¹ Kevserî, Muhammed Zâhid, “Mezheplerin Doğuşuna Bir Bakış” (Kevserî'nin, mezheplerin ortaya çıkışıyla ilgili bir makalesi, çev: Seyit Bahçıvan), *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 12, Konya 2001, s. 36 vd.

³³² Kevserî, *a. g. e.*, s. 46.

uzaklaşmıştır. Çünkü onun gibi, uzun süre Mutezile ve Haşeviyye gibi gruplarla mücadele eden birisinin bu tür görüşlerinin olması da kaçınılmazdır.”

Kevserî, Maturidiyye'nin, Eş'ariyye ve Mutezile arasında yer aldığını, her iki imamın, dünyanın her tarafında Ehl-i Sünnetin imamları olduğunu; bu iki imam arasında meydana gelen ihtilafın çoğunun lâfzî ve şeklî ihtilaf kabilinden olduğunu belirtir. Ancak Kevserî'ye göre, İmam Eş'arî için söz konusu olan yukarıdaki tenkitler, İmam Maturîdî (333/944) için geçerli değildir. Çünkü Maturidiyye'nin bulunduğu coğrafyada Ehl-i Sünnet, bid'at gruplarına ses çıkartmayacak şekilde tam hâkimdi. Böylece düşüncelerinde tam itidal üzere yürümeyi başarmış, fikri sapma olmamış, hem nakle, hem de akla gereken hakkı teslim etmiştir.³³³

Sonuç olarak, Şia'nın ve Hariciler'in ortaya çıkışlarında ilmin bir rolü yoktur. Tamamen siyasi his ve kaprislerden ortaya çıkmışlardır. Sonra aralarına din düşmanı zındıklar sızmış ve itibar zedeleyici aşamalar geçirmişlerdir. Ana eğilimleri, mevcut idareye karşı gelmektedir.

Mürcie ise, bir nevi ilmî araştırmadan doğmuştur. İnançta, Haricilerin aksine bir temayülleri vardır. Ancak sonra, bu gruptan, ilim ve dinden uzak, amelde gevşekliği doğuran görüşler doğmuştur.

Tutuculuğun davetçisi ve yıkım tellalı olan Cebriye de ilmî olmayan bir araştırma sonucu çıkmıştır. Bu saplantıları, Sümeniyye, Berahime gibi ibahiyeci ve cahil firkalara komşu olmalarındandır.

Kaderiye, ilmî araştırma sonucu doğmuştur. Tembellik ve kayıtsızlığa düşmanlık yönünde temayülleri vardır.

Cahillik ve donukluğun seviyesizleştirdiği Haşeviyye, bazı firkaların İslâm öncesi sahip oldukları cahiliyye görüşlerini tevarüs edip benimsemişlerdir. Sabiler, Ehl-i Kitap ve Seneviye sahtekârlarının şaşırta macaları onlar arasında kabul görmüştür. Halkı kandırdıkları bir zühde, hiçbir akli başında insanın düşünemeyeceği cehalete sahiptirler. Kaba yapılı, sert kimselerdir. İslâm zayıfladığı zaman sesleri yükselir. Görüşleri hâkim olunca ortalığı ilhad kaplar.

³³³ Kevserî, *a. g. e.*, s. 46-47.

Mutezile, Haşeviyye'nin tam aksi bir çizgidedir. İlmî araştırmadan doğmuştur. Akıllarının doymazlığı kendilerini her şeyi elde etme denemesine götürmüştür. Temel düşmanlıkları donukluğa karşıdır. Planları, dışarıdan İslâm'a sızan görüşleri, ikna ve iskat edici akli delillerle reddetmektir.³³⁴

D. MEZHEPLERİN BİRLEŞTİRİLMESİ

Zâhid el-Kevserî, bir mezhebe bağlanmanın gerekliliği konusuna her fırsatta değinmeye çalışmış ve özellikle dört mezhep ve imamlarına yapılan en küçük bir haksız eleştiriye şiddetle karşı koymuştur. Mezheplerin birbirine yaklaştırılması veya birleştirilmesi konusunda da bu kesin tavrını açıkça ortaya koymaktan çekinmez:

“Eğer mezheplerin birleştirilmesinden maksat bilinen imamlardan bize tevarüs eden Ehl-i Sunnet mezheplerini birleştirmekse, bu konuda yapılan her türlü çalışma hâsılı tahsilden başka bir şey değildir. Çünkü bu mezhepler dine hizmette, Kitap ve Sünnetten hüküm çıkarma yollarını açıklamakta, icma ve kıyası belli şartlarda delil kabul etmekte bir aile gibidirler. İslâm fikhî onların ellerinde gelişti ve bu imamlar asırlarca ümmetin güvenine mahzar oldular.”

“Ebu Hanife yaşının ilerlemesine rağmen Malik b. Enes'in kitaplarını okumaktan müstağni kalmamıştır. Oysa Ebu Hanife, İbn Mesud ve Ali b. Ebi Talib'in ashabının ilimlerine varis biriydi. Kufe böyle âlimlerle doluydu.”

“Bu mezhepler ve imamları arasında karşılıklı ilim alışverişi olmuştur. Bu imamların birbirlerinin aleyhine konuştuklarına dair rivayetler, dünya menfaati elde etmek için birbirini kıran kimselerin uydurdıkları şeylerdir.”³³⁵ “Bu imamlar bu tür isnatlardan tamamen uzaktırlar. Çünkü bu imamlar arasında tam bir kardeşlik ve bağ vardır. Fikhî meselelerin üçte ikisi imamlar arasında ittifak edilen hususlardır. Üçte biri de, özel meselelerde, bir mezhepte takva, öbür mezheplerde fetvanın gereğidir. O halde, mezhepler ittifak edilen konularda birdir; ihtilaf edilen meseleler de, ihtiyat veya daha kolayını alma şeklinde gerçekleşir.”³³⁶

Zâhid el-Kevserî, mezhep imamlarının temelde birbirlerine cephe almadıklarını, ilmî altyapılarının oluşumunda aynı kaynaklardan beslendiklerini ve

³³⁴ İbn Asâkir, *Tebyinü Kezibi'l-Müfteri*, s. 17-18; Kevserî, *a. g. e.*, s. 45.

³³⁵ *Makâlâtü'l-Kevserî*, s. 209.

³³⁶ *Makâlâtü'l-Kevserî*, s. 211.

birbirlerinden yararlandıklarını şöyle ifade eder: “Medine’nin âlimi İmam Malik, ilmi, Medine ehlinden olan yedi fakihden, bu yedi fakihin talebeleri vasıtasıyla almıştır. Ebu Hanife’nin hac ve ziyaret için geliş zamanını kollayıp onunla görüşmüş ve onunla ilim mütalaa etmiştir. Ayrıca Ebu Hanife’nin fikhî meselelerinden altmış bin kadar meseleyi yanında toplayacak kadar onun kitaplarını inceliyordu. Bu sebeptendir ki, bazı Malikî imamları, İmam Malik’in görüş belirtmediği konularda Ebu Hanife’nin görüşünü almayı tavsiye etmişlerdir.” Kevserî şöyle devam ediyor:

“...Öte yandan, Mekke-i Mükerrreme’nin âlimi İmam Şafî, ilim için Medine-i Münevvere’ye seyahate çıkıyor ve orada İmam Malik’ten *Muvatta*’ı dinliyor. 184 senesinde, Yemen’den Bağdat’a vardığında İmam Muhammed ile görüşüyor, fikhî konular üzerinde müzakerelerde bulunuyorlar. Ayrıca İmam Yusuf ile ve Ebu Hanife’nin diğer arkadaşlarıyla görüşüyor. Bu durum, Irak ve Medine ekollerinin bir araya gelmesi demektir.”³³⁷

Aynı şekilde, Kevserî’nin bize verdiği bilgilere göre, Ahmed b. Hanbel, Ebu Yusuf’tan üç sene ders almış, İmam Muhammed’in kitaplarından çok ince meseleler için yararlanmıştır. Yine, Ebu Hanife’nin arkadaşlarından Esed b. Amr’dan da ilim almıştır. İmam Şafii 190 senesinde Irak’a geldiğinde, onunla fikhî konularda görüşmeler yapmıştır. Böylece, hadis rivayetindeki güvenilirliği sayesinde değişik memleketlerdeki fikhî âlimlerinin görüşlerini toplamıştır. Öyle ki, fikhî meselelerde imamların görüşleri hakkında bilgi almak isteyen kişilerin müracaat edecekleri bir kapı olmuştur. Örneğin, Ahmed b. El-Ferec, Ahmed b. Hanbel’e, İmam Malik ve Medine ekolünün fikhî görüşlerini sormuştur. Kevserî ilgili makalesinde bu örnekleri sıralamıştır.³³⁸

Kevserî, özet olarak, bu mezhep imamlarının Allah’ın dinine hizmet etme konusunda birbirlerinden ilim almak suretiyle, tek bir aile gibi olduklarını; aynı ilmi, aynı hocalardan ve birbirlerinden alan bu imamların zaten birbirlerinden ayrı olmadıklarını, dolayısıyla mevcut olmayan bir ayrılık ve uzaklığın ortadan kaldırılması veya bu mezheplerin birleştirilmesinin anlamsız olacağı görüşündedir.

³³⁷ *Makâlâtü'l-Kevserî*, s. 210.

³³⁸ *Makâlâtü'l-Kevserî*, s. 211.

E. MEZHEP-DİN İLİŞKİSİ

Muhammed Zâhid el-Kevserî, öncelikle mezheplerin, özellikle de dört mezheb (Hanefilik, Malikilik, Şafilik ve Hanbelîlik)in, çok sağlam temeller üzerine oturduğunu ifade eder: “Hz. Peygamber (s.a.v.) İslâm’ın başlangıç dönemlerinde ashabını dini konularda bilgilendirmiş ve onlara hüküm çıkarma yollarını öğretmiştir. Öyle ki, altı kişi daha Hz. Peygamber (s.a.v.) zamanında fetva verir hale gelmişlerdi. Hz. Peygamber’in vefatından sonra diğer sahabe bu şahıslardan bilgiler almaya devam ettiler... Daha sonra tabiîn, sahabeden intikal eden, fakat dağınık halde bulunan pek çok hadisi ve fikhî bilgileri bir araya getirmişlerdir. Sonra bu zâtların ilimleri, İmam Malik’in Medine’li hocalarına intikal etmiş, Malik de bu bilgileri toparlamış ve kitlelere yaymıştır. Böylece kendisine mezhep isnat edilmiştir. Ardından gidilen diğer müctehit imamların mezhepleri de böyle...”³³⁹

Kevserî daha sonra, İmam Azam Ebu Hanife’nin ilmî ve fikrî altyapısını hazırlayan Kûfe şehrinin, Hz. Ömer (r.a)’ın Abdullah İbn Mes’ud (r.a)’u oraya göndermesiyle tam bir ilim kenti olduğunu ifade ediyor. Hz. Ömer, “ilimle dopdolu” diye tanımladığı Abdullah İbn Mes’ud’u, halkı bilgilendirsin diye oraya gönderirken oranın halkına: “Abdullah’ı göndererek sizi kendime tercih ettim” demiştir. İşte İbn Mes’ud ile başlayan ve sayısı binleri bulan ilim adamlarının bulunduğu ortamda yetişen Ebu Hanife, bu zâtların ilimlerini, fıkıh, hadis, Kur’an ve Arabî ilimlerde derin bilgi sahibi öğrencileri arasından kırk fakihden oluşan fakihler meclisinde meseleleri en seçkin arkadaşlarıyla enine boyuna tartıştıktan sonra tedvin ve tanzim etmiştir. Daha sonra Şafî (r.a) gelmiş, iki kaynağın (İmam Malik ve Ebu Hanife) suyunu birleştirmiş, İbn Abbas (r.a)’a dayanan Mekkeli âlimlerden ilim almış ve böylece her üç kanaldan gelen bilgileri toplamıştır.³⁴⁰

Muhammed Zâhid el-Kevserî, bir mezhebe bağlanmanın gerekliliği üzerinde ısrarla durur. Ayrıca kişi, bir mezhebe bağlandıktan sonra da, itikadî ve amelî yönden

³³⁹ Kevserî, “Mezhepsizlik Dinsizliğe Köprüdür”, (Said Ramazan el-Butî’nin *Mezhepsizlik İslâm Şeriatini Tehdit Eden En Tehlikeli Bid’attir*, adlı eseri (çev: Süleyman Çelik)nin başında bu makale vardır), Bedir Yayınevi, İstanbul 1995, s. 12.

³⁴⁰ Kevserî, *a. g. e.*, s. 13-14-15.

o mezhebin görüşleri doğrultusunda dini yaşaması gerekir. Kevserî'ye göre, hiçbir mezhebe bağlanmadan veya bir mezhebe bağlı olmakla beraber hevasına uyararak, bir o mezhepten bir bu mezhepten olmak suretiyle, işine geldiği şekilde hareket etmenin büyük bir tutarsızlık göstergesidir. O bu konuda hiç müsamahakâr davranmaz ve çok keskin tenkitlerde bulunur:

“...Son zamanlarda liderlik sevdasıyla birileri ortaya çıkar da mezkûr müçtehitlerin içtihatlarının yerine kendi içtihadını ikame edip insanları, mezhepleri bırakmaya çağırır, mezhepleri ve mezheplerin bağlılarını şaşkınlık içerisinde bırakmaktan ve gösteriş budalalığından öte bir esasa dayanmayan kendi müçtehitliğini mezhepsizlik üzerine oturtmaya çalışırsa, siz kendisini böyle bir kuruntuya kaptıran birine ne dersiniz? Bir müddetten beri bazılarından böyle sözler duymaya başladık...”³⁴¹

Kevserî'ye göre, mezhepleri gereksiz görenler, mezhep imamlarının içtihatlarını ortadan kaldırmaya yönelik olarak şer'i alanlarda içtihada yeltenmektedirler. Bu tip kimseler Kevserî'nin nazarında ya akıllarından zoru olan kimselerdir, ya da eğer birazcık akılları varsa, bunlar İslâm ümmetini din ve dünya işlerinde parçalamaya yönelik amaçlar peşindedirler.

Kevserî, basiretli ve akl-ı selim sahibi bir Müslüman'ın, bu tür propagandalara kanmaması gerektiğini söyler. Böyle bir Müslüman'ın, tabiin devrinden beri bu dinin usul ve fûrunu Efendimiz (s.a.v.)'den tevarüs ettikleri gibi koruyan müçtehit imamların etrafından ayrılmaya çağırarak bir ses duyduğunda, mutlaka bu meş'um sesin çıkış yerini araştırmasını, bu fitne yuvasını kesinlikle keşfetmesini dikkatle uyarır.³⁴²

Toplumu, müçtehit imamların mezheplerine uymayı terk etmeye çağırarak, bu müçtehitlerin delillerden çıkardıkları bütün hükümlerde doğruyu buldukları inancını taşıyor olabilirler. Öyle ki, bu düşüncede olanlara göre, müçtehit olmayan herkesin, tek bir müçtehidin görüşüne bağlı kalmaksızın rast gele bir müçtehidin görüşü doğrultusunda hareket etmesi uygun olur ki bu, Mu'tezile'ye has bir görüştür.

³⁴¹ Kevserî, *a. g. e.*, s. 16-17.

³⁴² Kevserî, *a. g. e.*, s. 16.

Tasavvufçular ise tek bir müçtehidin sözüne bağlı kalmamayı, müçtehitlerin sözlerinin, özellikle azîmete uygun olanlarını tercih manasında değerlendiriyorlar.

Mu'tezile'ye mal edilen görüş, müçtehit mertebesinde olmayanların, müçtehitlerin görüşleri arasından beğendiklerini tercih etmeye cevaz veriyor. Ne var ki müçtehit olmayanların, en azından müçtehitlerden kendince en takva olanını seçip, bu müçtehidin verdiği her türlü fetvaya, ruhsat yoluna sapmaksızın, uymaları gerekir. Müçtehit imamların sözlerinden ruhsata uygun olanını benimsemesi ise, heva ve hevesine uymaktan başka bir şey değildir. Buna kim cevaz verirse versin, bunun asla dinde yeri yoktur.

Müçtehitlerden sadece birinin bütün görüşlerine uyan bir kimse, bu müçtehit ister hata etsin ister etmesin, sorumluluktan kurtulmuş olur. Diğer müçtehitlere uyanların hükmü de böyledir.

Kevserî, ilgili makalesini, bir mezhebe bağlanmanın gerekli olmadığını veya mukallidin her an, her meselede farklı mezhebin görüşünü alabileceği görüşünü ileri sürenler hakkında şunları söyleyerek bitiriyor: “Bu meş’um çılgınlıkları atanların durumlarına şöyle bir göz attığımızda, bunların alışılmadık ve bilinmedik bir takım işler peşinde koştuklarını, şöhret tutkusunun gözlerini kör ettiğini görürsünüz. Hatta bunların, zavallı doğuluların üstüne çullananlarla can ciğer olduklarına şahit olursunuz. Bu, yalnızca dinsizliğe uzanan bir köprü olup, böyle bir çağrının istila ettiği diğer ülkeler küfür bataklığına saplanarak perişan olmuşlardır. Mümin, parmağını bir delikten iki kere ısırttırmaz...”³⁴³

F. ŞİİLİK KONUSUNDAKİ TEKLİFLERİ

Kevserî, Şia'nın Kur'an ve Sünnet hakkındaki anlayış ve düşüncelerinin, el-Kuleynî'nin *el-Kâfi*'sindeki rivayetler doğrultusunda şekillendiğini söyler. Örneğin, el-Kuleynî'ye göre, Kur'an ayetlerinin sayısı 17000'dir.

Kevserî, Şiîlerle aramızdaki ihtilafların giderilmesi için bazı tekliflerde bulunur:

Önce Şiîler, dünyadaki Müslümanların onda dokuzundan ayrıldıkları şaz meseleleri, kendi aralarında düzenleyecekleri toplantılarda görüşmelidirler.

³⁴³ Kevserî, *a. g. e.*, s. 20-21.

Bu toplantılarda el-Kuveynî'nin *el-Kafi*'si, İbn Babeveyh el-Kummî'nin *Men La Yahduruhu'l-Fakih*'i ve Muhammed b. Hasan et-Tûsî'nin *el-İstibsar*'ı ve *Tehzibü'l-Ahkam*'ındaki batıl rivayetleri ayıklamalıdır.

Onların kendi aralarında yapacakları bu toplantıları mümkün olduğu ölçüde Ehl-i Sünnet de kendi arasında yapmalıdır.

Ancak bu hazırlık çalışmaları bir takım gizli cemiyetlerin idaresi altında yapılmamalıdır.

Bu ön hazırlıklar yapıldıktan sonra Şiiiler ve Ehl-i Sünnet bir araya gelip, aralarındaki ihtilafları görüşme giderme imkânına kavuşabilirler.³⁴⁴

G. TEVESSÜL

İnanç konularından olmamakla beraber üzerinde en çok tartışılan konulardan biri de tevessül konusudur. Tevessülün caiz olduğunu söyleyenler bulunduğu gibi aleyhinde olanlar da vardır. Zâhid el-Kevserî, tevessülün her türlüşünün cevazına dair görüş belirtmiş ve eserler vermiştir.

Biz, Kevserî'nin bu konudaki görüşlerine geçmeden evvel tevessülün tanımını yapıp ondan sonra konuya girmek istiyoruz.

Tevessülü tarif edebilmek için de, önce “vesile” yi tarif etmek gerekecek.

Vesile: Kendisi ile başkasına yaklaşılan, ulaşılan ve bir şeye vasıl olmaya vasıta ve alet olan şey³⁴⁵ demektir.

Teveşşül: Sözcük olarak, her hangi bir şeyi amacın meydana gelmesi için vesile ve sebep kılmak demektir. İstılahta ise, Allah katında kadri ve değeri olan her hangi bir şeyi duanın kabulü ve maksadın meydana gelmesi için bir vesile kılmak demektir.³⁴⁶

Daha geniş bir ifade ile tevessülü şöyle tarif edebiliriz: Kulların, Allah'tan dileklerinin yerine gelmesi, isteklerinin hâsıl olması, dualarının kabulü için

³⁴⁴ Sifil, Ebubekir, “Muhammed Zâhid b. Hasan el-Kevserî”, (*Ehl-i Sünneti Müdafaa ve Bid'atleri Tenkit-Makaleler, İncelemeler*), Bedir Yayınevi, İstanbul 2005, s. 123–124.

³⁴⁵ Reşad, *Mükemmel Türkçe Luğat*, Şirket-i Mürettebiye, İstanbul 1318, s. 970; İbn Merzûk, Ebu Hamid, *et-Teveşşül bi'n-Nebiiyyi ve bi's-Salihın*, Hakikat Kitabevi, İstanbul 1990, s. 58.

³⁴⁶ Hezârevî, Muhammed Abdulkayyum el-Kadiri, *et-Teveşşül*, Hakikat Kitabevi, İstanbul 1990, s. 308.

Peygamberi veya bir veliyi veya mukaddes bilinen bir yer veya zamanı vesile kılıp: “Ya Rabbi! Şunun hürmetine benim isteğimi yerine getir”, şeklinde Allah’a niyaz etmesidir.”³⁴⁷

Tariflerden anlaşıldığı üzere burada isteğin yerine getirilmesi, Allah’tan istenmektedir. Dolayısıyla böyle bir ilticanın dine aykırı bir tarafı yoktur. Tevessüle dini eserlerde ve Peygamber Efendimizden itibaren uygulanagelen anlamının dışında anlamlar yükleyerek ve kişisel yorumlar yaparak karşı çıkanlar bulunsa da çoğunluk İslâm âlimleri Kur’an ve Sünnete dayanarak tevessülün caiz olduğu kanaatindedirler. Gerek hayatında gerekse vefatından sonra Hz. Peygamber (s.a.v.)’e tevessül, Allah katında mertebesi olduğuna inanılan her hangi bir salih kişiye ve Allah katında kabul gördüğüne inanılan bir amele tevessül caizdir.

Genel olarak âlimler: “Ey iman edenler! Allah’tan korkun. O’na yaklaşmaya vesile arayın ve Allah yolunda cihat edin ki kurtuluşa eresiniz”³⁴⁸ ayetini delil getirirler. Aşağıda Kevserî’nin görüşlerini verirken de görüleceği üzere ayette geçen “*vesile*” geneldir. Kişilere tevessülü kapsadığı gibi amellere tevessülü de içine alır. Zaten dinde tevessül deyince, Kevserî’nin ifadesine göre, her türlü iftiracıların boş sözüne rağmen şahısları ve amelleri vesile kılmaktır.³⁴⁹

Amellere tevessülün caiz olduğuna genellikle Abdullah İbn Ömer’in Peygamber Efendimizden rivayet ettiği şu hadis gösterilir:

Ebu Abdu’r-Rahman, Abdullah b. Ömer b.Hattab (r.a.)’dan rivayete göre, Peygamber (s.a.v.)’in şöyle dediğini işittim, demiştir:

“Sizden evvel geçenlerden üç kişi yola çıktılar, geceyi geçirmek için bir mağaraya girdiler. Derken dağdan bir taş düştü ve mağaranın ağzını kapattı.” Bunun üzerine şöyle dediler: “İyi amellerimizle dua etmekten başka sizi buradan hiçbir şey kurtaramaz”

İçlerinden birisi:

³⁴⁷ Mollamehmedoğlu, Osman Zeki, *Sünen-i Tirmizi Tercümesi*, Yunus Emre Yayınevi, İstanbul 1981, c. VI, s. 163.

³⁴⁸ Maide, 5/35.

³⁴⁹ Kevserî, Muhammed Zâhid, *Mahku’t-Tekavvül fi Meseleti’t-Teveessül*, Matbaatü’l-Enver (Vehbi Süleyman Gavci tahkikli), Kahire 1371, s. 103.

“Allah’ım! Benim çok ihtiyar annem ve babam vardı. Onlardan evvel ne çocuklarıma ne de hayvanlara bir şey içirmezdim. Günün birinde odun toplamak için uzaklara gitmiştim. Onlar uyuyuncaya kadar dönemedim. Akşam kahvaltılarını hazırladım; fakat onları uyumuş buldum. Onları uyandırmaya ve onlardan evvel aileme akşam sütü içirmeyi hoş görmedim. Çanak elimde olduğu halde onların uyanmalarını bekledim. Nihayet sabah ışıdı. Çocuklar ayaklarımın altında açlıktan ağlıyorlardı, derken annem, babam uyandılar ve akşam sütlerini içtiler. Allah’ım! Eğer bu işi senin rızan için yapmışsam bu taştan çektiğimiz belayı bizden uzaklaştır”, dedi. Taş bir parça açıldı, ancak çıkılacak gibi değildi.

İkincisi şöyle dedi:

“İlahi! Amcamın bir kızı vardı ki, onu herkesten çok seviyordum. (Bir rivayete göre: bir erkek bir kadını ne kadar sevebilirse, ben de o kadar seviyordum) onunla birleşmek istedim, fakat teklifimi kabul etmedi. Birkaç sene sonra bir kıtlığa uğrayınca bana başvurdu, kendisini bana teslim etmek şartıyla ona yüz yirmi altın verdim. Kabul etti. Bu suretle fırsat elverince (diğer bir rivayete göre, cinsi bir muameleye başlamak üzere iken “Allah’dan kork da haksız olarak bana yaklaşma” dedi. Ben de (Allah’tan korkarak) bu çok sevdiğim kadından uzaklaştım, verdiğim altınları da ona bıraktım. Allah’ım! Eğer bu işi sırf senin rızanı kazanmak için yapmış isem, içinde bulunduğumuz belayı üzerimizden gider”, diye yalvardı. Mağaranın kapısı bir parça daha açıldı, yine çıkabilecek derecede değildi.

Üçüncü şahıs da şöyle dedi:

“Allah’ım! Ücretle amele tuttum ve ücretlerini verdim, ancak yalnız biri ücretini almadan bıraktı gitti. Onun ücretini ürettim; onun hesabına mal çoğaldı. Bir müddet sonra o adam yanıma gelerek: “Ücretimi ver” dedi. Ben de:

“Şu gördüğün deve, öküz koyun, ... senin ücretinden üremiştir, al götür” dedim. O da: “Ey Allah’ın kulu benimle alay etme” dedi. “Seninle alay etmiyorum, gerçeği söylüyorum” dedim. Bunun üzerine malları aldı ve hepsini sürüp götürdü; hiçbir şey bırakmadı. İlahi! Eğer bunu senin rızan için yapmışsam, içinde

bulduğumuz belayı üzerimizden kaldır” dedi. Taş mağaranın ağzından kaydı, onlar da çıkıp gittiler.”³⁵⁰

Zâhid el-Kevserî, tevessül hakkında iki eser yazmıştır. Birincisi: *Mahku't-Tekavvül fi Mes'eleti't-Teveessül*, diğeri *İrğamü'l-Merid fi Şerhu'n-Nazmi'l-Atid li Teveessüli'l-Mürid*'dir. Her ikisi de matbudur.

Kevserî adı geçen eserlerinde başta yukarda mealini verdiğimiz Maide Suresinin 35. ayetini delil getirerek şahıslara ve amellere tevessülün caiz olduğunu söyler.³⁵¹ Hadislerden örnekler vererek konuyu açıklar.

Kevserî'nin, tevessülün cevazına dair delil getirdiği hadislerden bazıları şunlardır. Osman b. Huneyf Peygamberimiz'den şöyle rivayet eder: “Gözü görmeyen bir adam, Peygamber (s.a.v.) geldi ve: “Beni iyileştirmesi için Allah'a dua et!” dedi. Rasul-i Ekrem: “İstersen dua edeyim, istersen de sabret; bu (sabretmen) senin için daha hayırlıdır” buyurdu. Adam, “Allah'a dua et” dedi. Bunun üzerine Rasul-i Ekrem, ona abdest almasını, abtestini güzel yapmasını ve şu dua ile dua etmesini emretti: “Allahım! Rahmet Peygamberi, Peygamberin Muhammed ile senden diliyor ve sana yöneliyorum. Şu ihtiyacım hususunda, görülmesi için senin ile Rabbime yönelmiş bulunuyorum. Allahım, onu bana şefaataç kıl!”³⁵²

Kevserî'nin, tevessülün cevazına dair delil getirdiği hadislerden biri de Ebu said el-Hudri'nin rivayet ettiği şu hadistir: “Kim namaza gitmek üzere evinden çıktıktan sonra şu duayı okursa, Allah rahmeti ile ona yönelir ve yetmiş bin melek, onun günahlarının bağışlanmasını Allah'tan diler: “Allah'ım! Senden isteyenlerin senin katında ki hakkı için gerçekten senden istiyorum. Ve şu yürüyüşümün hakkı için senden istiyorum. Çünkü ben ne kibirlenmek ne de böbürlenmek için ve ne görsünler diye ne de duysunlar diye evden çıktım. Ve ben senin kızmandan sakınmak ve senin rızanı talep etmek için çıktım. Bu sebeple cehennem ateşinden beni korumanı ve senden günahlarımı örtmeni istiyorum. Şüphesiz senden başka hiç kimse günahları örtemez.”³⁵³

³⁵⁰ Buharî, *Büyü'*, 98; *İcâre*, 12; *Hars ve'l-Muzârea*, 13; *Enbiyâ*, 53; *Edeb*, 5; Müslim, *Zikir*, 100; Ebu Davud, *Büyü'*, 29.

³⁵¹ Kevserî, *Mahku't-Tekavvül*, s. 103 v.d.

³⁵² Tirmizî, *Daavât*, 119; İbn Mâce, *İkameti's-Salah*, 189; Ahmed İbn Hanbel, *el-Müsned*, c. IV, s. 138.

³⁵³ İbn Mâce, *Mesâcid ve'l-Cemâah*, 14; Ahmed İbn Hanbel, *a. g. e.*, c. III, s. 21.

Kevserî, bu hadisi zikrettikten sonra hayatta olan ve olmayan bütün Müslümanlara tevessülün caiz olduğunu belirtir.³⁵⁴

Buhari’de geçen Enes b. Malik’in rivayet ettiği: “ Ömer b. Hattab (r.a.), kıtlık olduğu zaman Peygamberimizin amcası Abbas ile tevessül etti. (yani onu vesile ederek Allah’tan yağmur istedi.) Ya Rabbi! Kıtlık olduğu zaman sana peygamberimiz ile tevessül ederdik. Sen bize yağmur verirdin. Şimdi sana Peygamberimizin amcası ile tevessül ediyoruz. Bize yağmur ihsan et, diye dua edince, Allah onlara yağmur verdi”³⁵⁵ hadisi de Kevserî’nin delil olarak getirdiği hadislerdendir.³⁵⁶

Zâhid el-Kevserî, bunların dışında daha birçok hadisi ilgili eserinde naklederek tevessülün caiz olduğunu bildirmiştir.³⁵⁷ Konuyu daha fazla uzatmamak için bu kadarı ile iktifa ettik.

Kevserî, her asırda ümmetin bu konunun cevazına dair uygulamasının bulunduğunu, bu konuda hususî kitaplar yazıldığını,³⁵⁸ aklın da bunun cevazına hükmettiğini, çünkü bu gibi hallerde yardım yapanın, sebepleri yaratanın Allah olduğunu söyler.³⁵⁹

Tevessül hakkında yazdığı bir başka eserinde, evliya için hayatlarında verilen manevi tasarrufun, vefatlarından sonra da devam ettiğini ifade eder ve bundan dolayı da müridlerin şeyhlerine tevessülünün tasavvufta yaygın olduğunu bildirir.³⁶⁰

³⁵⁴ Kevserî, *Mahku’t-Tekavvül*, s. 107.

³⁵⁵ Buharî, *İstiska*, 3; Buharî, *Fedaili’s-Sahabe*, s. 11.

³⁵⁶ Kevserî, *Mahku’t-Tekavvül*, s. 130.

³⁵⁷ Kevserî, *Mahku’t-Tekavvül*, s. 131 v.d.

³⁵⁸ Kevserî, *Mahku’t-Tekavvül*, s. 112.

³⁵⁹ Kevserî, *Mahku’t-Tekavvül*, s. 114 v.d.

³⁶⁰ Kevserî, *İrğamü’l-Merid fî Şerhi’n-Nazmi’l-Atid li Tevessüli’l-Mürüt*, Hakikat Kitabevi, İstanbul 1989, s. 6.

SONUÇ

Kelâm âlimlerinin ilmî hayatlarının detaylı bir şekilde incelenmesi önemsenmelidir. İlmî gelişmelerin yükselişi ve devamı için geçmişin iyi araştırılıp anlaşılması gerekir. Geçmişin mirasını bugünün anlayışıyla yoğurmak suretiyle geleceğe ilim adına sağlıklı bir birikim bırakabilmek gerek Kelâm'ın, gerekse diğer ilimlerin bekâsı ve dinamizmi açısından zorunludur.

Kelâm ilim tarihine baktığımızda şunu görüyoruz: İslâm'ın temel inanç esasları zamanın ve mekânın değişmesiyle kesinlikle değişmez. Bu ana ilkeler İslâm dairesine giren bütün mezhep ve grupların benimsediği hususlardır. Ancak Kelâm ilminin yönteminde zamanın ihtiyacına göre değişiklikler olmuştur. Nitekim selef âlimleri, Kelâm, Mutezile'nin çabalarıyla sistemli bir ilmî disiplin olarak kurulmadan önce, ihtiyaç duymadıkları için, mümkün olduğunca kelâmî tartışmalara girmemişlerdir. Bir adım daha geri gidersek, Hz. Peygamber (s.a.v.) ve Raşid Halifeler dönemlerinde inançla ilgili problemlerin yok denecek kadar az olduğunu söyleyebiliriz. Kelâm'ın kurumsallaşmasıyla zamanın da ihtiyaçlarına göre yönteminde değişiklikler meydana gelmiştir. Mutezile'den sonra Ehl-i Sünnet, Mutezile'nin kelâm metodunu benimsemiş, her alana girmiş olan Felsefe'yi ciddiye almış, zaman zaman aşırı felsefî detaylara dalınmış olsa da onu kendisine mezcetmiştir. Batı'nın Rönesansı kendi ilmi gelişmelerini köklü bir şekilde değiştirdiği gibi İslâm Kelâmı'nın yeni bir metod değişikliğine gitmesine ve Yeni İlm-i Kelâm sürecine girmesine yardımcı olmuştur.

Bu tarihi sürecin son dönemlerine yetişen, İslâmî ilimlerde düşünce üreten Muhammed Zâhid el-Kevserî'nin başta Hadis ve Fıkıh olmak üzere Kelâm alanında

da eserler telif ettiğini, makaleler yazdığını, pek çok ilmi eserin neşrini sağlayıp onlara takdim ve talikler yazdığını görüyoruz.

Kevserî'nin Kelâmî görüşleri, bir Hanefî-Matürîdî savunucusu olarak, Matürîdî çizgiye paralel bir yol takip eder.

Kevserî, Allah'ın varlığına dair delil getirme konusunu akli delillere dalmadan Kur'an-ı Kerîm'den ayetler getirerek işlemeye çalışır. Allah'ın sıfatları konusunda da Ehl-i Sünnet âlimlerinin “tenzih” odaklı olarak konuya iki yöntemle yaklaştıklarını belirtir: İlk dönem âlimler Allah'ın sıfatlarını anlamaya çalışırken Allah Teâlâ'yı kendisine uygun düşmeyecek niteliklerden uzak tutmak, bununla beraber O'nun kendisine sıfat olarak zikretmiş olduğu niteliklerin gerçek anlamlarının ne olduğunu ancak Allah'ın bilebileceği, bu konuda yorum yapılamayacağı ilkesine dayanırlar. Sonraki kelâmcılar ise bu konuda Allah Teâlâ'yı eksikliklerden uzak ve yüce tutmak kaydıyla söz konusu nitelikleri uygun bir şekilde yorumlama yolunu benimsemişlerdir.

Muhammed Zâhid el-Kevserî, haberî sıfatların kesinlikle te'vil edilmesi gerektiği düşüncesindedir. Yed (el), vech (yüz), istivâ ve nüzûl (inmek) gibi sıfatlar yorumlanmadığı takdirde Müşebbihe ve Mücessime'nin, Haşeviyye'nin düştüğü teşbih ve teciime düşmek kaçınılmaz olacaktır. Kur'an-ı Kerîm ve sahih Sünnet de bunu destekler.

İslâm Kelâm tarihinden biliyoruz ki, bir takım müteşabih nassların te'vil edilmesi bir ihtiyaç ve zorunluluk sonucu gündeme gelmiştir. Genel olarak Mutezile ve Ehl-i Sünnet kelâmcıları bu zorunluluğu gördükten sonra harekete geçmişler, söz konusu haberî sıfatları tevil etmişlerdir. Dolayısıyla Kevserî, bu düşünceleriyle takip ettiği Ehl-i Sünnet kelâmcılarının görüşlerini teyit etmiş olmaktadır.

Kevserî, Allah Teâlâ'nın kelâm sıfatı üzerinde geniş olarak durur. Allah ile kâim olan kadîmdir, yaratılmış değildir. Kur'an, müşterek bir lafızdır. Allah Teâlâ'nın zatıyla kâim olan kelâm sıfatına delalet etmesi yönüyle Kur'an yaratılmış değildir. Kitaplarda yazılı olan, insanlar tarafından okunan kelâma delalet etmesi yönüyle de yaratılmıştır.

Kevserî, Şeyhülislâm Mustafa Sabri'nin cebr, irade ve ihtiyar konularındaki görüşlerine karşı, insanın fiilleri konusunu işlemek üzere bir risale (*el-İstibâr fi't-Tehaddüs ani'l-Cebr ve'l-İhtiyâr*) kaleme almış, bu eserinde, insanın bir fiili

yapmaya yarayacak gücü var mıdır, eğer böyle bir gücün sahibi ise bu gücü kendi seçimiyle ve isteyerek mi kullanmaktadır? Dolayısıyla onda meydana gelen bir eylem kendi fiili midir, yoksa bu davranışı yaratan Allah Teâlâ mıdır? gibi soruların cevaplarını vermektedir. Buna göre:

Kulun fiilinde öz ve nitelik itibariyle etkin olan güç, Allah'ın yaratması ve kulun ihtiyarının beraber olmasıdır, sadece Allah'ın yaratması değildir. Çünkü bu cebr olur. Sadece kulun ihtiyarı da değildir. İcat Yüce Allah'ın kudreti; kesb ise kulun kudretidir.

İnsanların bir takım ihtiyarî (iradeli, tercih ve seçime dayalı) fiilleri vardır ki, bunlarla sevap kazanırlar ve yine bu fiiller sebebiyle ceza görürler. Kulun fiilinde irade ve seçim hürriyetinin olması Kitap ve Sünnet gereğidir. İnsan, kendisine takdir edilmiş fiillerde, Allah tarafından bu fiiller hakkında zorlama altında olmaksızın tercih sahibidir. Ayrıca Allah, kulunu gücünün yetmeyeceği, irade ve ihtiyarının alanına girmeyen bir şeyle sorumlu tutmaz. İnsanın sorumluluğu, gücünün yeteceği ve ihtiyarıyla yapabileceği şeylerle sınırlıdır.

Kevserî'ye göre, Allah'ın ezeli bilgisinin (veya iradesinin), kulun ilerdeki fiillerini kapsamaması, kulun ihtiyarına yani kulun bir fiili irade etmesine, tercihte bulunmasına aykırı değildir. Çünkü Hakîm ve Habîr olan Allah, kulun sorumluluğunun gerçekleşmesi için yaratma âdeti gereğince kulun fiilini, bizzat kulun iradesi üzerine cereyan ettirmiştir. Kulun iradesi ve fiili, ezelde Yüce Allah tarafından bilinmektedir.

Fiil her ne kadar Allah'ın kudretiyle yaratılsa da Allah âdetini öyle cereyan ettirmiştir ki, kul, iradesine tabi olan kudretini o fiile sarf etmedikçe Allah o fiili yaratmaz. Bu, kulun dilemesine göre kudretini sarf etmesi kula bağlıdır ki, o da kulun fiilidir.

Kulun yükümlü olmadığını kabul ederek cebri savunmak apaçık bir küfürdür. Ancak kulun sorumluluğunu kabul etmekle beraber cebre inanmak ise apaçık bir ihlal ve yanlıştır. Çünkü Yüce Allah hiçbir kimseyi kudretinin üstünde bir şeyle, irade ve ihtiyarının kapsamından daha fazlasıyla sorumlu tutmayacağını belirtiyor. Bu hususa karşı çıkan, Kur'an ayetine karşı çıkmış olur.

Kevserî, miracın uykuda veya sadece ruhla olduğunu söyleyenlerin gösterdiği delillerin sabit olmadığını söyler. Miracın ne zaman gerçekleştiği konusunda görüş ayrılıkları olduğunu ifade edip, çoğunluğun görüşüne göre Recep ayının yirmi altıncısını yirmi yedincisine bağlayan gece olduğunu söyler.

Muhammed Zâhid el-Kevserî'ye göre, cennet ehline sunulan nimetler devamlı; cehennem halkına verilen azap süreklidir.

Kevserî, Hz. İsa'nın diri olarak semaya kaldırıldığını, ahir zamanda yeryüzüne ineceğini söyler. Bunun dışındaki görüşlerin delile dayanmayan hayallerden ibaret olduğunu, mütevatir hadislerin de İsa (a.s.)'in semaya diri olarak kaldırılıp ahir zamanda ineceğini ifade ettiğini söyler ve ümmetin de aynı inanç üzere devam edeceğini belirtir.

Kevserî, kişilere ve kişilerin amellerine tevessül etmenin caiz olduğunu söyler ayet ve hadislerden örnekler vererek konuyu açıklar. Evliya için hayatlarında verilen manevi tasarrufun, vefatlarından sonra da devam ettiğini ifade eder ve bundan dolayı da müridlerin şeyhlerine tevessülünün tasavvufta yaygın olduğunu bildirir.

Ehl-i Sünnet'in Matürîdî okuluna mensup olan Muammer Zahid el-Kevserî, kendi döneminde bir kısım müelliflerin ve eserlerinin teccim ve teşbih ifade eden fikirleri barındırdığını görmüş, bunlara karşı eserler yazmış, pek çok ilmi eserin neşrini sağlayıp bunlarla cevap vermeye çalışmış, bununla da kalmayıp resmi otoritelere de başvurarak, İslâm inancının safiyetinin korunması ve tenzihe bağlı kalınması uğrunda büyük çaba sarfetmiştir. Mustafa Sabri Efendi'nin cebr ve ihtiyar konusundaki cebrî tutumunu eleştirmiş, onun görüşünün daha önce hiçbir kişi veya grup tarafından dillendirilmeyen bir düşünce olduğunu söylemiştir. Ancak şunu söylemeliyiz ki, bir görüşün, düşüncenin doğruluğunun kanıtı, daha önce başkaları tarafından savunulmuş ve söylenmiş olması değildir. Elbette burada Mustafa Sabri'nin cebr ve ihtiyar konularındaki fikirlerine katıldığımızı söylemek istemiyoruz. Bu konuda Zâhid el-Kevserî'nin ilmî ve tutarlı bir yol takip ettiğini söylemek üzerimize bir sorumluluktur.

Muhammed Zâhid el-Kevserî, bütün kelâmi konularda, pek çok Eş'arî âlimin görüşleriyle kendi düşüncelerini desteklemekle beraber, bir Matürîdî âlim olarak

İslâm ilim tarihimizdeki yerini almıştır. O, Hadis, Fıkıh, Tasavvuf alanlarında olduğu gibi, Kelâm ilmi alanında da bağlı olduğu mezhebin görüşlerini taklitçi bir anlayışla hemen kabul eden bir mezhep müntesibi değil, kelâmî konular hakkında aklın ve Kelâm'ın metodundan ayrılmayan bir âlimdir. Bu ilmî titizliği nedeniyle bazen Mutezilî olmakla, bazen de “Ebu Hanife delisi” olmakla itham edilmiştir.

Kelâm tarihi geleneğinde şunu görüyoruz: İslâm'ın temel ilkelerinde herhangi bir değişiklik yapılamaz, ancak bu esasların dışındaki meselelerde coğrafyalara, kültürlere ve çağlara göre farklı düşünceler, ekoller ve üslûplar geliştirilmiştir. Geleneğin mirasını asla göz ardı etmeyen Muhammed Zâhid el-Kevserî de kendi yaşadığı çağda İslâm dinini ve Müslümanların saf akidesini tehdit eden yeni oluşumlara, fikri hareketliliklere karşı başta kelâmcılar olmak üzere İslâm düşüncesine katkı sağlayan bütün ilim adamlarımızın yeni metotlar geliştirmeleri, çağın gereklerine göre kendi fikrî donanımlarını sağlamalarının zorunluluğu üzerinde önemle durmuştur. O, geleneğe bağlı, çağın gereklerini bilen ve buna göre ilmî bir duruş sergileyen, İslâm düşünce tarihinin önemli bir değeridir.

Bu vesileyle onu bir kez daha rahmetle anıyoruz.

BİBLİYOGRAFYA

- AHMED İBN HANBEL (ö.241/855)**, *el-Musned*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1981, I-VI.
- AKSEKİ, A.Hamdi**, *İslâm Dini*, D.İ.B. Yayınları, Ankara 1973.
- ALBAYRAK, Sadık**, *Son Devir Osmanlı Ulaması*, Milli Gazete Yayınları, İstanbul 1981, I-IV.
- ALİ EL-KÂRÎ, Nureddin Ali b. Sultan Muhammed el-Herevî (ö.1014/1606)**, *Dav'ul-Meâlî Şerhu Bed'i'l-Emalî*, Eser Kitabevi, İstanbul 1965.
- _____, *Kitabu'l-Fıkhî'l-Ekber li'l-İmam Azam Ebu Hanife ve Şerhuhu*, Matbatü't-Tekaddüm, Mısır 1323.
- ÂMİDÎ, Seyfüddin Ebu'l-Hasan Ali İbn Muhammed (ö.631/1233)**, *Ebkâru'l-Efkâr fî Usûli'd-Dîn*, (Ahmed Muhammed Mehdî tahkiki), Matbaatü Dari'l-Kütüb ve'l-Vesâik, Kahire 2002, I-V.
- ARSLAN, Ahmet Turan**, “*Muhammed Zâhid el-Kevserî'nin Eserleri ve İlim Dünyasına Tesirleri*” (Sempozyum bildirileri), Seha Neşriyat, İstanbul 1996.
- ASKALÂNÎ, İbn Hacer Ahmed b. Ali b. Hacer Ebu'l-Fadl (ö. 852/1449)**, *Fethu'l-Bari Şerhu Sahihi'l-Buhari*, by. ve bty., I-XIII.
- AYDIN, Ali Arslan**, *İslâm İnançları ve Felsefesi*, D.İ.B. Yayınları, Ankara 1964.
- AYDIN, Ömer**, “*Haberî Sıfatları Anlama Yolları*”, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1999, say: 1.
- AYKUT, Said**, *Sahabeden Günümüze Allah Dostları*, Şule Yayınları, İstanbul 2002, I-X.
- BAHÇIVAN, Seyit**, “*Mezheplerin Doğuşuna Bir Bakış*”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Konya 2001, sayı 12.
- BAĞDÂDÎ, Abdülkahir b. Tahir b. Muhammed, (ö. 429/1037)**, *el-Fark beyne'l-Fırak*, (Muhammed Muhyiddin Abdülhamid tahkikli), Daru'l-Marife, Beyrut bty.

- BENÛRÎ, eş-Şeyh Muhammed Yusuf, Makalatü'l-Kevseri'ye yaptığı mukaddime, Mektebetü'l-Ezheriye li't-Türas, Kahire 1994.**
- BEYÂDÎ, Kemalüddin Ahmed (1634-1686), İşarâtü'l-Merâm min İbarâti'l-İmam, (Kevseri bu eseri tahkik edip neşretmiştir.), Kahire 1368/1949.**
- BALABAN, M. Rahmi, (der.), İlim, Ahlak, İman (Son Asrın İlim ve Fen Adamlarına Göre), D.İ.B. Yayınları, (A. Hamdi Akseki'nin bu esere yazdığı giriş), Ankara 1950.**
- BİLMEN, Ömer Nasuhi, Hukukî İslâmiyye ve Istilahât-ı Fıkhiyye Kamusu, Bilmen Yayınevi, İstanbul 1976, I-VIII.**
_____, *Muvazzah İlmî Kelâm*, Bilmen Yayınevi, İstanbul bty.
- BİRGİVÎ, Muhammed b. Ali, (ö.h.928-981) Ravdâtü'l-Cennât fî Usûli'l- İtikâd, Muharrem Efendi Matbaası, İstanbul 1305.**
- BOLAY, Süleyman Hayri, Felsefî Doktrinler ve Terimler Sözlüğü, Akçağ Yayınları, Ankara 1998.**
- BUHARÎ, Ebu Abdullah Muhammed b. Hasen İsmail b. İbrahim b. Muğire b. Ahnef, (ö. 256/870), El-Camiu's-Sahih, Çağrı Yayınları, İstanbul 1981, I-IV.**
- BULUT, Ahmet, "Şeyhülislam Mustafa Sabri ve Görüşleri", İslami Araştırmalar Dergisi, cilt VI, 1991, sayı: 1.**
- BULUT, Mehmet, "Hidayet Dalâlet ve İnsanın Sorumluluğu", D. E. Ü. İlahiyat Fkültesi Dergisi, sayı: IX., İzmir 1995**
_____, *Kelâm Tarihi ve İtikadi Mezhepler*, Anadolu Dağıtım, İzmir 2001.
_____, *Kur'an'da Allah'ın Varlığı*, Anadolu Dağıtım, İzmir 2001.
- BÛTÎ, Said Ramazan, Mezhepsizlik İslâm Şeriatini Tehdit Eden En Tehlikeli Bid'attir, çev: Süleyman Çelik (Kevserî'nin, "Mezhepsizlik Dinsizliğe Köprüdür", adlı makalesi el-Butî'nin bu eserinin başındadır), Bedir Yayınevi, İstanbul 1995.**
- CEVZÎ, Ebu'l Ferec Abdurrahman b. el-Cevzî, Def'u Şübehi't-Teşbih bi-Eküffi't-Tenzih fî'r-Redd ale'l-Mücessime ve'l-Müşebbihe (Kevseri bu eseri tahkik ederken bu bilgiyi veriyor), el-Mektebetü't-Tevfikîyye, Kahire 1371.**
- CÛRCÂNÎ, Seyyid Şerîf Ali b. Muhammed (ö. 814/1413), Tarîfât, Hüseyin Efendi Matbaası, İstanbul 1300.**

- ÇAĞATAY, Neşet-ÇUBUKÇU, İbrahim Agâh, İslam Mezhepleri Tarihi**, Ankara 1976.
- ÇİÇEK, Yakup**, “*Muhammed Zahid Kevseri'nin Tasavvufî Görüşleri*”, (Sempozyum Bildirileri) Seha Yayınları, İstanbul 1996.
- DARİMÎ, Ebu Muhammed Abdullah b. Abdurrahman b. Fadl b. Behram (ö.255/869), es-Sünen**, Çağrı Yayınları, İstanbul 1981.
- EBU DAVÛD, Süeyman b. Eşas es-Sicistanî, (ö.275/889), es-Sünen**, Çağrı Yayınları, İstanbul 1981, I-IV.
- EBU GUDDE, Abdülfettah Muhammed**, *Mukaddematü'l-İmam el-Kevseri*, Darü's-Süreyya, Beyrut 1997.
- _____, *Safahâtün min Sabri'l-Ülemâ alâ Şedâidi'l-İlmi ve't-Tahsil*, Mektebetü'l-Matbuati'l-İslamiyye Beyrut 1994.
- EBU HAMİD b. MEZRUK**, *et-Teveşşül bi'n-Nebiyyi ve bi's-Salihîn*, Hakikat Kitabevi, İstanbul 1990.
- EBU ZEHRE, Muhammed (ö.1394/1974)**, “*el-İmam el-Kevseri*” (Makâlâtü'l-Kevseri'ye ve Mukaddematü'l-İmam el-Kevseri'ye yaptığı mukaddime).
- EŞ'ARÎ, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail (ö.324/936)**, *Makâlâtü'l-İslamiyyîn*, Kahire 1950, I-II.
- FIĞLALI, Ethem Ruhi**, *Çağımızda İ'tikadî İslam Mezhepleri*, Selçuk Yayınları, Ankara 1993.
- GAZZÂLÎ, Ebu Hâmid Muhammed b. Muhammed (ö. 505/1111)**, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, Müessesetü'l-Halebî, Kahire 1387/1967, I-V.
- GELENBEVÎ, İsmail**, *Haşiye ale'l-Celâl*, İstanbul 1317.
- GÖLCÜK, Şerafeddin-TOPRAK, Süleyman**, *Kelâm*, Tekin Kitabevi, Konya 2001
- GÖLCÜK Şerafeddin**, *Bakillani ve İnsanun Fülleri*, T.D.V. Yayınları, Ankara 1997.
- ĞAVCÎ, Vehbî Süleyman**, Kevseri'ye ait Mahku't-Tekavvül fi Mes'eleti't-Teveşşül'e yaptığı mukaddime ve ta'lik, by. 1997.
- HALEBÎ, Muhammed b. Süleyman**, *Nuhbetü'l-Leâlî li Şerhi Bed'i'l-Emâlî*, Hakikat Kitabevi, İstanbul 1986.

- HÂMİD, b. İbrahim Muhammed**, *eş-Şeyh Muhammed Zâhid b. el-Hasen b. Ali el-Kevserî ve Cühûdühü'l-Kelâmiyye*, Câmiatü'l-Ezher Külliyyetü Usûlü'd-Dîn, Kahire 1988, basılmamış doktora tezidir.
- HAYÂLÎ, Şemseddin Ahmed b. Musa (1437/1470)**, *Şerhu Kasîde-i Nûniyye*, Şirket-i Sahâfiye Matbaası, İstanbul 1317.
- HAYRÎ, Ahmed**, *el-İmam el-Kevserî* (Makalâtü'l-Kevserî'nin mukaddimesi), el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Tûras, Kahire 1994.
- HEYET**, *Kur'an-ı Kerîm ve Türkçe Açıklamalı Meali*, 1992.
- HEYET**, *Mu'cem'ul-Vasît*, İstanbul 1996, I-II.
- HEYET**, *Sahabeden Günümüze Allah Dostları*, Şule Yayınları, İstanbul 2002, I-X.
- HEZAREVÎ, Muhammed Abdulkayyum el-Kadiri**, *et-Tevessül*, Hakikat Kitabevi, İstanbul 1990.
- İBN ASÂKİR, Ali b. El-Hasan b. Hibetullah**, *Tebyînü Kezîbi'l-Müfterî*, Beyrut 1979 (Kevserî bu esere takdim ve talik yazmıştır.).
- İBN HAZM, Ebu Muhammed Ali b. Ahmed** (ö. 456/1064), *el-Fasl fil'-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal*, Daru'l-Marife, Beyrut 1986, I-V.
- İBN KUTEYBE, Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim**, *El-İhtilaf fi'l-Lafz ve'r-Redd ale'l-Cehmiyye ve'l-Müşebbihe*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, (Kevserî İbn Kuteybe'nin bu eserine ta'lik yapmıştır), Beyrut 1985.
- İBN MACE, Ebu Abdillah Muhammed b. Yezîd el-Kazvinî (ö. 275/888)**, *es-Sünen*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1981, I-II.
- İBN MANZÛR, Cemâlüddin Muhammed b. Mükerrerem (ö. 711/1311)**, *Lisanü'l-Arab*, Beyrut 1968, I-XV.
- İBNÜ'L-ESÎR, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed (ö.630/1232)**, *el-Kâmil fi't-Tarih*, Kahire 1348, I-XII.
- İZMİRLİ, İsmail Hakkı (1868/1946)**, *Yeni İlm-i Kelâm*, Umran Yayınları, Ankara 1981.
- İCÎ, Adudüddin Abdurrahman b. Ahmed (1281/1355)**, *Kitabu'l-Mevakîf*, Daru'l-Ceyl, Beyrut 1988, I-III.
- KARSÎ, Davud b. Muhammed (ö.1160/1747)**, *Şerhu'l-Kasîdeti'n-Nûniyye*, Şirket-i Sahafiye Matbaası, İstanbul 1317.

- KEVSERÎ, Muhammed Zahid (1879/1951)**, *el-İmta' bi Sîrati'l-İmameyn el-Hasen b. Ziyad ve Sahibihi Muhammed b. Şüca'*, Matbaatü'l-Envar, Kahire 1368.
- _____, *Te'nîbü'l-Hatîb alâ mâ Sâkahû fi Tercemeti Ebî Hanîfe mine'l-Ekâzib*, Beyrut 198.
- _____, *Altun Silsile*, çev: M. Vehbi Şahinalp-M. Zahid Kalfagil, Divan Yayınları, İzmir 1983.
- _____, *İrğamü'l-Merîd fi Şerhi'n-Nazmi'l-Atîd li Tevessülü'l-Mürîd bi Rıcâli't-Tarikati'n-Nakşibendiyyeti'l-Hâlidîyyeti'd-Diyâiyye*, Hakikat Kitabevi, İstanbul 1989.
- _____, *Mahku't-Tekavvül fi Meseleti't-Tevessül*, Matbaatü'l-Enver (Tahkik Vehbi Süleyman Ğavci), Kahire 1371.
- _____, *Makâlâtü'l-Kevserî*, Mektebetü'l-Ezheriyye, Kahire 1994.
- _____, *Min Iberi't-Tarih fi'l-Keydi li'l-İslam*, Daru Mercan, Kahire 1367.
- _____, *Hanefî Fıkhının Esasları*, çev: Abdulkadir Şener-Cemal Sofuoğlu, T.D.V. Yayınları, Ankara 1991.
- _____, *Mukaddimatü'l-İmami'l-Kevseri*, Daru's-Süreyya, Beyrut 1997.
- _____, *Nazratün Abirah fi Mezaimi men Yünkiru Nüzûle İsa (a.s.) Kable'l-Âhirah*, Daru'l-Ceyl, Kahire 1987.
- KILAVUZ, A.Saim**, *Anahatlarıyla İslam Akaidi ve Kelama Giriş*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2004.
- KONEVÎ, Celâleddin Ahmed es-Sa'dî el-Havrânî**, *Delâilü'l-Mesâil alâ Enâmili'r-Resâil*, by. ve bty.
- MAĞNİSÂVÎ, Ebu'l-Münteha Ahmed b. Muhammed**, *Şerhu'l-Fıkhü'l-Ekber*, Esad Efendi Matbaası İstanbul 1307.
- MATÜRÎDÎ, Ebu Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmud, (ö. 333/644)**, *Kitabü't-Tevhîd* (Bekir Topaloğlu ve Muhammed Aruçi tahkikli), T.D.V. İSAM Yayınları, Ankara 2003.
- MOLLA HÜSREV, Muhammed b. Feramuz**, *Mir'âtü'l-Usûl*, Ahmed Said Matbaası, İstanbul 1967, I-II.
- MOLLAMEHMEDOĞLU, Osman Zeki**, *Sünen-i Tirmizi Tercümesi*, Yunus Emre Yayınevi, İstanbul 1981, I-VI.

- MUZARÎ, İbrahim Halebî**, *el-Lum'a fî-Tahkîki Mebâhisi'l-Vücûd ve'l-Hudûs ve'l-Kader ve Ef'âli'l-İbâd*, Mektebû Neşri's-Sekafeti'l-İslamiyye, (Kevseri bu eseri tahkik etmiştir.), Kahire 1939.
- MÜSLİM, Ebu'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccac el-Kuşeyri (ö. 261/875)**, *el-Camiu's-Sahih*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1981, I-III.
- NESEFÎ, Ebu'l-Muîn Meymûn b. Muhammed (ö. 508/1115)**, *Bahru'l-Kelâm fi Akaid-i Ehli'l-İslâm*, Meşriku'l-İrfân Matbaası, Konya 1329.
- NESEFÎ, Necmeddin Ebu Hafs Ömer b. Muhammed b. Ahmed b. İsmail (1076/1142)**, *Metnü'l-Akaid*, Eser Kitabevi, İstanbul 1972.
- ÖĞÜT, Hacı Cemal**, *Ana Baba Hakları Oğullara Armağan*, Salah Bilici Yayınevi, İstanbul 1966.
- ÖZ, Mustafa**, "Ebü'l-Hasan el-Eş'arî ve Eş'arî Mezhebinin Prensipleri", *Diyanet Dergisi*, XIII/3.
- ÖZAFŞAR, Mehmet Emin**, *Muhammed Zâhid el-Kevserî Hayatı Eserleri Fikirleri ve Hadisçiliği* (basılmamış yüksek lisans tezi), Ankara 1989.
- _____, *Muhammed Zahid el-Kevseri Hayatı Eserleri Tesirleri*, (Sempozyum Tebliğleri) Seha Neşriyat, İstanbul 1996.
- ÖZBEK, Durmuş**, *Saduddin Taftazani ve Nübüvvet Görüşü*, Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya 2002.
- ÖZEL, Ahmet**, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, T.D.V. Yayınları, Ankara 1990.
- PEZDEVÎ, Ebu'l-Yüsr Muhammed b. Muhammed b. Hüseyin (ö. 493/1099)**, *Ehl-i Sünnet Akaidi (Usulü'd-Din)*, (çev: Şerafettin Gölcük), Kayıhan Yayınevi, İstanbul 1980.
- RAYHÂVÎ, Muhammed b. Süleyman el-Halebî**, *Nuhbetü'l-Leâlî li-Şerhi Bed'i'l-Emali*, Hakikat Kitabevi, 1986.
- REŞAD**, *Mükemmel Türkçe Luğat*, Şirket-i Mürettebiye, İstanbul 1318.
- SÂBÛNÎ, Ahmed b. Mahmud b. Ebî Bekr Nureddîn (ö. 580/1184)**, *Maturîdiyye Akaidi* (çev: Bekir Topaloğlu), D.İ.B. Yayınları, İstanbul 1978.
- SİFİL, Ebu Bekir**, *Makalatü'l-Kevseri'nin Değerlendirilmesi*, (Muhammed Zahid el-Kevseri hakkında sempozyum bildirileri), Seha Neşriyat, İstanbul 1996.
- _____, *Muhammed Zahid b. Hasan b. El-Kevseri (Ehl-i Sünneti Müdafaa ve Bid'atları Tenkid- Makaleler, İncelemeler)*, Bedir Yayınevi, İstanbul 2005.

- SÜBKÎ, Takıyyüddin Ali b. Abdülkafi**, *es-Seyfü's-Sakıl fi'r-Redd ale'bn-i Zefil*, (Kevseri bu eserin neşrine ön ayak olmuş ve bir talik yazmıştır), Matbaatü's-Saade, Mısır 1937.
- ŞEHRİSTÂNÎ, Ebu'l-Feth Tâcüddin Muhammed b. Abdülkerim**, *Nihâyetü'l-İkdâm fi İlmi'l-Kelâm* (neşr. Alfred Guillaume), Bağdat bty.
- _____, *el-Milel ve'n-Nihal*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut bty, I-V.
- ŞEYHÜLİSLÂM MUSTAFA SABRÎ**, *Mevkifü'l-Akl ve'l-İlm ve'l-Âlem min Rabbi'l-Âlemin*, Beyrut 1981, I-IV.
- _____, *Mevkifü'l-Beşer Tahte Sultani'l-Kader*, Kahire 1933.
- ŞEYHZÂDE, Abdurrahman b. Ali**, *Nazmü'l-Feraid*, Mısır 1317.
- TAFTAZÂNÎ, Sadettin Mesud b. Ömer (ö. 792/1389)**, *Şerhu'l-Mekâsıd*, İstanbul 1277, I-V.
- _____, *Kelâm İlmi ve İslâm Akaidi*, (çev: Süleyman Uludağ), Dergâh Yayınları, İstanbul 1991.
- _____, *Şerhu'l-Akaid*, Hayri Zorlu Tuna Matbaası, İstanbul 1966.
- TİRMİZÎ, Ebu İsa Muhammed b. İsa (ö. 279/892)**, *Sünen-i Tirmizî*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1981.
- TOPALOĞLU, Bekir**, *İslam Kelamcıları ve Filozoflarına Göre Allah'ın Varlığı (İsbat-ı Vacib)*, D.İ.B. Yayınları, Ankara 1983.
- _____, *Kelam İlmi Giriş*, Damla Yayınevi, İstanbul 1988.
- _____, "Ahiret", T.D.V. İslâm Ansiklopedisi.
- ULUDAĞ, Süleyman**, *Kelâm İlmi ve İslâm Akaidi Giriş*, Marifet Yayınları, İstanbul, 1992.
- YAVUZ, Salih Sabri**, *İslâm Düşüncesinde Nübüvvet*, İnsan Yayınları, İstanbul 1998.
- YAVUZ, Yusuf Şevki**, "İstitâat", T.D.V. İslam Ansiklopedisi.
- _____, "İstivâ", T.D.V. İslâm Ansiklopedisi.
- YEPREM, Saim**, *İrade Hürriyeti ve İmam Matürîdî*, Şamil Yayınevi, İstanbul 1980.
- YÜKSEL, Emrullah**, *Sistemantik Kelâm*, İz Yayıncılık, İstanbul 2005.